

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА
АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

№ XVIII-XIX

Реєстраційне Свідоцтво
КВ №16686-5258 ПР від 05.05.2010

ЗАСНОВНИКИ:
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІМ. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ,
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ,
ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

СОХАНЬ П.С. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (голова)
БОРЯК Г.В. – д-р істор. наук, проф.
БРЕХУНЕНКО В.А. – д-р істор. наук, проф.
ВАСИЛЬЄВ К.К. – д-р мед. наук, проф.
ВЛАСЕНКО В.М. – канд. істор. наук
ГИРИЧ І.Б. – канд. істор. наук, ст. наук. співроб.
ГУРЖІЙ О.І. – д-р істор. наук, проф.
ДЕГТЯРЬОВ С.І. – канд. істор. наук (головний редактор)
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б. – канд. філол. наук, ст. наук. співроб.
ЗЛИНСЬКИЙ Б. – д-р філософії (Прага, Чехія)
ІВАНУЩЕНКО Г.М. – заступник головного редактора
ІГНАТУША О.М. – д-р істор. наук, проф.
КУРАЄВ О.О. – д-р істор. наук, ст. наук. співроб.
МАСЛІЙЧУК В.Л. – канд. іст. наук, доц.
МАТЯШ І.Б. – д-р істор. наук, проф.
МИРОНЕЦЬ Н.І. – д-р істор. наук, проф.
НЕСТЕРЕНКО В.А. – канд. істор. наук, доц. (заступник головного редактора)
ПАПАКІН Г.В. – д-р істор. наук
РЕЄНТ О.П. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України
ФЕДОРУК Я.О. – д-р іст. наук, ст. наук. співроб.
ЩЕРБАК М.Г. – д-р істор. наук, проф.

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного університету (протокол №5 від 13.12.2012 р.)

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 6 жовтня 2010 р. №1-05/6 журнал включено до переліку наукових фахових видань України, де можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата історичних наук за спеціальністю «Історичні науки»

ЗМІСТ

ДО УВАГИ АВТОРІВ!	6
АРХІВОЗНАВСТВО	
ХОМИЧ І.М. (Київ) Проблеми української архівної науки та освіти в сучасній архівній історіографії	7
МЕМУАРИСТИКА. ЕПІСТОЛЯРІЇ	
ЄПІК Л.І. (Суми) Листи І.Мазепи до К.Мацієвича (1919-1920 рр.)	12
ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	
ВЛАСЕНКО В.Н. (Суми) Шевченковские дни украинской политической эмиграции в Болгарии в межвоенный период (по материалам парижского еженедельника “Тризуб”)	18
БУРІМ Д.В. (Київ) З історії діяльності Союзу українських студентів “Основа” при Високій Технічній Школі в Данцигу у 20-х роках ХХ ст.	25
БАЖАН О.Г. (Київ) Харківщина в роки масових політичних репресій 1937-1938 років	44
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	
АРЦЫБАШЕВА Т.Н. (Курск, Россия) Украинское влияние на церковное искусство Курского края XVII-XVIII вв.	62
МАЙДЕБУРА О.П. (Херсон) Перші радіобіологічні дослідження в Україні	67
ПОБОЖІЙ С.І. (Суми) Ю.М.Бразоль-Леонтьєва і М.Ф.Сумцов (з історії колекціонування на Сумщині)	72
ГЛУШАН О.В. (Київ) Питання теорії кооперації й кооперативного кредиту у науковій спадщині С.В.Бородаєвського	75
МАГУРЧАК А.М. (Київ) Координаційна та культурно-просвітня робота Андрія Жука в лавах Союзу Визволення України: маловідомі сторінки	83
ГОРБУНОВА Г.А. (Київ) Олександр Сухенко: сторінки життя українського емігранта	88
ПАРАХІНА М.Б. (Київ) Більшовицька “теорія боротьби двох культур” і історичні реалії 30-60-х років ХХ ст.: еволюція проблеми	95
НЕСТЕРЕНКО В.А. (Суми) Умови розгортання радянського партизанського руху в 1941 - на початку 1942 рр.	106
ГОРБАТЮК О.О. (Київ) Загальноосвітня школа м.Київ у 1940-х роках	111
КОРОЛЬ В.М. (Суми) Чисельність учнівського контингенту шкіл системи трудових резервів Луганщини у відбудовчий період (1943-1950 рр.)	119

ДІХТЯРЕНКО А.В. (Київ) Радянська державна політика у сфері охорони природи УРСР у 1950 - на початку 1970-х років	126
САФОНОВА Н.М. (Луганськ) Ідеологічна заангажованість суспільних наук в діяльності вищих навчальних закладів УРСР (друга половина 60-х - перша половина 70-х років XX ст.)	133
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	
ХАРЬКОВСКИЙ Р.Г. (Луганск) Проекты европейской экспансии в Египте (XI-XVI вв.): причины и последствия	139
МАШЕВСЬКИЙ О.П. (Київ) Дипломатія Німеччини під час Боснійської кризи 1908-1909 років	144
РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ	
СМЕХОВ В.М. (Суми) Вибране. Favourites. Из зібрання Української академії банківської справи Національного банку України / Галерея мистецтв “Академічна”; укладач С.І.Побожій; відповідальний за випуск А.Г.Ярова. - [Суми, 2012]. - 58 с.	153
ХРОНІКА	
“Празький архів” як сегмент архівної україніки (Нотатки з презентації книги Т.Г.Боряк “Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945-2010)”). <i>Мага І.М.</i>	155
Міжнародна конференція у Сербії. <i>Власенко В.М.</i>	162
ЮВІЛЕЇ	
Ярослав Степанович Калакура - орач історичної ниви: ювілейний контекст. <i>Коломісць Н.А.</i>	164
Ігорю Гиричу - 50. <i>Стари́ков Г.М.</i>	166
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	168

На обкладинці: С.1 - Собор Різдва Пресвятої Богородиці на території Молчанського монастиря у м.Путивль Сумської обл. Зведений у 1602-1604 рр. Неодноразово перебудовувався у XVII, XVIII, XIX та XX ст. Фото *В.Короля*; С.4 - Фронтон Маріїнського костіолу монастирського комплексу Кармелітів Босих у м.Бердичів Житомирської обл. Монастир заснований у 1627 р. київським воєводою Я.Тишкевичем і у 1630 р. переданий католицькому ордену Босих Кармелітів. Фото *П.Опанащука*.

SUMY HISTORICAL AND ARCHIVAL JOURNAL

The scientific journal on history and archive study of Ukraine.
The Head of the Editorial Board is P.S.Sokhan. Edited by S.I.Dehtyaryov.

№XVIII-XIX

CONTENTS

<i>TO THE AUTHORS' ATTENTION!</i>	6
<i>ARCHIVE STUDY</i>	
KHOMYCH I.N. (Kyiv) Problems of Ukrainian archival science and education in modern archival historiography	7
<i>MEMMOIRS RESEARCH. EPISTOLARY</i>	
YEPIK L.I. (Sumy) Letters to I.Mazepa from K.Matsievich (1919-1920)	12
<i>HISTORIOGRAPHY. SOURCES STUDY</i>	
VLASENKO V.M. (Sumy) Shevchenko Days of Ukrainian political immigration in Bulgaria during the period between the wars (on the issues of Paris weekly "Tryzub" ("Trident"))	18
BURIM D.V. (Kyiv) From History of activity of the Union of Ukrainian Students' "Osnova" in the High Technical School in Danzig in the 20s of the 20 th century	25
BAZHAN O.H. (Kyiv) Kharkiv region during the period of mass political repressions in 1937-1938	44
<i>HISTORY OF UKRAINE</i>	
ARTSIBASHEVA T.N. (Kursk, Russia) The Ukrainian Influence on the Church Art of the Kursk Region of the 17 th -18 th centuries	62
MAYDEBURA O.P. (Kherson) The early radio biological studies in Ukraine	67
POBOZHIY S.I. (Sumy) Y.Brazol-Leontyeva and N.Sumtsov (From the history of art collections in the Sumy region)	72
GLUSHAN O.V. (Kyiv) Problems of the theory of cooperation and the cooperative credit in scientific heritage of S.V.Borodaevsky	75
MAGURCHAK A.M. (Kyiv) Coordinating and cultural enlightening work of Andry Zhuk in rows to Union of liberation of Ukraine: not popular pages	83
GORBUNOVA G.A. (Kyiv) Alexander Sukhenko: the pages of life of the Ukrainian emigrants	88
PARAKHINA M.B. (Kyiv) Bolshevik "theory of the struggle between two cultures" and historical realities 30-60-ies of XX century: evolution problems	95

NESTERENKO V.A. (Sumy) The conditions for the Soviet partisan movement deployment in 1941 - the beginning of 1942	106
GORBATYUK O.O. (Kyiv) Secondary school in Kyiv in the second half of 1940 years	111
KOROL V.M. (Sumy) The number of students of Labour Reserves system schools of Lugansk region in the Recovery period (1943-1950)	119
DIHTYARENKO A.V. (Kyiv) The Soviet state policy in the sphere of nature protection of UkrainianSSR in 1950 - in the early 1970s	126
SAPHONOVA N.M. (Luhansk) Reforming the system of higher education in Ukraine (the 60-70-ties of the 20 th century)	133
WORLD HISTORY	
KHARKOVSKYY R.G. (Luhansk) The Projects of the European Expansion to Egypt (XI-XVI cent.): the reasons and consequences	139
MASHEVSKIY O.P. (Kyiv) German diplomacy during the Bosnian crisis of 1908-1909	144
REVIEWS. BIBLIOGRAPHY	
SMEKHOV V.M. (Sumy) Favourites. From the collection of Ukrainian Banking Academy of Ukrainian National Bank / Art Gallery "Academichna"; compiler S.I.Pobozhiy; responsible for publishing A.H.Yarova. - [Sumy, 2012]. - 58 p.	153
CHRONICLE	
"Prague archive" as a part of archival Ukrainian studies (Notes from the presentation of T.H.Boriak's book "Documentary heritage of Ukrainian immigration in Europe: Prague archive (1945-2010)"). <i>Maga I.M.</i>	155
International conference in Serbia. <i>Vlasenko V.M.</i>	162
ANNIVERSARIES	
Yaroslav Stepanovych Kalachura as a plowman of a historical field: jubilee context. <i>Kolomiyets N.A.</i>	164
Ihor Hyrych is 50. <i>Starykov H.M.</i>	166
BULLETIN ABOUT AUTHORS	168

On the cover: P.1 - The Blessed Virgin cathedral is situated on the territory of Molchanivky monastery in the town of Putyvl (Sumy region). It was built in 1602-1604 and then rebuilt many times during XVII, XVIII, XIX and XX centuries. Photo by *V.Korol*; P.4 - The pediment of Mariyinsky Roman-Catholic church which is a part of Barefoot Carmelites monastery complex situated in the town of Berdichev (Zhytomyr region). The monastery was founded in 1627 by the Kyiv governor of province Y. Tyshkevych. In 1630 it was passed to the Barefoot Carmelites catholic order. Photo by *P.Opanashchuk*.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їхніх авторів.

За точність цитування, наведення прізвищ, дат, посилань відповідальність несуть автори.

Редакція залишає за собою право без погодження з авторами редагувати та скорочувати матеріали, змінювати їхні назви, вилучати або додавати ілюстрації.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках часопису.

Передрук заборонено. При використанні матеріалів "Сумського історико-архівного журналу" посилання обов'язкове.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01.2003 року №7-05/1 (Бюлетень ВАК України. - 2003. - №1).

2. Матеріали подаються в електронному вигляді. Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Word у форматі doc або rtf. До дискети додається один роздрукований примірник. Кожна сторінка тексту повинна бути підписана автором. Наявність однієї рецензії обов'язкова.

3. Посилання у тексті зазначаються у квадратних дужках. Наприклад, [3, с.25].

4. Джерела та література у списку та бібліографічний опис робіт подаються згідно з вимогами ВАК України (Бюлетень ВАК України. - 2009. - №5 та 2010. - №3).

5. Відомості про автора подаються окремим файлом. До тексту додаються:

а) резюме українською, російською (кожне до 250 знаків), які повинні містити у тому числі прізвище та ініціали автора, а також назву статті цими мовами;

б) **розширене резюме англійською мовою (1200-1500 знаків);**

в) ілюстрації приймаються тільки графічні, роздруковані на окремих аркушах, та в електронному варіанті.

6. **Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються і не повертаються авторам.**

Адреса редакції:

40007, Суми, вул.Римського-Корсакова, 2, Г-1101

Електронна пошта: starsergo@bigmir.net

Тел. +38(066)3465953, +38(050)9862780

АРХІВОЗНАВСТВО

ХОМИЧ І.М.

**ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ АРХІВНОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ
В СУЧАСНІЙ АРХІВНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

У праці здійснено історіографічний огляд наукових праць, основна увага в яких приділяється ключовим проблемам української архівної науки та освіти.

Процеси розбудови незалежної України стали основою підвищення ролі архівів у житті суспільства та покращення соціального статусу архівіста. Після здобуття Україною незалежності та прийняття у грудні 1993 р. Закону України *“Про національний архівний фонд і архівні установи”*, організація архівної освіти та післядипломної підготовки архівістів стало пріоритетним завданням Державної архівної служби України та державних архівних установ.

Інтеграція архівних ресурсів України у світовий інформаційний простір та розвиток міжнародної співпраці українських архівістів значно посилили інтерес молоді до архівної справи. Цьому сприяло і впровадження архівної спеціалізації в університетах.

Особливо важливе значення у підготовці професійних істориків-архівістів відігравала й відіграє кафедра архівознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, яка до середини 1990-х років залишалася єдиним центром підготовки архівістів в Україні. З діяльністю кафедри пов'язані імена відомих в Україні вчених-архівознавців та джерелознавців таких, як Ф.Шевченко, В.Стрельський, А.Введенський, М.Варшавчик, А.Грінберг, С.Яковлев, В.Замлинський, Я.Калакура та інші, які плідно працювали над підготовкою кваліфікованих архівних кадрів.

Становлення і розвиток архівної освіти в умовах незалежності стає одним із пріоритетних напрямів наукових досліджень. Питанням узагальнення досвіду підготовки архівних кадрів у Київському університеті присвятив цілий ряд праць Я.С.Калакура. У своїх наукових розвідках дослідник порушував актуальні проблеми сучасної архівної освіти в Україні, аргументував ефективність інформатизації архівної освіти, проаналізував історико-архівознавчу школу Київського університету. У публікації *“Архівознавство у шевченківському університеті”* Я.С.Калакура детально розглянув роль та місце наукових досягнень вузу у підготовці кваліфікованих архівних працівників. В іншій праці *“Будівничий історико-архівознавчої школи Київського національного університету імені Тараса Шевченка”* піднімалася проблема діяльності кафедри як потужної наукової школи, осередку історико-джерелознавчих, архівних та історіографічних досліджень. Здійснивши історіографічний огляд сучасної архівної літератури Я.С.Калакура навів провідні тенденції та основні закономірності становлення і розвитку архівної справи в Україні [1].

У спільній праці Я.С.Калакури та М.Г.Щербака *“Центр архівістики та джерелознавства в Київському університеті”* подана характеристика інтенсивності наукових досліджень викладачів кафедри, здійснено огляд нормативних курсів, зроблено акцент на перспективи архівної професії, розкрито основні напрямки науково-дослідної роботи як викладачів й аспірантів, так і студентів [2, с.156-161].

Винятково важливе значення в сучасній архівній освіті займає комплекс досліджень, присвячених архівному менеджменту. Однією з основних умов успішного функціонування архівної справи є зростання ролі управлінського впливу на трудові

колективи і кожного працюючого з метою їхньої злагодженої та ефективної роботи, оскільки все, що пов'язане з системою управління, сучасна наука трактує як менеджмент. У своїх дослідженнях дослідники наголошують на потребі опановування теоретичних знань і практичних навичок управління архівною галуззю, на з'ясуванні особливостей архівної справи. У багатьох дослідженнях з'ясовано, що вивчення архівного менеджменту майбутніми архівознавцями позитивно впливає на прийняття управлінських рішень, організацію виконання завдань та покращує контроль за якістю та ефективністю роботи в сфері архівів. У працях вчених детально охарактеризована суть сучасних підходів до управлінської діяльності архівних установ й аргументовано висвітлено наукові засади архівного менеджменту [3, с.18-24].

Про основні принципи діяльності менеджера архівної справи йдеться в науковій розвідці Н.Гончарової, яка визначила головні групи джерел підвищення ефективності діяльності у архівній галузі та суттєво розкрила поняття *“менеджер в архівній справі”* [4, с.62-64]. Особливої уваги дослідниця надала необхідності розробки концепції підготовки фахівців інформаційного менеджменту в галузі архівної справи й запропонувала якісно нові навчально-методичні підходи: диспути, дискусії, ситуаційний аналіз, ділові ігри тощо.

До теми викладання архівознавчих дисциплін звертається у своїх дослідженнях архівіст і джерелознавець С.Ф.Павленко. Розкриваючи роль та значення архівної професії в науковому житті, дослідниця основну увагу зосередила на проблемі підготовки кваліфікованих архівних працівників у вузах неісторичного профілю [5, с.66-95]. Основні труднощі викладання архівознавства в інших неісторичних закладах, за словами авторки, пов'язані насамперед із недостатнім рівнем забезпеченості навчального процесу відповідними підручниками та посібниками. Провівши історіографічний огляд визначних праць з архівної справи, С.Ф.Павленко наголосила на необхідності формування у молоді усвідомлення того, що документальні багатства України, представлені архівними зібраннями, мають бути предметом постійної турботи з боку суспільства, оскільки містять безцінну інформацію, потрібну в повсякденному громадському, науковому, приватному житті.

Окремі проблеми дотичності архівознавства із суміжними науками розглянуто в роботі С.Зозулі. На основі аналізу взаємовпливу на їх терміносистеми, дослідниця вказала на необхідність взаємодоповнення та взаємопроникнення термінологічних систем наукових галузей, що на належному рівні забезпечують реалізацію та ефективність архівної діяльності. У своїй праці С.Зозуля підкреслила особливе місце архівознавства та архівознавчої терміносистеми поряд з іншими науками [6, с.46-60].

Питання модернізації підготовки фахових архівістів у вузах України порушив М.Довбищенко [7, с.61-62]. Дослідник наголошував на необхідності введення до викладання архівознавчих курсів палеографії та поглиблення вивчення польської, староукраїнської та латинської мов, оскільки величезна кількість документів, що знаходяться в архівах, бібліотеках та музеях історії України XVI-XVIII ст., і написані саме цими мовами. Водночас, автор пояснив доцільність введення курсу *“Судові та станові установи України XVI-XX ст.”*, адже маючи уявлення про специфіку роботи цих установ і тих законодавчих норм, якими вони керувалися, архівіст зможе проводити якісне наукове опрацювання архівних документів.

Значну увагу процесу підготовки архівних спеціалістів приділяє кафедра давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, яка є одним з основних центрів здобуття архівної освіти на території Західної України. Зокрема, проблемі викладання архівознавства на базі науково-методичного

кабінету архівознавства та допоміжних історичних дисциплін Центрального державного історичного архіву України у м. Львів присвячено ряд наукових праць Н.М.Царьової [8, с.33-36]. Аналіз процесу викладання спеціальних історичних дисциплін у вузах висвітлено у наукових роботах Р.М.Шуста. До кола його наукових досліджень входить активне вивчення історії нумізматики та її особливостей. Серед праць науковця слід виокремити навчальний посібник *“Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні”* та довідник з нумізматики, де акцентовано увагу на ролі й місці нумізматики як окремої наукової та навчальної дисципліни. Також, на основі багаторічного досвіду Р.М.Шуст у своїх працях охарактеризував особливості викладання нумізматики у Львівському університеті [9, с.249-258].

Однією з найважливіших проблем сучасності є необхідність модернізації архівознавства у зв'язку з стрімкою інформатизацією суспільства. Актуальність напрямку дослідження та побудови архівних ресурсів у глобальній інформаційній мережі зумовили появу значної кількості публікацій, що мають безпосереднє або опосередковане відношення до цієї проблеми. Про перспективи розвитку ресурсів архівного порталу, які пов'язані із створенням належних умов для розвитку архівної освіти в державі та формування інформаційного простору в державі йдеться у роботі А.А.Кисельової. Дослідниця стверджує, що найбільш актуальними завданнями на найближчу перспективу є створення раціонального архівного порталу та забезпечення своєчасної актуалізації інформаційної складової архівного порталу, розширення функціональних можливостей, удосконалення його інформаційного наповнення, збільшення переліку послуг, що пропонуються в порталі, розширення переліку наданих ним послуг, популяризація архівного порталу в Україні та за її межами [10]. Ці заходи, на її думку, справлять позитивний ефект на процес підготовки кваліфікованого архівного працівника, а також нададуть можливість якісного доступу до електронних архівних інформаційних ресурсів.

Переваги та перспективи розвитку дистанційної освіти як процесу, який базується на принципі самостійного навчання студентів у певному оточенні, що створюється сукупністю інформаційних технологій плідно вивчає А.Сукало. На основі аналізу можливостей використання наукової інформації на сайтах вітчизняних архівів та широкого потенціалу сайтів зарубіжних архівних установ дослідниця відзначає формування у студента творчого підходу у вивченні обраного предмету та утвердження інформаційної культури, яка є розумінням основних способів подання та здобуття знань, зосереджених на комп'ютерних файлах з подальшим їх застосуванням на практиці [11, с.146-151].

Особливе значення в становленні сучасної архівної освіти й науки має заснування у 1994 р. Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (УНДІАСД), головною метою якого стала розробка науково-теоретичних та нормативно-методичних проблем розвитку архівної справи та документознавства. Основні напрями діяльності УНДІАСДу активно вивчав В.Ляхощкий [12, с.4-12]. У своїх дослідженнях автор приходив до висновку, що головною метою науково-дослідних робіт є вивчення історичного досвіду, вдосконалення інформаційної служби архівів та інтеграція вітчизняних архівів у світову спільноту. Подібні проблеми розвитку архівної освіти і науки досліджували у своїх працях О.Онищенко, К.Новохатський та А.Шурубура.

Про роль інституту, його головні успіхи та досягнення науково-дослідної роботи широко висвітлено у науковому дослідженні В.Бездрабко [13, с.66-95]. Авторка детально розглянула історію заснування інституту від появи ідеї створення установи

у 1950-х роках до реалізації її у 1990-х роках, часу його активної діяльності у 2000-х роках. Але головною особливістю даної роботи є те, що дослідниця здійснила комплексний огляд усіх наукових видань УНДІАСДу, охарактеризувала дослідження його співробітників та відзначила місце інституту у системі архівної освіти.

Важливе місце в огляді наукових досліджень архівної освіти в Україні займає робота І.Б.Матяш *“Архівна наука і освіта в Україні 1917-го - 1930-х років”*, де оцінено державну політику в галузі архівної справи, діяльність наукових архівознавчих центрів і навчальних закладів, їхній концептуально-теоретичний та науково-практичний доробок в галузі архівознавства та археографії, а також проаналізовано науково-навчальні архівознавчі видання, комплекс історіографічних та історичних джерел, пов’язаних з історією архівної справи. Перу І.Б.Матяш також належить низка наукових праць, які розкривають роль особи в архівній науці та освіті, характеризують післядипломну освіту архівістів та архівну аспірантуру, вказують на нагальну необхідність розвитку інформаційного напрямку в освіті архівістів та пропонують власні шляхи та методи вирішення окреслених проблем [14-17].

Актуальні питання підготовки і перепідготовки кваліфікованих кадрів для архівної галузі піднімала дослідниця М.Ковтун [18, с.66-71]. Вона у своїх наукових розвідках аналізує процес підготовки кадрів істориків-архівістів на основі матеріалів, опублікованих на сторінках журналу *“Архіви України”* у середині 1940-х - на початку 1950-х років. Значну увагу дослідниця приділила архівній аспірантурі та організації науково-дослідної роботи в архівних установах Української РСР, створенню кафедри архівознавства та історико-архівного відділу на історичному факультеті Київського університету, торкнулася роботи друкованих органів у питанні підвищення ділової кваліфікації архівістів.

Розвиток архівної справи в Україні в умовах сучасності ставить якісно нові вимоги до рівня підготовки працівників архівної галузі, потребує збільшення кількості кадрів вищої кваліфікації та постійного підвищення фахового рівня архівістів. З метою сприяння координації та підвищення рівня підготовки фахівців вищими навчальними закладами України Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства спільно з кафедрою архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка було підготовлено навчально-методичний комплекс з архівознавства для студентів вищих навчальних закладів. До нього увійшли два видання підручника *“Архівознавство”*, де охарактеризовано основні напрями та форми науково-дослідної роботи архівних установ, *“Нариси історії архівної справи в Україні”*, в яких висвітлено організацію наукових досліджень у галузі архівної справи, її зміст і форми та *“Хрестоматія з архівознавства”*, що документально підтверджує теоретичний матеріал навчально-методичної літератури. Позитивний вплив на підготовку кваліфікованих архівістів мав навчальний посібник і перший український термінологічний тлумачний словник *“Архівістика”*. Корисним також для підготовки фахівців архівної галузі є *“Українська архівна енциклопедія”* - фундаментальне науково-довідкове видання, що висвітлює широке коло питань теорії та історії архівної справи, документознавства, архівознавства, спеціальних галузей історичної науки тощо.

Таким чином, за час розбудови української незалежності архівна освіта піднялась на якісно новий рівень, значних успіхів досягла і організація науково-дослідної роботи в архівній галузі. Основна роль у підготовці кваліфікованих архівних працівників належить вузівським кафедрам та Українському науково-дослідному інституту архівної справи і документознавства, які є головними центрами розвитку архівістики.

1. Калакура Я.С. Сучасне архівознавство у Шевченківському університеті // Студії з архівної справи та документознавства. - Т.4. - К., 1999. - С.58-61.
2. Калакура Я.С., Щербак М.Г. Центр архівістики та джерелознавства в Київському університеті // Студії з архівної справи та документознавства. - 2004. - Т.12. - С.156-161.
3. Калакура Я.С. Архівний менеджмент як галузь наукових знань і навчальна дисципліна // Студії з архівної справи та документознавства. - Т.15. - К., 2007. - С.18-24.
4. Гончарова Н. Інформаційний менеджмент та підготовка фахівців-архівознавців // Студії з архівної справи та документознавства. - Т.4. - К., 1999. - С.62-64.
5. Павленко С. Проблеми викладання архівознавчих дисциплін у вузах неісторичного профілю / Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. - Вип.5. - К., 2002. - С.66-95.
6. Зозуля С. Архівознавство та суміжні наукові галузі: проблема взаємозв'язку терміносистем // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. - 2009. - Вип.10. - С.46-60.
7. Довбищенко М. До питання про нові напрямки викладацької роботи на кафедрі архівознавства Київського національного університету культури і мистецтв // Студії з архівної справи та документознавства. - К., 1999. - С.61-62.
8. Царьова Н.М. До проблеми викладання архівознавства на базі науково-методичного кабінету архівознавства та допоміжних історичних дисциплін ЦДІА України (м. Львів) / Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наук. доп. Всеукр. конферен. - Ч.2. - К., 1997. - С.33-36.
9. Шуст Р.М. Нумізматична наука у Львівському університеті (кінець XVIII-середина XIX ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний вісник. Львів: місто-суспільство-культура. - Львів, 1999. - С.249-258.
10. Кисельова А. А. Архівні ресурси України в глобальній інформаційній мережі: види, доступ, перспективи: автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.10 / А.А.Кисельова. Держ. ком. арх. України, УНДІАСД. - К., 2005. - 19 с.
11. Сукало А. Використання можливостей архівних сайтів у дистанційній освіті // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. - 2002. - Вип.5. - С.146-151.
12. Ляхоцький В. Основні напрями діяльності Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства. - 1996. - Т.1. - С.4-12.
13. Бездрабко В. Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства - провідна наукова установа документознавчої галузі // Архіви України. - 2009. - Вип.3-4. - С.66-95.
14. Матяш І. Особа в архівній науці та освіті 1920 - 1930-х рр. як чинник поступу архівістики // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук. зб. - 1999. - Вип.1. - С.12-22.
15. Матяш І. Джерела до вивчення історії архівної науки і освіти в Україні 1920-1930-х рр. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук. зб. - 2001. - Вип.3. - С.271-302.
16. Матяш І. Архівна аспірантура: віхи становлення // Там же. - 2000. - Вип.2. - С.24-35.
17. Матяш І. Сучасні проблеми архівної освіти в Україні // Там же. - 2002. - Вип.5. - С.134-141.
18. Ковтун М. Питання підготовки кадрів істориків-архівістів на сторінках журналу "Архіви України" (середина 1940-х - початок 1950-х рр.) // Пам'ятки. - 2008. - Т.9. - С.66-71.

Хомич І.Н. Проблемы украинской архивной науки и образования в современной архивной историографии

В работе осуществлен историографический обзор научных работ, основное внимание в которых уделяется ключевым проблемам украинской архивной науки и образования.

Khomych I.N. Problems of Ukrainian archival science and education in modern archival historiography

The work includes historiographical review of scientific papers, the main focus of which is given to key issues of Ukrainian archival science and education.

Отримано 22.05.2012

МЕМУАРИСТИКА. ЕПІСТОЛЯРІЇ

СПИСОК Л.І.

ЛИСТИ І.МАЗЕПИ ДО К.МАЦІЄВИЧА (1919-1920 рр.)

Публікуються листи Прем'єр-міністра УНР І.Мазепи до Голови дипломатичної місії УНР в Румунії К.Мацієвича, які містять оцінку зовнішньо- та внутрішньополітичної ситуації в Україні 1919-1920 рр.

Наведені нижче листи І.Мазепи є частиною його ділової кореспонденції Кабінету Міністрів Директорії УНР та МЗС УНР, адресованої голові української дипломатичної місії в Румунії - К.Мацієвичу. Листи датовані груднем 1919 - лютим 1920 рр. Головним завданням уряду УНР та його дипломатичного корпусу в цей період було добитися політичного визнання Української Народної Республіки, ведення пошуку нових зовнішньополітичних союзників, матеріальної та військової підтримки для УНР, яка перебувала в кільці фронтів, у стані повної економічної розрухи. Саме в ці місяці знову розпочинаються активні контакти з керівництвом польської держави, окреслюється план майбутнього союзу, йде активна оцінка слабких сторін противника і союзу з Польщею та можливих майбутніх військово-політичних здобутків. Ці листи не тільки проливають світло на бачення І.Мазепи про зовнішньо- і внутрішньополітичну ситуацію в Україні кінця 1919 - середині 1920 рр., а надають можливість оцінити характер міжособистісних відносин його з К.Мацієвичем, тим більше, що саме І.Мазепа був безкомпромісним критиком зовнішньої політики кабінету С.Остапенка, особливо його польського напрямку [4].

"...Румунія і Польща бачили в самостійності України, - писав І.Мазепа, - охорону границь та вірили на будуче в наше щире до них відношення" [5, с.378].

В основі взаємовідносин України та Румунії постало питання щодо Бесарабії, яке набуло міжнародного значення після того, як безпосередню зацікавленість в його вирішенні виявила Радянська Росія. Уряд Директорії заявив про свою повну незацікавленість проблемою, що певною мірою сприяло зміцненню взаємин між Україною та Румунією. Не виключалась також можливість утворення між Польщею та Румунією антибільшовицької коаліції [11, с.99-100].

З 21 липня 1919 р. уряд УНР у Румунії представляла українська амбасада на чолі з професором К.Мацієвичем. Його заступником був ген. С.Дельвіг, секретарем В.Трепке, радником І.Фещенко-Чопівський, військовим аташе Л.Геркен. К.Мацієвич вже мав достатній досвід дипломатичної роботи, отриманий при проведенні переговорів з представниками Антанти в Одесі та очолюючи Міністерство закордонних справ в уряді С.Остапенка [5, с.145,151].

Характеризуючи ситуацію, що склалася на той час в Румунії, К.Мацієвич писав у листі до М.Василька у вересні 1919 р.: *"... Я приїхав сюди на дуже зіпсований ґрунт. Нашому попередньому послові .. тут привелось стрінутись з дії тіпореґ румунської політики, бо головні проводирі сиділи в Парижі і через те він повинен мати діло з виконавцями чужих завдань, що далеко гірше завжди, як безпосереднє звертатись до самих авторів. Румунська політика тоді взагалі не мала ще ясних рис, бо всі жили надією одержати максимум прямо від Антанти. Нас розцінювали як більшовиків другого сорту і коли при тім Пан Посол проявляв велику арроґантність, то при таких умовах робота Посла більше йшла на всякі дрібні суперечки - на піклування ще лишній раз попасти в газету, на усяку зовнішню помпу, чим на справжню політичну діяльність. Я і досі не виявив хто тут добр. Гасенко притягнутий на наш бік, кого він зробив прихильником України. Може я не найшов, але здається знайти дуже трудно"* [10, арк.1].

Оцінюючи взаємовідносини між Румунією та УНР, К.Мацієвич зазначав: *“Тепер для Румунії становище зовсім інше. Антанта їм зовсім не хоче давати того, що по їх думці їм належить на Заході, а на Сході вона їх скривджує в Бесарабському питанні і їм треба самим дбати про себе, а значить шукати спільників таких, яких інтереси не тільки не протилежать, а навіть однакові і рідні. Одного такого спільника вони мають, Польщу, яка теж не зовсім то задоволена Антантою, другого вони бачать в Україні. Я лічу, що наші інтереси ні в чому не протилежать румунським, а навпаки мають все спільне, бо питання про українців за межами Дністра це питання прав національних меншостей, а не державних меж. Я їду далі, що така спільність політичних і економічних інтересів об’єднує нас з Польщею, хоча тут нас роз’єднує вже більш гостре питання про Галичину і великі польські посілості у нас на Україні. Легко зрозуміти, що ставши на шлях порозуміння з Польщею всі ці роз’єднуючи нас пункти легко усунути. Особливо, як мати на увазі те почуття російської небезпеки, все одно чи більшовицької, чи колчаківської”*. На основі своїх спостережень і аналізу міжнародної ситуації, К.Мацієвич робив висновок: *“Для обох цих країн ця небезпека однакова й мирна, неагресивна Україна для них гарантія їх державного покою й розвою в той час, як агресивна імперіалістична Росія - це їхня постійна погроза. Мені здається - це є вісь нашої політики щирої, розумної й одвертої, яка повинна привести нас до союзу з Румунією і Польщею і дати базу для нашої державної суверенності, яка може миритися з східною федерацією”* [10, арк.1-2].

К.Мацієвич вважав, що ідеї співробітництва з Директорією знаходять багато прихильників у Румунії і головним завданням вбачав одержання військово-технічної допомоги - зброї, набоїв, одягу і т.ін. Його думки знаходили підтримку. Висловлюючи позицію уряду і Головного Отамана, А.Лівицький у листі до К.Мацієвича 22 лютого 1920 р. зазначав: *“...Коли наш план здійсниться, армія наша буде базуватись на Дністер, і через те відношення до нас Румунії матиме рішуче значіння. Формування армії на території Румунії забезпечить в поході до портів Чорного моря. Бажано, аби Румун. Правительство прийняло на себе на перших часах видатки по формуванню нашої армії з тим, що ми будемо видавати чеки на Берлін. Так згодилась Польща...”* [10, арк.3].

К.Мацієвич вважав, що основна причина того, що румуни зволікають з допомогою - це позиція Антанти, яка ставить перед УНР умову визнання Денікіна, що *“несе прапор єдиної Росії”*, який не влаштовує ні УНР, ні Польщу, ні Румунію. *“Але тут знову ні Румунії ні Польщі ця єдина Росія нічого доброго не обіцяє і через те чим більше ці країни будуть виходити з положення недорослів Антанти, а захтять вести свою здорову національну політику тим більше вони обов’язані підтримувати незалежну Україну і давати їй військову поміч. Повинно для об’єктивності зазначити, що оздоровлення думок починається і серед французів і англійців. Я своїми очима читав доклад одного старшини французького генерального штабу ген. Петену, про те що єдина сила, якої бояться більшовики це ми, що справді можемо їх осилити. Він доказує, що Денікін може сподіватися на успіх тільки в разі, коли ми його підтримимо, що без нас його більшовики знищать. Англійський часопис Дайлі Н’юз, орган лібералів, рішуче стоїть на тому, аби визнати більшовиків при умові залишення їх всіма новими державами. І ця для нас позиція теж дуже сприятлива, тим більш, що це найбільш гуманне вирішення російського питання, яким Великорущена позбавляється від реакційної навали. Певно, що повинен пройти ще немалий час, поки ці здорові думки дійдуть і до проводирів і державної політики, але так, як за них життєва правда і логіка річей, то напевно вони дійдуть і ми повинні триматися і збільшувати свої сили для того, щоб полегшувати їм загальне признание”* [10, арк.2-3].

Як повноважний дипломатичний представник Директорії К.Мацієвич знайомиться і зближується з представниками румунських і польських урядових і дипломатичних кіл - д-ром п.Коммене, депутатом румунського парламенту і Г.Поппом, послом Румунії в Польщі п.Фльореску, послом Польщі в Румунії гр.Скшінським. Ці особи, на думку К.Мацієвича, повинні захистити інтереси УНР перед румунським і польським урядами.

Досвідчений політик К.Мацієвич вважав, що для поліпшення відносин з Румунією, Польщею необхідна єдина умова: “...отримати хоча моральну піддержку Америки і Франції” [9, арк.22]. Він вважав, що румуни зацікавлені в мирному розвитку України як гаранті власного безпечного існування, в той час як УНР зацікавлена в союзі з Румунією і Польщею для протистояння більшовицькій агресії.

Основними напрямками діяльності дипломатичної місії УНР в Румунії було репрезентування інтересів УНР, встановлення дипломатичних і торговельних відносин, матеріальна допомога цивільним і військовим громадянам України, біженцям, діяльність, спрямована на подолання інформаційного вакууму УНР.

З повідомлень, що надходили до МЗС виходило, що К.Мацієвича румунський уряд зустрів прихильно і перший прийом носив “*ввічливий характер*”. Сам політик повідомляв, що румунський уряд видав розпорядження про відпуск зброї для української армії. З’явилася також надія на відкриття румунського кордону, що дало б змогу встановити зв’язок між усіма дипломатичними представництвами УНР за її межами [7, с.26-27].

К.Мацієвич повідомляв Головного Отамана про дебати в румунському уряді з приводу визнання самостійності України [3, с.259]. Д.Дорошенко, підтверджуючи шанобливе прихильне ставлення румунських урядовців до дипломатичної місії УНР, пояснював це розумінням румунами небезпеки окупації російськими військами під проводом А.Денікіна. Характеризуючи ж ставлення до голови дипломатичної місії, Д.Дорошенко наголошував, що румуни “*персонально до Мацієвича ставилися добре. Він зумів завоювати собі в румунських урядових колах авторитет і довіру*” [2, с.481, 502].

Успішні переговори з румунським урядом сприяли налагодженню товарообміну. Радник місії І.Фещенко-Чопівський, за участю К.Мацієвича, закуповував для державних потреб бензин, сіль та інші необхідні товари [7, с.43]. У цьому зв’язку підкреслимо, що торговельні відносини з Румунією були єдиним джерелом постачання товарів через фактичну блокаду українських кордонів.

Влітку 1919 р. К.Мацієвич і І.Фещенко-Чопівський підготували й оформили угоду з румунськими банками про постачання для України товарів з європейських ринків та про продаж в Румунії українських товарів. Для забезпечення цього товарообміну український уряд повинен був скласти в Румунії цукровий фонд в розмірі приблизно 200 тис. пудів. Торговельні стосунки з Румунією носили більш-менш двосторонній характер, в той час як подібний договір з Польщею не виконувався [1, с.157; 5, с.395].

Через посередництво Румунії під відповідальність К.Мацієвича передавалися гроші для діючої армії, здійснювалися спроби закупівлі зброї, амуніції, набоїв, від яких, як зазначав С.Петлюра в листі до К.Мацієвича 27 жовтня 1920 р., “*все залежить*” [3, с.259]. Д.Антонович писав до К.Мацієвича, що зброю можна передати до Румунії, купивши її в Італії і це можливо єдиний легальний спосіб [6, с.66, 68].

К.Мацієвич мав відношення до формування українських військових частин на території Румунії, їх переозброєння, налагодження контактів з командуванням румунської армії. Так було, зокрема, з частинами на чолі з ген. Гулим-Гуленком [7, с.191]. З цього приводу К.Мацієвич доповідав МЗС 29 липня 1921 р.: “*Для того, аби існувати і підтримати організацію ген. Гулого наша місія повинна мати на ближчі*

три місяці 450 тис. лейв, з яких 300 тис. піде ген. Гулому. Я пропоную взяти їх з тих коштів, які ми маємо одержати для державної скарбниці... Справа продажу набоїв може бути вирішеною на ближчих тижнях, бо ми не дійшли до згоди з міністерством тільки в справі виплати грошей...” [8, арк.99].

Безперечно, у багатьох випадках румунська сторона займала негативну позицію, намагання українського уряду підтримувала не завжди і далеко не в повному обсязі. Як приклади - проблеми з перевезенням грошей з Берліна через територію Румунії, повернення майна українських частин, захопленого румунською стороною у 1919 р. *“Справді приязних і дружніх стосунків між Україною і Румунією не дійшло. Румунія частково продавала амуніцію Україні, але ніяких документальних зобов’язань між державами укладено не було” [7, с.253].*

Очолити дипломатичну місію УНР в Румунії, К.Мацієвич виявив хист дипломата і політика, сприяв укладанню низки угод з Румунією, поліпшенню співпраці з закордонними громадсько-політичними організаціями. Дипломатична місія в Румунії надавала допомогу українцям, які опинилися за межами України. Діяльність К.Мацієвича сприяла поширенню української ідеї за кордоном, популяризації знань про Україну та її боротьбу за незалежність, привертала увагу міжнародної спільноти до українських проблем.

Листи публікуються зі збереженням оригінального правопису, але за сучасною пунктуацією.

1. Добриловський М. З історії господарської політики незалежної України (1917-1920) / М.Добриловський // Збірник пам’яті Симона Петлюри (1879-1926). - Прага, 1930. - С.157.
2. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле / Д.Дорошенко. - Мюнхен: Українське видавництво, 1969. - 543 с.
3. Доценко О. Літопис Української революції: Матеріали й документи до історії Української революції / О.Доценко. - Т.2, кн.5: 1917-1923. - Львів, 1924. - 400 с.
4. Єпик Л.І. Українсько-польські відносини за часів Директорії УНР (1919-1920 рр.) / Л.І.Єпик // Історичні студії Волинського національного університету ім. Л.Українки. - 2011. - Вип.6. - С.36-43.
5. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917-1921; Центральна Рада - Гетьманщина - Директорія (ч.1); Кам’янецька доба (ч.2) / І.Мазепа. - Дніпропетровськ: Січ, 2001. - 415 с.
6. Онацький Є. На похилій площі. Записки журналіста і дипломата / Є.Онацький. - Ч.1. - Мюнхен: Видавництво “Дніпрова хвиля”, 1964. - 152 с.
7. Українська революція. Документи. 1919-1921 / Ред. Т.Гунчак. - Нью-Йорк, 1984. - 450 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВОУ), ф.1075. Військове міністерство Української Народної Республіки, мм. Київ, Тарнов (1918-1923 рр.), оп.2, спр.474. Наказ військам дієвої армії УНР, копія протоколу наради торговельно-економічної місії в Польщі та листування про інтернованих і умови їх таборового життя (21 квітня - 13 вересня 1921 р.), 14 арк.
9. ЦДАВОУ, ф.3696. Міністерство іноземних справ УНР, м.Київ. (1918-1922), оп.1, спр.170. Копія відношення представника дипломатичної місії УНР в Румунії про державний устрій УНР (19 березня - 2 грудня 1920 р.), 25 арк.
10. ЦДАВОУ, ф.3696. Міністерство іноземних справ УНР, м.Київ (1918-1922), оп.1, спр.172. Документи про взаємовідношення України з Румунією (5 вересня 1919 р.), 17 арк.
11. Яблонський В. Від влади п’ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР / В.Яблонський. - К.: Альтпрес, 2001. - 160 с.

№1

Вельмишановний Кость Андріанович!

Користуючись першою нагодою для того, щоб написати Вам і за Вашою допомогою зв’язати тутешній центр з закордоном і навпаки. Це в даний момент є конче потрібне. Тепер вже більш менш ясні перспективи ближчого майбутнього внутрішнього життя на Україні чого до сей пори не було.

Була надія, що північний фронт піде на якесь порозуміння з нами. Надіялись, надавали цьому значіння і тому до вияснення цієї справи на горизонті не все було ясно.

Особливо наше військо шукало і хотіло хоч би військового порозуміння з північним сусідом. Хоче і тепер же, але очевидно, нема ніяких підстав для того, щоб це бажання переведено було в життя.

1) Запропонувавши нам самі в жовтні військове порозуміння проти Денікіна, вони тепер залишають без всякої відповіді всі наші делегації, які до сеї пори були надіслані нами на північ і користуючись небоєздатністю Галицької армії і тим, що наша армія зараз має інше завдання, безборонно просувається на південь. Так вони заняли Вінницю, Жмеринку і Липовець.

2) Цими днями я одержав відомості, що всі наші делегації затримані їми в Бердичеві або в Житомирі і як інтерновані відправлені до Москви. Між іншим, наша остання військова делегація виїхала із Вінниці 28 грудня до Бердичева і мала уповноваження від об'єднаної Наддніпрянської і Наддністрянської армії (об'єднання сталось 24 грудня) і про неї так само "ні слуху ні духу" - очевидно відвезено також до Москви.

3) Оголосивши гасло, Незалежна соціалістична радянська Україна це гасло в відозві Троцького до Української Червоної армії, в інтерв'ю Затонського, надрукованому в Київських газетах в резолюції Ц.К. комуністів України, большевики рішуче стоять на тій позиції, що армія, фінанси і телеграф повинні бути єдиними для цілої Росії, ніякої окремої Української армії не повинно бути. Таке розуміння незалежності України зазначено в резолюції ЦК Українських комуністів, в інтерв'ю Затонського, крім того, це доказывается у всіх часописах большевицьких.

4) Поміж російськими комуністами та українськими (боротьбисти) почалася вже ворожнеча і незалежники попали в становище неблагонадійних.

Маю останні відомості із досить поінформованих джерел, що Ткаченко і Ю.Мазуренко заарештовані в Житомирі і відвезені до Москви. Все зазначене свідчить про стару звичку большевиків говорити так, а робити зовсім інакше. Звичайно, коли б наша армія продержалась як регулярна до сеї пори, то певно у нас вже було б порозуміння з північчю, бо там рахуються лише з силою. Через все це треба нашим місцям вживати всі заходи аби європейські держави в разі розмов з Совіт. Росією ставили умови визнання большевиками незалежність України і невтручання в нашу внутрішню справу.

Зараз відіжджає кур'єр, якому передаю цей лист, тому не можу сказати Вам всього, про що хотів би і що Ви повинні знати. Загалом вже кажучи большевики вже гинуть на Україні, бо ґрунту для них у нас тут нема ніякого. Я наумисне обіхав кілька місцевостей на Правобережжі і вражіння таке, що мусімо спішити з організацією своїх сил для відновлення державної роботи, бо большевики можуть вмерти значно раніше, ніж цього ми чекаємо.

Кажу лише в данім разі про Україну. Те, що сталось з історичного боку - в змислі підготовки до рішучого і може останнього наступу української армії в значній мірі є необхідністю.

Найпізніше весною для нашої справи відкриваються величезні перспективи.

Підпис

І.Мазепа.

З оригіналом згідно

хорунжий Терещенко

(лист не датовано. Період справи - 17 грудня 1919 р.- 14 червня 1920 р.).

№2

24 лютого 1920 р.

Шановний Кость Андріанович!

Зараз негайно потрібні гроші, а тут з Кам'янцем, поки пройдуть добровільці, не можна зноситися так як слід. Крім того, потрібно буде різного рода допомоги з боку Румунії, особливо щодо набоїв і білизни....

З свого боку ще раз прохаю Вас вжити негайні заходи для можливого перевозу грошових знаків із Кам'янця через Хотин - Атаки до Могиліва. Поки добровольці не перейдуть кудись із цього району (і це буде не так скоро), то це є єдиний спосіб перевозу сюди нашого цінного майна із Кам'янця. Словом, всі мої прохання, які я передавав через п.Жаркевича, залишаються в силі.

Коли б Ви, Кость Андріанович, лише на час приїхали до Могиліва, то було б дуже корисно з Вами побачитись і поговорити про все. Я був би дуже радий Вас бачити, але разом з тим далеко зручніше по політичним мотивам приїхати Вам сюди, ніж мені до Бухарешту. Це для мене цілком ясно.

І.Мазепа

ЦДАВОВУ, ф.3696, оп.1, спр.170, арк.6-7.

№3

27 лютого 1920 р.

Шановний Кость Андріанович!

Посилаю Вам копію сучасної большевицької земельної реформи, яка надрукована в Одеських большевицьких газетах від 15.11. Різно кидається у вічі "покровеніє" большевиків щодо цієї реформи.

З свого боку просив би Вас прислати мені земельний закон, який ухвалений у свій час польським сеймом, бо тут достати не можна....

Прохаю Вас вжити заходи, аби наше майно із Хотина було переотправлено до Атак.

...Крім того прохав би Вас, чи не можна заходами місії доставити в адресу Удовиченка в Могилів хоть пуд. п'ять газетного паперу, бо тут його нема і ні на чім друкувати газету.

Вартість паперу можна оплатити тут негайно по одержанню його.

Тут рішуче бракує закордонних інформацій і було б дуже корисно, коли б Ваша Місія вживала заходи, аби Удовиченко одержував регулярно газети румунські, польські і інші.

З щирою повагою І.Мазепа.

ЦДАВОВУ, ф.3696, оп.1, спр.170, арк.8-9.

Епик Л.И. Письма И.Мазепы к К.Мациевичу (1919-1920 гг.)

Публикуются письма премьер-министра УНР И.Мазепы к главе дипломатической миссии УНР в Румынии К.Мациевичу, которые содержат оценку внешне- и внутривнутренней ситуации в Украине 1919-1920 гг.

Yepik L.I. Letters to I.Mazepa from K.Matsievich (1919-1920)

The letters of prime Minister UNR I.Mazepa are published to Head of legation UHP in Romania of K.Matsiyevych, that contain the estimation of externally and home policy situation in Ukraine 1919-1920.

Отримано 5.08.2012

ІСТОРИОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ВЛАСЕНКО В.Н.

**ШЕВЧЕНКОВСКИЕ ДНИ УКРАИНСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭМИГРАЦИИ
В БОЛГАРИИ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД
(по материалам парижского еженедельника “Тризуб”)**

В статье речь идет о деятельности межвоенной украинской политической эмиграции в Болгарии по организации Шевченковских дней - дня рождения и годовщин смерти Т.Г.Шевченко. Мероприятия эмиграции освещены сквозь призму наиболее известного среди украинской эмиграции парижского еженедельника “Тризуб” (1925-1940).

Межвоенная украинская политическая эмиграция в Европе - сложное общественно-политическое и социально-культурное явление. Она возникла в результате известных событий 1917-1920 гг. в прежних Австро-Венгерской и Российской империях, когда за пределами Родины оказалось несколько сот тысяч украинцев. Основную часть среди них составляли военнопленные прежней царской армии, интернированные военнослужащие армий УНР и ЗУНР, эвакуированные из черноморских портов части Белой армии, в составе которой большинство составляли уроженцы Украины. Эмигрировали также политические и общественные деятели, сотрудники государственных и торговых учреждений, кооперативов, дипломатических представительств, инженерно-техническая и творческая интеллигенция, преподаватели, студенческая и ученическая молодежь, крестьяне, беженцы от большевистского террора. Подавляющее их большинство оставило Родину в силу политических обстоятельств.

Распыленная почти по всем странам континента, украинская эмиграция смогла самоорганизоваться. Действовали политические партии, общественно-политические объединения, общественные организации, учебные заведения, кооперативы, научные и культурные учреждения, выходила украинская пресса. Однако уровень этой самоорганизации был разным в отдельных странах, что зависело от ряда объективных и субъективных факторов.

В исторической литературе уже нашли отображение разнообразные стороны жизнедеятельности украинской политической эмиграции на уровне континента, его регионов, отдельных стран. Но существует определенная диспропорция в исследовании эмиграции по отдельным регионам континента. Более-менее широко освещена деятельность эмиграции в странах Центрально-Восточной Европы и недостаточно - на Балканах, в частности, в Болгарии, где украинская политическая эмиграция была немногочисленной в сравнении с другими странами или российской эмиграцией в этой стране. Вне поля зрения исследователей осталась деятельность первичных ячеек эмиграции - общественных организаций. Невзирая на разнообразие политических вкусов их членов, отдельные мероприятия этих организаций были общими, объединяющими, определяющими. В частности, это касается Шевченковских праздников (дней). Все эмигранты - монархисты и социалисты, либералы и националисты, представители Восточной и Западной Украины - отмечали дни рождения украинского поэта и годовщины его смерти. Именно поэтому актуальным является изучение вопроса о праздновании украинскими политическими эмигрантами Шевченковских дней в Болгарии.

Историография межвоенной украинской политической эмиграции в Болгарии небольшая. В работах украинских авторов коротко охарактеризована сеть

общественных организаций эмиграции [1, с.166-202; 2, с.119-121; 3], эмигрантская пресса [4], деятельность лидеров эмиграции М.Паращука [5; 6] и В.Филоновича [7], показаны начала формирования украинской военной эмиграции в Болгарии [8].

Некоторые вопросы существования украинской политической эмиграции и ее общественных, культурно-просветительных и спортивных организаций в Болгарии отражены в сборниках документов [9] и документальных публикациях [10]. К исследованию межвоенной украинской эмиграции в Болгарии проявили интерес и представители современной украинской диаспоры в этой стране В.Жуковский [11] и А.Якимова [12, с.43-75].

В российской историографии украинскую эмиграцию в Болгарии или вообще не выделяют из русского эмигрантского массива, или рассматривают как неотъемлемую составляющую русской эмиграции. Такой точки зрения придерживается и сербский специалист по истории русской эмиграции на Балканах М.Йованович [13, с.136-139]. В научной литературе продолжается дискуссия относительно понятий беженец/эмигрант, русская/российская эмиграция, Русское Зарубежье/Зарубежная Россия [14, с.13-54; 15, с.8-12]. А каждое из них имеет и национальный подтекст. На существование так называемого *“украинского вопроса”* среди русской эмиграции вообще и в балканских странах в частности обращают внимание лишь В.Косик [16] и В.Шнирельман [17].

Среди болгарских исследователей русской эмиграции, которые указывают на наличие украинских эмигрантских организаций и прессы, следует назвать Д.Даскалова и Ц.Кёсёву. При этом первый автор называет руководителей украинских организаций, например, В.Колесниченко, Я.Малиновского, И.Орлова, М.Паращука, П.Романюка и В.Филоновича, деятелями русской эмиграции [18, с.161-166], которые в действительности были ее оппонентами. Не совсем понятно, по каким критериям подданного бывшей Австро-Венгрии, члена Союза освобождения Украины, руководителя ряда украинских эмигрантских организаций в Болгарии, участника всеукраинских эмигрантских съездов, скульптора Михаила Паращука оба автора считают русским художником [18, с.169; 19, с.89-91; 20, с.21, 23]. Заметим, что Ц.Кёсева отмечает национальную обособленность украинцев от русской эмиграции [21, с.13-14, 190]. В 2011 г. вышла книга П.Мангачева, посвященная украинской эмиграции в Болгарии в межвоенный период [22]. Автор много внимания уделил вопросам влияния творчества Т.Шевченко на литературный процесс в Болгарии, освещения ее на страницах болгарской и украинской эмигрантской печати, не отразив, однако, вопрос организации эмиграцией Шевченковских дней. Современная болгарская пресса также публикует материалы об украинских эмигрантских общественных организациях [23].

Информацию об украинской политической эмиграции в Болгарии содержат справочные архивные издания - документальный каталог [24] и научно-инвентарное описание личного архива профессора М.Паращука в Центральном государственном архиве Болгарии (ф.1717К) [25]. В первом издании подан перечень документов по истории эмиграции, которые хранятся в фондах нескольких болгарских архивов и Национальном литературном музее. Второе издание - описание архива профессора, скульптора, общественно-политического деятеля и одного из лидеров украинской политической эмиграции в Болгарии.

Важным источником по истории украинской эмиграции вообще и в Болгарии в частности является общественно-политический и литературно-художественный еженедельник *“Тризуб”*, который выходил в 1925-1940 гг. в Париже. Основанный по

инициативе С.Петлюры, он стал печатным органом Государственного Центра Украинской Народной Республики. Возглавляли редакцию журнала члены Правительства УНР В.Прокопович и А.Шульгин. На страницах еженедельника публиковались разнообразные материалы об эмиграции в этой балканской стране. Они отличались разнообразием жанров и объемом. Это были статьи, корреспонденции, репортажи, письма, отчеты, информации, документы. Немало внимания редакция журнала уделяла освещению Шевченковских праздников в Болгарии.

Поскольку еженедельник начал выходить с 1925 г., а первые организации украинской политической эмиграции в Болгарии появились еще в 1921-1922 гг., то следует сделать несколько замечаний.

Во-первых, вместе с армией Врангеля, в составе которой больше половины составляли уроженцы Украины, эмигрировали и украинские повстанцы, которые воевали против Красной армии, а также гражданские лица (беженцы). Те из них, кто стоял на позициях борьбы против большевиков и создания независимой, суверенной Украины, составили основу украинской политической эмиграции в Болгарии. Она насчитывала тогда несколько сот человек.

Во-вторых, с 1918 г. в Болгарии действовало посольство Украины, которое возглавляли сначала А.Шульгин, потом временно Ф.Шульга и В.Драгомирецкий. Дипломатическое представительство способствовало появлению первых общественных эмигрантских организаций.

В-третьих, благодаря инициативе подполковника В.Филоновича в 1921-1922 гг. было основано 12 украинских обществ и кружков, которые действовали по уставу, утвержденному правительством Болгарии [9, с.309]. Среди них - Украинское товарищество, военно-спортивное общество "Січ" ("Сечь"), культурно-просветительный кружок в Софии [10, с.103-105]. Усилиями эмигрантов был построен собственный дом "Українська хата", где размещались эти организации, рабочая мастерская и инвалидный дом. Со временем в болгарской столице открылся филиал Украинского национального казачьего товарищества (гетманская организация). В 1924-1925 гг. вследствие доноса руководителей филиала и интриг русской эмиграции остальные украинские эмигрантские организации были запрещены. В то время нелегально действовало несколько кружков в Балабаново, Кочериново, Пернике и других местах. В 1927 г. болгарское правительство легализовало "Украинское культурное объединение", которое исповедовало монархическую (гетманскую) идеологию. Лишь в 1929 г. возникло Украинское товарищество в Болгарии (София). Со временем были открыты его филиалы в более чем 10 населенных пунктах. В провинции существовало несколько самостоятельных украинских эмигрантских организаций.

В 1926-1928 гг. на страницах "Тризуба" публиковались материалы об украинской эмиграции в Болгарии, ее попытках легализовать общественные организации, например, Товарищество им. Т.Шевченко в г.Перник. Своими впечатлениями от путешествия по Болгарии поделился бывший член управы Кубанского Украинского Национального Совета, министр юстиции Кубанской Народной Республики Павел Сулятицкий (под псевдонимом "Подорожній"), который в январе 1928 г. посетил Софию, познакомился с делами местной украинской колонии. Он утверждал, что даже те украинцы, которые не отделяли себя от России ("малороссы"), выражали мнение, что лучше было бы вместо черносотенной "Руси" почитать газету "на прекрасном языке Шевченко" [26, с.15].

Ежегодно в феврале-марте, иногда в апреле и мае, украинские эмигранты устраивали Шевченковские дни, которые считались национальным праздником.

Обычно в церкви служили панихиду. После нее организовывали академию (торжественное заседание), которая проходила по определенному сценарию. Сначала исполняли гимны Болгарии и Украины или *“Завещание”* Т.Шевченко, потом произносили вступительное слово организатора праздника и доклад научного работника или общественного деятеля о жизни и творчестве поэта, далее декламировали его стихи, исполняли песни на его слова, отрывки из пьес, танцы.

Впервые о Шевченковском празднике еженедельник сообщил в конце марта 1928 г., когда Украинское культурное объединение (УКО) по случаю годовщины смерти поэта организовывало в церкви святых Кирилла и Мефодия панихиду. В акции приняли участие члены украинской колонии, в том числе бывшая артистка Украинского государственного театра Л.Дуке, преподаватель Софийской духовной семинарии Никитюк, студенты местного государственного и свободного университетов, болгарские и македонские общественные деятели, представители Министерства образования Болгарии. Среди них - бывший посол Болгарии в Украине, профессор И.Шишманов, Н.Балабанов, Ходжев, В.Стефчев, И.Добринов, Николов и др. Отслужил панихиду протоиерей Х.Хараламбев при участии украинского мужского хора [27, с.28].

12 мая того же года Украинское культурное объединение организовало уже гражданскую торжественную акцию, в которой приняли участие также болгарские и македонские общественные деятели и артисты. Открылся праздник исполнением *“Завещания”* Т.Шевченко украинским мужским хором (35 человек) во главе с руководителем УКО И.Орловым. Со вступительным словом на болгарском языке выступил бывший член Украинского посольства в Болгарии Д.Шелудько, отметив влияние Т.Шевченко на творчество болгарского писателя Л.Каравелова. Далее стихи поэта на украинском языке декламировала С.Орлова, а на болгарском - Н.Попова. Пиком концертной программы стало выступление Л.Дуке. Вместо двух запланированных песен она по просьбе зрителей исполнила шесть номеров, в том числе арию Оксаны *“Цвела яблонька”* из оперы П.Чайковского *“Черевички”* и композицию *“Прошли годы молодые”* на музыку О.Нижанковского в сопровождении скрипки и рояля. На скрипке играл музыкант Болгарской государственной оперы Э.Попов. Аккомпанировал ему и Л.Дуке дирижер этой же оперы Ц.Цанков. Зрители получили огромное удовольствие от концерта, о чем свидетельствовали рецензии в местных газетах *“Независимость”* и *“Македония”* [28, с.29].

Украинское товарищество в Софии впервые отметило день рождения Т.Шевченко 9 марта 1930 г., совместив его с Днем провозглашения независимости Украины (IV Универсал Центральной Рады). В этот день состоялась панихида в церкви и торжественная академия [29, с.28].

В марте в 1932 г. в Софии Шевченковский праздник начался с панихиды в церкви святых Кирилла и Мефодия, в которой приняло участие около 200 человек. Впервые столько украинцев собралось вместе. Панихиду правили трое болгарских священников в сопровождении украинского хора. После ее окончания в зале неподалеку от церкви состоялась академия. Около стола президиума разместили портрет поэта и знамя Украинского товарищества. В начале академии украинский хор под руководством Я.Володина исполнил *“Завещание”* Т.Шевченко. Затем выступили представители украинских организаций И.Орлов и В.Маринчин. Секретарь Украинского товарищества Г.Крупницкий под аккомпанемент гитары исполнил песню *“Взошел месяц, взошел ясный”* и прочитал написанное им стихотворение *“К Тарасу”*. От украинских *“националистов”* выступили

В.Колисниченко и Н.Федоровский, Софийской казацкой станицы - Я.Лопух. Последний оратор отметил, что Тарас Шевченко является отцом и казаков, а его бессмертный Кобзарь - настольной книгой каждого казацкого дома. Академию закрыл председатель Украинского товарищества М.Парашук. Хор исполнил гимн *“Ще не вмерла України”*. Тогда же подобные мероприятия провели культурно-просветительное общество *“Тарас Шевченко”* в Варне и Украинское товарищество в Пловдиве [30, с.13-14].

В марте 1933 г. в не менее массовом Шевченковском празднике в Софии принял участие оркестр, дети эмигрантов и молодые люди декламировали поэзии Т.Шевченко, в частности, Рыбальченко прочитала стихотворение *“Проходять дни, проходять ночі”*. После панихиды в своем выступлении болгарский священник Димитрий отметил, что Т.Шевченко, который боролся за свободу своего народа, принадлежит не только украинцам, а является всеславянским гением [31, с.29]. Тогда же, как сообщает еженедельник *“Тризуб”*, только что возникшее в Рушук (Русе) Украинское культурно-благотворительное братство также организовало Шевченковский праздник [32, с.12-13].

В следующем году по инициативе Союза украинских организаций в Болгарии, который возник в конце 1933 г., Шевченковский праздник отметили в салоне *“Aliance Francaise”*. После доклада болгарского писателя С.Чилингирова о творчестве поэта состоялся концерт. Украинский хор исполнил *“Завещание”* на музыку А.Кошица, *“Учитесь”* Д.Котко и *“Солнце заходит”* Д.Раздольского. Болгарская артистка Р.Кацарова под аккомпанемент композитора Ц.Цанкова исполнила его произведения - *“Женишъ ме мамо”*, *“Деяне”*, *“Да бѣхъ бистра вода”*. Во втором отделении концерта Черский прочитал стихотворение *“Бьют пороги”*, К.Цанкова под аккомпанемент В.Цанкова исполнила *“Ой, в Києве”* Ц.Цанкова, *“Плавай, плавай, лебедушка”* К.Стеценко, *“Гопак”* М.Мусоргского. Украинский хор исполнил произведения *“Почему мне тяжело”* М.Волошина, *“Разрытая могила”* Д.Котко, *“Ой в саду”* М.Гайворонского и *“Стелись, барвинок”* Г.Давыдовского [33, с.43].

Не менее интересными были акции украинских эмигрантских организаций в провинции. По сообщению еженедельника, 17 марта 1935 г. в Пловдиве местное Украинское товарищество в своем собственном доме устроило Шевченковский праздник. Приняли участие не только члены организации, но и представители местной украинской колонии и Кубанской казацкой станицы во главе с атаманом А.Губой. После традиционного вступительного слова председателя управы Украинского товарищества Ю.Андреевского общественный хор под руководством Кравченко исполнил произведение *“Як умру, то поховайте”*. Далее член управы товарищества Пыкало осветил жизненный путь поэта, а Кашинский рассказал о его творчестве. Хор исполнил *“Молитву запорожца”*. Петрюк декламировал поэму *“Кавказ”*, а Кузьмук - *“Иван Подкова”*. Завершилась акция исполнением национального гимна Украины [34, с.14].

Последнее сообщение на страницах *“Тризуба”* о проведении Шевченковского праздника датируется 1936 г. В отчете управы Украинского товарищества сообщалось, что 8 марта оно отметило 75-ю годовщину смерти поэта. На торжественной академии присутствовали представители Украинского товарищества, Украинского культурного объединения, Союза казаков-националистов во главе с атаманом Кудиновым, Софийской казацкой станицы во главе с атаманом Косоротовым, болгарской общественности, в частности полковник запаса Влаевский. Со временем в местной прессе появились сообщения как о самом празднике, так и Тарасе Шевченко [35, с.11].

Шевченковские праздники, организованные украинскими эмигрантскими организациями, проходили и в дальнейшем, однако еженедельник *“Тризуб”* об этом уже не сообщал. Об акциях эмиграции в Болгарии информировали другие

эмигрантские периодические издания, в частности журнал “Гуртуймося” (Прага), издателем и редактором которого был представитель Военного министерства УНР на Балканах В.Филонович. Этот журнал специально издавался для украинской эмиграции в балканских странах, а в 1937 г. один номер (№1) вообще вышел в Софии.

Заметим, что на страницах еженедельника “Тризуб” публиковалась не только информация о Шевченковских днях в Болгарии, но и другие материалы о поэте, связанные с этой балканской страной. Например, в 1932 г. по приглашению Болгарско-украинского общества Болгарию посетил бывший посол УНР в Германии профессор Р.Смаль-Стоцкий. Состоялось несколько встреч с представителями посольств Польши и Румынии, болгарской научной и культурной общественностью, в частности с членами БАН, ректоратом, деканами и профессурой Софийского университета. После лекции Р.Смаль-Стоцкого на тему “Украина и Болгария”, которая состоялась в помещении Славянского общества в Софии, с ответным словом выступил председатель Болгарско-украинского общества профессор М.Арнаудов. Он акцентировал внимание на влиянии украинской культуры на болгарскую литературу, в частности Т.Шевченко на творчество таких болгарских писателей, как Л.Каравелов, Х.Ботев, И.Вазов и др. [36, с.34].

Таким образом, благодаря парижскому еженедельнику “Тризуб”, который распространялся во всех странах пребывания украинской эмиграции, читатели могли ознакомиться с мероприятиями эмиграции по организации Шевченковских праздников в Болгарии, узнать о формах и сценариях их проведения, контингенте участников акций. Информация, которая поступала в редакцию еженедельника от непосредственных организаторов мероприятий, была достоверной. Наиболее информативной по этому вопросу была рубрика “Хроника. Из жизни украинской эмиграции. В Болгарии”. В ней подавались лишь факты из жизни украинских организаций. Невзирая на идеологическую направленность еженедельника, опубликованные на его страницах материалы о Шевченковских праздниках являются репрезентативными.

1. Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918-1939 рр. / В.Павленко - К.: Інститут історії України НАН України, 1995. - 224 с.

2. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої) / С.Наріжний. - К., 1999. - 272 с.

3. Каковкіна О. Українська діаспора в Болгарії в розвитку українсько-болгарських відносин / О.Каковкіна // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. - Вип.15. - Острог, 2010 - С.110-121.

4. Павленко В., Сохань П. Українська емігрантська преса міжвоєнного періоду / В.Павленко, П.Сохань // Українська діаспора. - К.-Чикаго, 1992. - Ч.1. - С.85-98.

5. Степовик Д. Скульптор Михайло Парашук: життя і творчість / Д.Степовик. - Едмонтон-Торонто-К., 1994. - 227 с.

6. Ониськів М., Хаварівський Б. Українець Михайло Парашук: Ровесник болгарської волі, Страдник нашої долі / М.Ониськів, Б.Хаварівський. - Тернопіль, 2003. - 173 с.

7. Власенко В.М. “Тут повстали нові Карпатські Крути” (до біографії автора спогадів “Березневі дні Карпатської України” Василя Филоновича) / В.М.Власенко // Сумський історико-архівний журнал. - 2009. - №VI-VII. - С.141-148.

8. Срібняк І. Початки української військової еміграції на Балканах (1921-1923 рр.) / І.Срібняк // Військово-історичний альманах. - К., 2006. - №2. - С.45-55.

9. Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. - К., 2008. - 928 с.

10. Власенко В. До громадсько-політичної діяльності Василя Филоновича у Болгарії у 1921-1922 рр. / В.Власенко // Київська старовина. - 2010. - №6. - С.97-115.

11. Жуківський В. До 130-річчя з дня народження М.І.Парашука (1873-1963) – видатного українського скульптора, автора пам’ятника М.П.Драгоманову / В.Жуківський // Матеріали першої, другої та третьої наукових конференцій “Драгоманівські студії”. - Софія, 2008. - С.74-80.

12. Якімова А. Українці в Болгарії: філософія історичного буття (нарис) / А.Якімова. - Софія, 2011. - 100 с.
13. Йованович М. Русская эмиграция на Балканах: 1920-1940 / М.Йованович / Пер. с сербск. А.Ю.Тимофеева. - М., 2005. - 488 с.
14. Сабенникова И.В. Российская эмиграция (1917-1939): сравнительно-типологическое исследование: Монография / И.В.Сабенникова. - Тверь, 2002. - 431 с.
15. Бочарова З.С. Российское зарубежье 1920-1930-х гг. как феномен отечественной истории / З.С.Бочарова. - М., 2011. - 304 с.
16. Косик В.И. Украинский вопрос и проблема "балканизации" России в среде русских эмигрантов в 1930-е годы: в связи с выходом в свет сборника документов "Чему свидетели мы были" / В.И.Косик / Славяноведение. - М., 1999. - №4. - С.64-70.
17. Шнирельман В.А. Русские, нерусские и евразийский федерализм: Евразийцы и их оппоненты в 1920-е годы / В.А.Шнирельман // Славяноведение. - М., 2002. - №4. - С.3-20.
18. Даскалов Д. Бялата емиграция в България / Д.Даскалов. - София, 1997. - 181 с.
19. Даскалов Д. Издательская деятельность русской эмиграции в Болгарии / Д.Даскалов // Славяноведение. - М., 1996. - №5. - С.84-97.
20. Кьосева Ц. Русские художники-эмигранты в Болгарии / Ц.Кьосева // Славяноведение. - М., 1996. - №4. - С.11-23.
21. Кёсева Ц. Болгария и русская эмиграция: 1920-1950-е годы / Цветана Кёсева / Пер. с болг., науч. ред. Е.В.Михайлова. - М., 2002. - 312 с.
22. Мангачев П. Украинската емиграция в България през периода между двете световни войни (1918 г. - 1944 г.) / П.Мангачев. - София: Колбис, 2011. - 322 с.
23. Райчевски С. Украински организации в България / С.Райчевски // Детонация. - София, 2009. - февруари. - С.4.
24. Украинската емиграция в България след Първата световна война: Документален каталог / автори и съставители В.Москаленко, Е.Хакова. - София, 2000. - 151 с.; ил.
25. Хакова Е., Москаленко В. Проф. Михайло Иванович Парашчук. Украински скулптор и обществено-политически деец (1878-1963): Научно-инвентарен опис на личния архив на проф. Михайло Парашчук ЦДА на РБ. Ф.1717К / ЕХакова, В.Москаленко. - София: Парадигма, 2007. - 349 с. + ил.
26. Подорожній. Де-що про українську еміграцію на Балканах (Лист з Балканів) / Подорожній / Тризуб. - 1928. - №9. - С.13-15.
27. Хроніка. З життя української еміграції. В Болгарії // Тризуб. - 1928. - №11. - С.28.
28. Хроніка. З життя української еміграції. Софіянець. В Болгарії // Тризуб. - 1928. - №25. - С.28.
29. Хроніка. З життя української еміграції. Незалежний. В Болгарії // Тризуб. - 1930. - №14. - С.28.
30. Хроніка. З життя української еміграції. В Болгарії // Тризуб. - 1932. - №17. - С.13-14.
31. Хроніка. З життя української еміграції. В Болгарії // Тризуб. - 1933. - №16-17. - С.28-29.
32. Хроніка. З життя української еміграції. В Болгарії // Тризуб. - 1933. - №18. - С.12-14.
33. Хроніка. З життя української еміграції. В Болгарії // Тризуб. - 1934. - №13-14. - С.43-44.
34. Хроніка. З життя української еміграції. В Болгарії // Тризуб. - 1935. - №15. - С.14.
35. Хроніка. З життя української еміграції. В Болгарії // Тризуб. - 1936. - №14. - С.11.
36. Карпилівський Г. Лист із Софії / Г.Карпилівський // Тризуб. - 1932. - №18-19. - С.33-34.

Власенко В.М. Шевченківські дні української політичної еміграції у Болгарії у міжвоєнний період (за матеріалами паризького щотижневика "Тризуб")

У статті йдеться про діяльність міжвоєнної української політичної еміграції в Болгарії з організації Шевченківських днів - дня народження і роковин смерті Т.Г.Шевченка. Заходи еміграції висвітлені крізь призму найбільш відомого серед української еміграції паризького тижневика "Тризуб" (1925-1940).

Vlasenko V.M. Shevchenko Days of Ukrainian political immigration in Bulgaria during the period between the wars (on the issues of Paris weekly "Tryzub" ("Trident"))

The article deals with the activity of Ukrainian political immigration in Bulgaria during the period between the wars on organizing Shevchenko Days in commemoration of birthdays and days of death of T.G.Shevchenko. The arrangements done by immigration are covered on the basis of the issues of "Tryzub" ("Trident") which was the most popular weekly with the representatives of Ukrainian immigration in 1925-1940.

БУРІМ Д.В.

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ СОЮЗУ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ “ОСНОВА” ПРИ ВИСОКІЙ ТЕХНІЧНІЙ ШКОЛІ В ДАНЦИГУ У 20-х РОКАХ ХХ ст.

В публікації розглянуто діяльність Союзу українських студентів “Основа” при Високій Технічній Школі в Данцигу у 20-х роках ХХ ст. Оpubліковано документи з історії Союзу.

Після поразки Українських визвольних змагань на еміграції опинились велика кількість політичних та військових діячів Української Народної Республіки, Української Держави та Західноукраїнської Народної Республіки, а також представників української інтелігенції, вчених, діячів культури та студентів.

Однією з країн, де в міжвоєнний період сконцентрувались українські політичні та інтелектуальні сили, була Німеччина [6-8; 15-16]. Німеччина стала другою після Чехословаччини країною за чисельністю української студіюючої молоді.

У 1920-ті - 1930-ті роки в Німеччині українські студенти навчались в багатьох вищих учбових закладах: Університет Фрідріха Вільгельма в Берліні, Вища технічна школа в Берліні, Вища торговельна школа в Берліні, Вища сільськогосподарська школа в Берліні, Вища ветеринарна школа в Берліні, Вища технічна школа в Данцигу, Університет Альберта в Кенігсберзі, Університет міста Геттінген, Університет міста Кіль, Університет міста Лейпциг, Університет міста Тюбінген, Університет міста Фрайбург, Університет міста Франкфурт, Лісова висока школа в Еберсвальде та інші вищі навчальні заклади. Безумовним лідером за кількістю українських студентів був Берлін, де були зосереджені провідні вищі навчальні заклади та науково-дослідні центри країни з багатьох спеціальностей [6-8; 10; 12-14; 18-24].

В багатьох вищих навчальних закладах, де навчались студенти-українці, діяли українські студентські осередки: Союз українських студентів “Основа” в Данцигу, Товариство українських студентів “Чорноморе” в Данцигу, Гурток студентів українців при Університеті в Берліні, Спілка студентів-українців Німеччини в Берліні, Товариство “Основа” в Берліні, Об’єднання агрономів, лісовиків та ветеринарів Німеччини в Берліні, Комітет студентів українців з Зеленого Клину в Берліні, Товариство студентів українців при Університеті Альберта в Кенігсберзі тощо [6-8; 10; 12-14; 18-24].

У 20-х роках українські студентські товариства, що діяли на території Німеччини, були об’єднані в Союз (спочатку - Централь) Українських Студентських Організацій в Німеччині (згодом - Союз Українських Студентських Організацій в Німеччині та Вільному Місті Данцигу)¹. Українські студентські товариства Німеччини були також членами Центрального союзу українського студентства в Празі (ЦЕСУС).

За інформацією Симона Наріжного, “на 1 лютого 1926 р. в Німеччині нараховувалося всього 96 українських студентів і 9 студенток. Студіювали вони на таких школах: Техніка Шарлоттенбург - 18, Університет Берлін - 15, Університет Кенігсберг - 8, Лісогосподарська висока школа в Берліні - 7, Торговельна висока школа в Берліні - 7, Університет в Кілі - 5, Університет в Геттінгені - 4, Спортова академія в Берліні - 3, Технікум в Мітваден - 3, Інститут для чужинців у Берліні - 2, Лісова висока школа в Еберсвальде - 2, Ветеринарна висока школа в Берліні - 1, Технікум Берлін - 1, Музична Берлін - 1, Консерваторія Берлін - 1, Школа політичних наук Берлін - 1, Університет Бон - 1, Університет Фрайбург - 1, Університет Франкфурт - 1, Університет Галле - 1, Університет Ляйпціг - 1, Графічна школа в Ляйпцігу - 1 і Теологічна в Дімінгені - 1” [6, с.90].

Одним з найпотужніших українських студентських центрів міжвоєнного періоду поряд з Берліном був Данциг з його Високою технічною школою. Висока технічна школа в Данцигу була заснована в 1904 р. як Kaiser Wilhelm II Technische Hochschule Danzig [10, с.24; 12]. У 1904-1918 pp. це - Konigliche Technische Hochschule zu Danzig, у 1918-1921 pp. - Technische Hochschule in Danzig, у 1921-1939 pp. - Technische Hochschule der Freien Stadt Danzig, 1939-1941 pp. - Technische Hochschule Danzig, у 1941-1945 pp. - Reichshochschule Danzig, з 1945 р. - Politechnika Gdanska. Навчання проводилось на факультетах архітектури, цивільного будівництва, машинобудування, електротехніки, суднобудування, хімічному та загальних наук.

Перші українські студенти з'явилися в Данцигу у 1921 р., масово українці почали прибувати туди на навчання у 1922 р. Як згадує один з тогочасних українських студентів Високої технічної школи Данцигу: *"...осінню 1922 року появляється в Данцигу біля 150 українських студентів, що хотіли записатися на Політехніку. Деякі з них були підготовані до студій попереднім слуханням викладів в українській Політехніці. Колишні вояки осередніх держав мали першенство в прийнятті на студії як Kriegsteilnehmer, і в залежності від їхніх військових заслуг, навіть були частинно або й повністю, звільнені від оплат за студії..."* [10, с.32-33; 12].

Українські студенти Данцигу були об'єднані в Союз українських студентів *"Основа"* при Високій Технічній Школі, що розпочав свою діяльність 15 жовтня 1922 р. та діяв до 1945 р.² Окрім нього, тут були такі українські студентські організації, як корпорації *"Чорноморе"*, *"Галич"*, *"Зарево"*, *"Смолоскип"*, *"Кооператива українських студентів-техників"*, *"Товариство імені Івана Франка"*, Громада імені Драгоманова, *"Кружок Рідної Школи"*, *"Спортовий Гурток"*, Співочий гурток *"Сурма"*, *"Гурток Залізної Остроги"*, *"Дніпро"*, *"Науково-Термінологічний Гурток"* тощо [6, с.90-91]. Деякі з цих організацій входили до складу *"Основи"*.

У першому списку українських студентів, що його у 1922 р. подала новозаснована *"Основа"* до ректорату Високої технічної школи, було 88 осіб [10, с.37; 12]. В 1923 р., за оцінками дослідника історії української еміграції С.Наріжного, *"Основа"* об'єднувала 100 членів, які студіювали у місцевій політехніці, на 1 березня 1924 р. - 87 членів, у 1925 р. в Данцигу студіювали понад 120 українських студентів, з них організованих було 95 [6, с.90-91]. З середини 1920-х років кількість студентів - членів *"Основи"* через економічні труднощі поступово зменшується. *"Причина зменшення чисельності студентів була економічна. ... Студіювати в Данцигу по 1925 році могли лише діти заможніших батьків, або ті, що з якихось причин не мали іншого вибору або ті, що вміли затиснути паса і жити голодуючи"* [10, с.37]. В 1927 р., за даними товариства *"Основа"*, зареєстрованих студентів у Данцигу було 95, у 1928 р. - 73, 1929 р. - 75, 1930 р. - 74, 1931 р. - 65, 1932 р. - 55, 1933 р. - 53 [10, с.38].

Більшість українських студентів, які навчалися у Високій технічній школі Данцигу та були членами Союзу українських студентів *"Основа"* походили з Галичини, значно менше було студентів з Волині, Полісся, Підляшшя та Наддніпрянщини. В перший період значний відсоток складали колишні вояки армій ЗУНР та УНР, а також австро-угорської армії.

За період з 1921 р. до 1945 р. у Високій технічній школі Данцигу загалом навчалася більше 200 українських студентів, близько 140 з них отримали дипломи інженерів, 4 - докторський ступінь. Найбільша кількість українських студентів навчалася на факультетах цивільного будівництва, машинобудування, електротехніки, суднобудування та хімічному [20, с.38-39; 12].

Першим головою *"Союзу Українських Студентів "Основа" при Високій Технічній Школі Вільного Міста Данцигу"* було обрано Юру Яремкевича, другим

головою був Іван Трач, третім в 1925/1926 академічному році був Микола Яримович, пізніше, у 1926/1927 р. Мирон Букоємський, потім Степан Пиндус, та після нього Святослав Шматера [20, с.40].

Головним завданням *“Союзу Українських Студентів “Основа” при Високій Технічній Школі Вільного Міста Данцигу”* було представляти інтереси українського студентства перед Сенатом Високої Технічної Школи та місцевою цивільною адміністрацією, *“заступати українське студентство і його справу перед німецькими і чужинцями товариствами і репрезентувати студентський осередок перед українським суспільством, вести пропаганду української справи перед чужинцями світом і врешті створити організаційні рамки для внутрішньої діяльності свого членства та нести матеріальну допомогу своїм членам”* [20, с.40].

Українські студентські об'єднання Данцигу входили до складу *“Союзу українських студентських організацій в Німеччині”* (СУСОН) (*“Союз”* об'єднував: Товариство *“Основа”* в Данцигу, Спілку студентів-українців в Німеччині, Товариство *“Основа”* в Берліні, Комітет студентів-українців з Зеленого Клину в Європі, Об'єднання українських студентів агрономів, лісників та ветеринарів у Берліні, Товариство студентів-українців при Університеті Альберта в Кенігсберзі), та згодом до складу *“Союзу українських студентських організацій в Німеччині та у м.Данциг”* (СУСОНД) (до складу СУСОНД входили: *“Основа”* - Берлін, *“Основа”* - Данциг, Гурток студентів при університеті в Берліні, Об'єднання агрономів, лісників та ветеринарів в Німеччині, Товариство студентів-українців при університеті в Кенігсберзі, Товариство *“Чорноморе”* - Данциг) [6, с.91-92]. *“Союз Українських Студентів “Основа” при Високій Технічній Школі Вільного Міста Данцигу”* був також членом Центрального Союзу Українських Студентів (ЦЕСУС).

В Додатках до публікації подано документи, які висвітлюють діяльність Союзу українських студентів *“Основа”* при Високій технічній школі в Данцигу у 20-х роках ХХ ст., зокрема персональний склад членів Союзу. Подані до публікації документи зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління в місті Київ, у фонді 4390 *“Союз українських студентських організацій в Німеччині (серпень 1924 р. - січень 1925 р.) та Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу (з лютого 1925 р.)”*, опис 1, справи 1-22. Тогочасний правопис збережено. Скорочення в тексті документів розшифровані в квадратних дужках.

Примітки

¹*“Союз українських студентських організацій в Німеччині” (серпень 1924 р. - січень 1925 р.) та “Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу” (з лютого 1925 р.)*

²Володимир Шиприкевич, автор історичного нариса про діяльність українського студентства в Данцигу, подає наступну періодизацію історії діяльності Союзу українських студентів *“Основа”* при Високій Технічній Школі в Данцигу: *“Роки існування данцігського студентського осередку виразно діляться на чотири періоди, а це: 1. Період початковий, що охоплює роки 1921-23. Це роки постання студентського осередку, його організаційні початки та шукання “модусу-вівенді” в новому німецькому середовищі. Характеризується він чисельністю студентства, спільною працею в одній студентській організації та спробами перенести організаційну систему практиковану в краю до нових обставин. 2. Роки 1924-27, це роки боротьби різних світоглядних та ідеологічних угруповань серед студентства і шукання нових організаційних форм, коли виявилось, що традиційні форми студентської організації не відповідали новим умовам життя і світогляду. 3. Роки 1927-38, це роки гармонійної співпраці між студентськими організаціями, що дало можливість вести успішну виховну працю серед студентства та дало змогу вести пропаганду української справи серед німецьких студентів, професури і німецького громадянства взагалі. 4. Роки 1938-1944, це роки занепаду студентського осередку із-за зменшення числа студентів спричинене приходом до влади у Вільнім Місті націонал-соціалістів і погіршенням відношення влади до чужинців, а потім вибухом другої світової війни, що відділила Данціг від українських земель.*

Роки панування націонал-соціалістів позначаються перебудовою усього студентського життя, як німецького, так і українського. Нівечаться давні добрі відносини між німцями та українцями, зате, завдяки припливові більшої кількості українського робітництва, зростає громадська праця українського студентського осередку". (Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу 1921-1945 / Матеріали вибрав і приготував до друку Володимир Шиприкевич. - Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979. - С.95.).

1. *Боряк Т.Г.* Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945-2010): [монографія] / Тетяна Боряк; М-во культури України, Нац. акад. керів. Кадрів культури і мистецтв. - Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. - 544 с.
2. *Бурім Д.В.* Українці в архівах і бібліотеках Німеччини / Д.В.Бурім, О.О.Кураєв, Ю.А.Мицик, Т.М.Себга // Студії з архівної справи та документознавства. - К., 2007. - Том 15. - С.141-147.
3. *Кураєв О.О.* Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрям / О.О.Кураєв. - К., 2009. - 456 с.
4. *Кураєв О.О.* Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914-1918) / О.О.Кураєв. - К., 2006. - 247 с.
5. *Лисяк-Рудницький І.* Берлін як студійний Осередок / І.Лисяк-Рудницький // Яріш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор: Верига В. - Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. - С.45-51.
6. *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / С.Наріжний. - Прага, 1942. - Ч.1. - 370 с.
7. *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої). - К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. - 272 с.
8. *Палієнко М.Г.* Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) / М.Г.Палієнко. - К., 2008. - 688 с.
9. *Песчаній О.О.* Українці міжвоєнної доби в мюнхенських архівах / О.О.Песчаній // Український археографічний щорічник. - К., 2002. - Вип.7. - С.124-132.
10. Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу 1921-1945 / Матеріали вибрав і приготував до друку *Володимир Шиприкевич*. - Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979. - 218 с.
11. *Срібняк І.В.* Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 pp.) / І.В.Срібняк. - К.: Київський державний лінгвістичний університет, 1999. - 296 с.
12. *Стахів Р.* 20 літ Союзу Українських Студентів "Основа" в Данцігу / Р.Стахів // Краківські Вісті. - Краків. - 1943. - 24 серпня. - Ч.185; 25 серпня. - Ч.186; 26 серпня. - Ч.187.
13. *Сулима М.* Український науковий інститут / М.Сулима // Яріш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор: Верига В. - Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. - С.81-86.
14. *Сулима М., Яріш В.* Українські студенти в Берліні поміж двома світовими війнами / М.Сулима // Яріш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор: Верига В. - Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. - С.136-143.
15. *Троцинський В.П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В.П.Троцинський / НАН України. І-т соціології: Відп. ред. В.Б.Євтух. - К.: Ін тел, 1994. - 260 с.
16. *Троцинський В.П.* Українці в світі / В.П.Троцинський, А.А.Шевченко. - К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. - 352 с.
17. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918-1922): Документи і матеріали / Упор. *В.М.Даниленко, Н.В.Кривець*. - К.: Смолоскип, 2012. - 592 с.: іл.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Київ, ф.4390, оп.1, спр.1-22.
19. *Цимбалістий Б.* Національна організація українських студентів (НОУС) в Німеччині / Б.Цимбалістий // Яріш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор: Верига В. - Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. - С.150-167.
20. *Шиприкевич В.* Український студентський осередок в Данцігу в роках 1921-1945. Спроба історичного огляду / В.Шиприкевич // Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу 1921-1945 / Матеріали вибрав і приготував до друку Володимир Шиприкевич. - Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979. - С.21-114.
21. *Яріш В.* Українські науковці в Берліні / В.Яріш // Яріш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди

З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор: Верига В. - Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. - С.121-131.

22. Яріш В. Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / В.Яріш, М.Сулима та ін. / Редактор: Верига В. - Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. - 256 с.

23. Golczewski Frank. Deutsche und Ukrainer. 1914-1939. - Paderborn; Munchen; Wien; Zurich, 2010. - 1085 s.

24. Kumke Carsten. Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. - 1995. - Nr.43. - S.218-253.

1.

Штемпель:

“Verein Ukrainischer Studenten “Osnowa” in Danzig

Danzig-Langfuhr, Technische Hochschule

Союз Українських Студентів “Основа” в Данцігу”

Загальний список членів-студентів “Союзу Українських Студентів “Основа” у місті Данціг-Лянґфур

Данціг-Лянґфур, 14.XI.1924 р.

Ч. “О” 433/24

Поряд. число	Прізвище та ім'я	Назва школи та відділ	Число семестрів (скінчених)	Які склав іспити, коли	Коли тримає держав. іспит	Чи фак- тично студіює в сьому се- местрі, як ні, то де нахо- диться і що робить	Кошторис забезпе- чень I, II, III.	Походження; політична чи академічна еміграція
1	Зюлковський Володислав	Вис. Тех. Школа Данціг; Schiffbau	4	—	1927	Ні; є в Галичи- ні; неві- домо більш нічого.	Товариші, що нале- жать до коштори- су I. най- більш по- трібуючі.	Академічна еміграція
2	Федина Андрій	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	1	—	1929	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су I. най- більш по- трібуючі.	Академічна еміграція
3	Іванів Дмитро	Вис. Тех. Школа Данціг; Bauingeni- eurwesen	3	—	1928	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су I. най- більш по- трібуючі.	Академічна еміграція
4	Крупський Остап	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	Teilprüfung в жовтні 1924	1927	Не сту- діює; є в Галичині; на прак- тиці	Товариші, що нале- жать до коштори- су I. най- більш по- трібуючі.	Академічна еміграція

5	Кізюк Корнель	Вис. Тех. Школа Данціг; Elektrotec- hnik	4	—	1927	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су І. най- більш по- трібуючі.	Академічна еміграція
6	Коваль Віктор	Вис. Тех. Школа Данціг; Elektrotec- hnik	4	Teilprüfung в жовтні 1924	1926	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су І. най- більш по- трібуючі.	Академічна еміграція
7	Лукомський Володимир	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	—	1927	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су І. най- більш по- трібуючі.	Академічна еміграція
8	Копаницьки й Осип	Вис. Тех. Школа Данціг; Architek- tur	3	—	1928	Не студіює; знаходиться в Галичині	Товариші, що нале- жать до коштори- су І. най- більш по- трібуючі.	Академічна еміграція
9	Онисько Олександр	Вис. Тех. Школа Данціг; Elektrotec- hnik	4	Teilprüfung в жовтні 1924	1927	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су І. най- більш по- трібуючі.	Академічна еміграція
10	Павлюк Юрій	Вис. Тех. Школа Данціг; Bauingeni- eurwesen	2	—	1929	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су І. най- більш по- трібуючі.	Академічна еміграція
11	Пасіка Володимир	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	—	1927	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су І. най- більш по- трібуючі.	Академічна еміграція
12	Підгасць Петро	Вис. Тех. Школа Данціг; Bauingeni- eurwesen	6	Vorprüfung жовтень 1923	1925	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су І. най- більш по- трібуючі.	Академічна еміграція
13	Величко Юрій	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	2	—	1929	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су І. най- більш по- трібуючі.	Академічна еміграція

14	Ваврик Іван	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	—	1927	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су I. най- більш по- трібуючі.	Академічна еміграція
15	Лашкевич Юрко	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	Teilprüfung жовтень 1924	1927	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су I. най- більш по- трібуючі.	Академічна еміграція
16	Озарків Андрій	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	—	1927	Не студіює; є в Гали- чині; більше нічого не відомо.	Товариші, що нале- жать до коштори- су I. най- більш по- трібуючі.	Академічна еміграція
17	Гуменюк Володимир	Вис. Тех. Школа Данціг; Chemie	3	—	1927	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су I. най- більш по- трібуючі..	Академічна еміграція
18	Кинасевич Іван	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	Teilprüfung в жовтні 1924	1927	студіює	Товариші, що належать до коштори- су II.	Академічна еміграція
19	Янів Маріян	Вис. Тех. Школа Данціг; Architek- tur	4	—	1927	студіює	Товариші, що належать до коштори- су II.	Академічна еміграція
20	Пінковський Іван	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	—	1927	Не студіює; більш не відомо.	Товариші, що належать до коштори- су II.	Академічна еміграція
21	Гавдяк Володимир	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	2	—	1929	студіює	Товариші, що належать до коштори- су II.	Академічна еміграція
22	Кассараба Євген	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	—	1927	студіює	Товариші, що належать до коштори- су II.	Академічна еміграція
23	Ільницький Анатоль	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	—	1927	студіює	Товариші, що належать до коштори- су II.	Академічна еміграція

24	Німилович Дмитро	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	2	—	1929	студіює	Товариші, що належать до кошторису II.	Академічна еміграція
25	Сенишин Володимир	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	4	—	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису II.	Академічна еміграція
26	Ямрозик Іван	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	4	—	1927	Не студіює; є в Галичині; більше нічого не відомо.	Товариші, що належать до кошторису II.	Академічна еміграція
27	Букоємський Мирон	Вис. Тех. Школа Данціг; Bauingenieurwesen	4	Teilprüfung в жовтні 1924	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису II.	Академічна еміграція
28	Попович Володимир	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	4	Teilprüfung в жовтні 1924	1927	Не студіює; є в Галичині; більше нічого не відомо.	Товариші, що належать до кошторису II.	Академічна еміграція
29	Стрільбицький Ярослав	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	4	—	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису II.	Академічна еміграція
30	Базилевич Роман	Вис. Тех. Школа Данціг; Bauingenieurwesen	3	—	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
31	Барнич Роман	Вис. Тех. Школа Данціг; Bauingenieurwesen	3	—	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
32	Бачинський Володимир	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	4	—	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
33	Бедрій Євген	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	4	—	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
34	Білик Теодор	Вис. Тех. Школа Данціг; Elektrotechnik	4	Teilprüfung в жовтні 1924	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
35	Білінський Леонід	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	4	—	1927	Не студіює; є в Галичині; більше не відомо.	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція

36	Богачевський Володимир	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	—	1927	Не сту- діює; є в Галичині; більше не відомо.	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція
37	Богачевський Омелян	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	—	1928	Не сту- діює; є в Галичині; більше не відомо.	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція
38	Бородайко Богдан	Вис. Тех. Школа Данціг; Bauingeni- eurwesen	3	—	1928	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція
39	Бутковський Ярослав	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	—	1927	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція
40	Хромовська Леоніда	Вис. Тех. Школа Данціг; Allgemeine Wissen- schaften	2	—	1927	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція
41	Давидович Володимир	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	—	1927	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція
42	Дакура Остап	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	—	1927	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція
43	Дідич Іван	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	Teilprüfung в жовтні 1924	1927	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція
44	Думін Вячеслав	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	Teilprüfung в жовтні 1924	1927	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція
45	Фляк Михайло	Вис. Тех. Школа Данціг; Architek- tur	4	—	1927	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція
46	Гавриляк Іван	Вис. Тех. Школа Данціг; Elektro- technik	3	—	1928	Не студіює; ближчих даних немає.	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція
47	Галасса Степан	Вис. Тех. Школа Данціг; Allgemeine Wissen- schaften	3	—	1928	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція

48	Гірняк Ярослав	Вис. Тех. Школа Данціг; Architektur	4	—	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
49	Громницький Володимир	Вис. Тех. Школа Данціг; Bauingenieurwesen	4	Teilprüfung в жовтні 1924	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
50	Іллашевич Роман	Вис. Тех. Школа Данціг; Elektrotechnik	4	—	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
51	Єфимович Микола	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	4	Teilprüfung в жовтні 1924	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
52	Клюфас Орест	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	4	—	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
53	Кмита Володимир	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	4	—	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
54	Крохмалюк Ірена	Вис. Тех. Школа Данціг; Allgemeine Wissenschaften	3	—	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
55	Коцик Володимир	Вис. Тех. Школа Данціг; Bauingenieurwesen	4	—	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
56	Ковальський Іван	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	2	—	1928	нічого не відомо	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
57	Колач Остап	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	4	Teilprüfung в жовтні 1924	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
58	Кордуба Роман	Вис. Тех. Школа Данціг; Elektrotechnik	4	Teilprüfung в жовтні 1924	1927	Не студіює на практиці в Данцігу.	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
59	Кос Михайло	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	4	—	1927	Не студіює; на практиці в Галичині.	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція

60	Кохановський Зенон	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	2	—	1928	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція
61	Кочиркевич Микола	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	Teilprüfung в жовтні 1924	1927	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція
62	Лазута Семен	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	—	1927	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція
63	Левицький Ростислав	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	2	—	1928	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція
64	Майковський Любомир	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	—	1927	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція
65	Мацілінський Микола	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	—	1927	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція
66	Мійський Володимир	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	—	1927	Не відомо нічого.	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція
67	Микитка Микола	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	2	—	1929	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція
68	Мохнацький Ярослав	Вис. Тех. Школа Данціг; Bauingeni- eurwesen	4	Teilprüfung в жовтні 1924	1927	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція
69	Окпиш Богдан	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschi- nenbau	4	—	1927	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція
70	Онишкевич Володимир	Вис. Тех. Школа Данціг; Bauingeni- eurwesen	4	Teilprüfung в жовтні 1924	1927	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція
71	Онуферко Богдан	Вис. Тех. Школа Данціг; Architek- tur	4	—	1927	студіює	Товариші, що нале- жать до коштори- су III.	Академічна еміграція

72	Пеленський Роман	Вис. Тех. Школа Данціг; Elektro-technik	3	—	1928	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
73	Пиндус Євген	Вис. Тех. Школа Данціг; Elektro-technik	3	—	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
74	Пиндус Степан	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	3	—	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
75	Пясецький Юрко	Вис. Тех. Школа Данціг; Bauingenieurwesen	4	Teilprüfung в жовтні 1924	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
76	Райтарівський Сидір	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	4	—	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
77	Сатурський Богдан	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	4	—	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
78	Стисловський Богдан	Вис. Тех. Школа Данціг; Bauingenieurwesen	4	—	1927	Нічого не відомо; є в Галичині	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
79	Смітюх Михайло	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	3	—	1928	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
80	Шматера Святослав	Вис. Тех. Школа Данціг; Bauingenieurwesen	4	—	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
81	Татомир Володимир	Вис. Тех. Школа Данціг; Bauingenieurwesen	3	—	1928	Нічого не відомо; є в Галичині.	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
82	Трач Іван	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	6	Teilprüfung в жовтні 1923	1926	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
83	Турчик Андронік	Вис. Тех. Школа Данціг; Bauingenieurwesen	6	Vorprüfung в жовтні 1923	1925	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція

84	Валюх Ярослав	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	4	—	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
85	Веселовський Ярослав	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	4	Teilprüfung в жовтні 1924	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
86	Вертипорох Євген	Вис. Тех. Школа Данціг; Chemie	4	—	1926	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
87	Воробкевич Євген	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	4	—	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
88	Хомінський Павло	Вис. Тех. Школа Данціг; Bauingenieurwesen	4	—	1928	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
89	Зарицький Ярослав	Вис. Тех. Школа Данціг; Bauingenieurwesen	4	Teilprüfung в жовтні 1924	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
90	Застирець Роман	Вис. Тех. Школа Данціг; Elektrotechnik	4	—	1927	Не студіює; більш не відомо.	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
91	Згорякевич Олександр	Вис. Тех. Школа Данціг; Bauingenieurwesen	3	—	1928	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
92	Зубенко Іван	Вис. Тех. Школа Данціг; Elektrotechnik	4	—	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
93	Зубрицький Теодор	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	2	—	1929	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
94	Балко Микита	Вис. Тех. Школа Данціг; Maschinenbau	2	Teilprüfung в жовтні 1924	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція
95	Ольшанський Андрій	Вис. Тех. Школа Данціг; Architektur	2	—	1927	студіює	Товариші, що належать до кошторису III.	Академічна еміграція

На підставі матеріалів Допомогової Комісії “Союзу Укр[країнських] Студ[ентів] “Основа” Данціг”.

Відповідь на число 95.

Зладив Володимир Пасіка

Инфор[маційний] та економічний референт

З.Кохановський (підпис)

За секретаря

Вислано 8. XI. 1924.

Печатка:

“Verein Ukrainischer Studenten “Osnowa” in Danzig
Danzig-Langfuhr, Technische Hochschule
Союз Українських Студентів “Основа” в Данцігу”

ЦДАВО України, ф.4390, оп.1, спр.3, арк.68. Рукопис. Оригінал.

2.

Штемпель:

Verein Ukrainischer Studenten “OSNOWA” in Danzig
Союз Українських Студентів “Основа” в Данцігу

Ч. 432/24

Данціг, 6. падолиста 1924.

Штемпель вхідної кореспонденції:

Eingetragen

10. NOV. 1924.

Erledigt: Ч.72

До Союзу Українських Студентських Організацій
в Німеччині у Берліні

У відповідь на Ваше письмо ч. 90 подаємо слідує:

Загальне число усіх членів нашого Союзу, записаних на тут[ешній] техніці в цім зимовім семестрі виносить 76. В порівнянні з попереднім семестром число зменшилося до 25%. Зовсім не записаних на цей семестр буде 16-18 членів. Із-за невідрадних відносин трьох членів мусіло покинути студії на довгий час.

Допомогова комісія нашого Союзу - по кількохразовим і точнім провіренню усіх матеріальних даних - стверджує, що найнезаможніших членів є 29; це число не відноситься до членів “середняків” і більш його зменшити не можна. В попередньому письмі ми подали імена 25 членів; імена бракуючи 4 членів є слідує: Гуменюк, Кінасевич, Янів і Пінковський. Нашу громадську та товариську працю дуже спинює брак домівки, яку наш Союз не в силі оплатити. Через брак домівки дуже знищилась наша бібліотека.

Щодо кошторису, то сміємо замітити, що в згаданім подаємо числа “15” згл[ядно] “20” треба як мінімум вставити вище згадане число “29”.

Уся наша дотеперішня увага було звернена не на дарові обіди, технічні прибори чи убрання, а головню на заплачення шкільних оплат; члени були змушені опускати виклади та йти на роботу (добре було, коли можна було взагалі найти її); се мало дуже погані наслідки; по перше - багато наших членів сильно занепало на здоровлю так, що можна твердити, що двадцять кілька членів (30%) має грудну недугу, а друге - мале число зголосилось до іспиту саме тому, що услівям допущення до іспиту було заплачення усіх залеглих оплат та ще й іспитової оплати 60 G. Ще до тепер двох з наших членів не вирівняло усіх оплат за минулий семестр на тут[ешній] вис[окій] школі в сумі 620 данц[игських] G.

Що до евентуальної знижки на цей семестр, то тов[ариш] Кізіук інтервеніював кілька разів у П. Др. Бема, котрий мав цю справу порушити в тут. ректораті. До тепер не маємо відомостей про який-небудь позитивний вислід.

Просимо поінформувати нас, як стоїть справа з тим списом наших членів, який ми переслали через Вас до Громадського Комітету в Празі.

З товариським привітом
Володимир Пасіка в. р.
Інформ[аційний] та економ[ічний] референт

Відповідь на ч. 91 передано
до полагождення доп. комісії
та точний опис після
формуляра на днях відішлемо

За Президію СУС "Основа"

З.Кохановський
За секретаря

Печатка:

*"Verein Ukrainischer Studenten "OSNOWA" in Danzig
Союз Українських Студентів "Основа" в Данцігу"*

ЦДАВО України, ф.4390, оп.1, спр.3, арк.69-69зв. Рукопис. Оригінал.

3.

Штемпель:

*"Союз Українських Студентів "Основа" в Данцігу Verein Ukrainischer Studenten
"Osnowa" in Danzig. Danzig-Langfuhr, Technische Hochschule"*

Ч. 404/24

Данціг-Лянгфур, дня 22 вересня 1924

До Союзу Українських Студентських Організацій
в Німеччині в Берліні

Як відповідь на Ваше письмо з дня 13/IX с[ього] р[оку] під Ч. 50 повідомляємо, що відповідні відомості, в справі старання як о увільнення від оплат на тут[ешній] Техніці, надішлемо в найблизших днях, бо якраз в цю пору ідуть заходи з нашої сторони

в сій так важній для нас справі. Що до спису найнезаможніших членів нашого Союзу, то в залуці пересилаємо його з проською поробити старання, щоб всі подані в списку товариші дістали стипендію. Відповідаючи на Ваше число 59 подаємо, що подібний спис хорих Товаришів надішлем вневдовзі, скоро ми зберемо відповідні матеріали. Копію Вашу до Управи Цесуса ми дістали і запевняємо Управу СУСО, що наш Союз вповні поділяє і підтримує Ваше становище в справі акції розпочатої деякими професорами, утворити український університет в Кракові. Рівночасно просимо надіслати нам кілька примірників “Українського Студента” - більшої кількості не можемо пока замовляти із-за малого числа перебуваючих тут членів, бо майже всі розіхались домів на ферії.

Остаємо з товариським привітом

За Управу Союзу
Остан Крупський (підпис)
Голова

Іван Ваврик (підпис)
Секретар

Печатка:

“Союз Українських Студентів “Основа” в Данцігу Verein Ukrainischer Studenten
“Osnowa” in Danzig”

ЦДАВО України, ф.4390, оп.1, спр.3, арк.109. Рукопис. Оригінал.

4.

Поазбучний спис найнезаможніших членів Союзу Укр[аїнських] Студ[ентів] “Основа” Данціг

№	Ім'я і назвисько	Рік уродже ння	Число скінчених семестрів	Військова служба	Число страчених семестрів	Матеріальне положення	Замітки
1	Букоємський Мирон	1899	4	1917-1918 австрійська армія 1918-1920 У.Г.А.	8	Мати , вдова, удержуєся з лекший гри на фортеп'яні.	
2	Данишук Іван	1896	2	У.С.С. з 1914 Четар У.Г.А.	14	Батько має 4 ? морга поля; рідня складаєся з 5-ти душ. Сам патент живе із заробткку.	
3	Федина Андрій	1901	1	1918-1920 У.Г.А.	9	Батько посідає 3 морги поля; 6 осіб на удержанню; патент удержує ся з праці рук.	
4	Гавдяк Володимир	1900	2	У.Г.А.	4	Батько рільник, посідає 5 (п'ять) моргів поля в Дрогобичі; на удержанню має 4 дітей.	

5	Гуменюк Володимир	1900	3	—	4	Батько спесіонований залізною дорожником, посідає хату і 1 ? морга поля; четверо душ на удержанню батька.	
6	Іванів Дмитро	1897	3	1915-1918 австр. 1918-1919 італ. полон 1919-1920 У.Н.Р.	6	Родичі посідають пів морга поля. Удержує ся з заробітку.	
7	Ільницький Анатоль	1903	4	—	—	Мати, вдова по священнику, не посідає жадного майна і без пенсії; мати живе у рідні.	
8	Ямрозик Іван	1902	4	—	—	Батько, крім урядової пенсії, з якої удержує родину з 6 членів, жадного майна не посідає; патент удержує ся з заробітку.	
9	Касараба Євген	1900	4	1918-1919 У.Г.А. від 1919 польська неволя	8	Мати, вдова по заліз. уряднику, не посідає жадного майна; допомагає собі зарибком через заряд дому у священника на селі.	
10	Коваль Віктор	1895	6	1914-1918 У.С.С. 1918-1920 У.Г.А. Тухоль	12	Батько, зльокатований залізною дорожником; заробляє денно; хата є ? морга поля; рідня малолітня незасмотрена.	
11	Копаницький Осип	1889	2	1914-1916 австр. армія	14	Отець, ремісник, не посідає жадного майна; удержує ся з заробітку.	
12	Кізіук Корнель	1892	4	1914-1918 австр. 1918-1920 У.Г.А.	4	Майна жадного не посідає; від квітня с. р. не одержує жадної допомоги від брата, по причині його хороби.	
13	Крупський Остап	1902	4	1918-1920 У.Г.А.	4	Родичі підписаного умерли, не лишивши жадного майна.	

14	Лукомський Володимир	1901	4	1918-1920 У.Г.А.	2	Батько, возний, крім пенсії не посідає жадного майна; троє дітей на удержанню; патент удержує ся з праці рук.	
15	Німилович Дмитро	1902	2	—	2	Мати, вдова, посідає 7 моргів поля; четверо дітей на удержанню.	
16	Онисько Олександр	1901	4	1918-1921 У.Г.А. Тухоля	6	Мати, вдова, народня учителька, має четверо душ на удержанню; майна не посідає.	
17	Озарків Андрій	1891	4	1914-1915 австр. 1915-1920 полон в Росії	14	Мати посідає 3 морги поля.	
18	Павсюк Юрій	1899	2	1917-1918 австр. армія 1918-1920 У.Г.А.	10	Мат посідає 8 моргів гірського ґрунту; рідня складає ся з 5-ти душ.	
19	Пасіка Володимир	1902	4	У.Г.А. Школа старш.	4	Мати, вдова, по народнім вчителю, посідає хату і пів морга поля; 4-ро незасмотрених дітей.	
20	Підгаєць Петро	1899	6	—	4	Від рідні не одержує нічого; родичі живуть на Київщині і жадних зв'язків не має.	
21	Сенишин Володимир	1901	4	1918-1920 У.Г.А.	4	Батько, державний службовик, крім пенсії жадного майна не має; 5-ро дітей на удержанню.	
22	Стрільбицький Ярослав	1900	4	1918-1920 У.Г.А.	4	Батько, народній учитель; не посідає крім пенсії жадного майна.	
23	Величко Юрій	1903	2	1918-1920 У.Г.А. і У.Н.Р.	4	Мати, вдова по священнику, майна не посідає жадного, крім вдовичої пенсії; на удержанню має 2-дітей.	
24	Зюлковський Володислав	1901	4	У.Г.А.	4	Мати, вдова, не посідає жадного маєтку, удержує ся з праці рук, 5-ро дітей на удержанню.	

Особистий очерк на підставі архіву Допомогової Комісії Союзу Укр[аїнських] Студентів “Основа” Данціг.

*Віктор Коваль (підпис)
Гол[ова] Доп[омогової] Ком[ісії]*

*Володимир Пасіка (підпис)
Економічний референт*

Печатка: “Допомогова Комісія при С[оюзі] У[країнських] С[тудентів] “Основа” в Данцігу”

*На звороті:
Ч. 397/24
За згідність стверджує*

За Управу Союзу

*Остап Крупський (підпис)
Голова*

*Іван Ваврик (підпис)
Секретар*

*Печатка:
“Союз Українських Студентів “Основа” в Данцігу
Verein Ukrainischer Studenten “Osnova” in Danzig”*

ЦДАВО України, ф.4390, оп.1, спр.3, арк.110. Оригінал. Рукопис.

Бурим Д.В. Из истории деятельности Союза украинских студентов “Основа” при Высшей Технической Школе в Данциге в 20-х годах XX ст.

Рассматривается деятельность Союза украинских студентов “Основа” при Высшей Технической Школе в Данциге в 20-х годах XX ст. Опубликованы документы по истории Союза.

Burim D.V. From History of activity of the Union of Ukrainian Students’ “Osnova” in the High Technical School in Danzig in the 20s of the 20th century

The activity of the Union of Ukrainian Students’ “Osnova” in the High Technical School in Danzig in the 20 s of the 20th century is analyzed in the article. Documents on the history of Union are published.

БАЖАН О.Г.

ХАРКІВЩИНА В РОКИ МАСОВИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ 1937-1938 РОКІВ

У статті автор через призму документів радянських органів держбезпеки висвітлює особливості проведення “великого терору” в Харківській області в 1937-1938 роках.

У липні 2012 р. виповнюється 75 років з моменту прийняття одного із найжорстокіших наказів за увесь час панування сталінського режиму, який започаткував епоху “великого терору” в СРСР (термін “великий терор” з’явився після виходу однойменної книги британського дослідника Роберта Конквеста в 1968 році). Йдеться, про оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР М.Єжова за №00447 від 30 липня 1937 р. *“Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальників та ін. антирадянських елементів”*, який запустив в країні Рад гігантський конвеєр людиноббивства. Завдання *“нещадно розгромити всю цю банду антирадянських елементів, захистити трудящий радянський народ від їх контрреволюційних підступів і, нарешті, раз і назавжди покінчити з їх підлою підривною роботою проти основ радянської держави”* на Харківщині було доручено виконуючому обов’язки начальника Харківського обласного управління НКВС, капітану державної безпеки Леву Йосифовичу Рейхману. На кінець 1937 р. підлеглими Рейхмана в ході реалізації *“куркульської операції”* було заарештовано 11148 осіб [1, арк.27].

Одночасно з *“куркульською операцією”* в Харківській області здійснювалися *“чистки”* й серед національних груп. Позбавити Слобожанщину від представників *“ворожих націй”* покладалося на 3 відділ УДБ УНКВС Харківщини. Першою у серії *“національних операцій”* НКВС була *“німецька”*, від 25 липня 1937 року, яка базувалася на директиві НКВС №00439 про арешт всіх німецьких громадян, що мешкали в СРСР і працювали в оборонній промисловості та на залізницях. Кількість заарештованих по *“німецькій лінії”* на Харківщині у другому півріччі 1937 р. становила 952 особи. Під час *“кампанії”* викриття та ліквідації резидентур німецької розвідки та диверсійно-фашистських формувань у місті Харкові припинив роботу німецький клуб. Звинувачення були висунуті його членам - Лессіку, Ступік, Майер (колишні політемігранти з Німеччини), яким інкримінувалося проведення у стінах клубу активної фашистської пропаганди та підготовка збройного виступу на випадок війни Німеччини з СРСР. На основі облікових агентурно-оперативних матеріалів співробітниками обласного управління було сфабриковано кримінальну справу під умовною назвою *“Фашисти”*. По справі було заарештовано 65 осіб, нібито причетних до організації, яка *“насаджувала диверсійні кадри на Лозівському залізничному вузлі та німецькій колонії, розташованій неподалік залізничного полотна”*. Розробка агентурної справи *“Озвірілі”* дала підстави чекістам заарештувати повний склад (14 осіб) диверсійного осередку на державному артилерійському ремонтному заводі в Балаклії.

Як свідчать архівні документи, директива НКВС №00439 не обмежувалася лише німецькими підданими, вона націлювала органи держбезпеки на місцях виявляти німецьких агентів-шпигунів, диверсантів та терористів і серед радянських громадян. Свідченням цього є реалізація співробітниками Харківського УНКВС агентурної справи *“Кредо”*. У звіті про оперативну роботу 3-го відділу УДБ по *“німецькій роботі”* вказувалося: *“Викрита шпигунсько-диверсійна організація, керована агентом*

німецької розвідки, австрійським підданим Вайсбергом в Українському фізико-технічному інституті. До складу організації входили інженери Фомін, Шубніков, Розенкевич, Горський. Організація на протязі декількох років проводила диверсійно-шкідницьку роботу в УФТІ, гальмувала оборонні роботи, заморожувала цінні винаходи. У результаті шкідницької діяльності Інститут не подав жодного винаходу, пропозиції, корисних як для промисловості, так і для оборони країни, володіючи при цьому необмеженими ресурсами та всілякими можливостями для успішного ведення науково-дослідницької та прикладної роботи. У справі заарештовано 6 осіб". У другій половині 1937 р. німецьких шпигунів пильні чекісти Харківщини виявили також і в Українському науково-дослідному інституті машинізації.

Спираючись на оперативний наказ №00485 наркома внутрішніх справ СРСР М.Єжова від 11 серпня 1937 р. "Про ліквідацію польських диверсійно-шпигунських груп та організацій ПОВ" співробітниками 3-го відділу УДБ упродовж літа-осені 1937 р. була викрита шпигунсько-диверсійна та терористична організація "ПОВ", яка нібито діяла "під прикриттям" польського клубу в м.Харків. У вересні 1937 р. "стараннями" чекістів була "знешкоджена" польська повстанська організація в Балакліївському районі Харківської області на чолі з Дашковим-Орловським, фігурантами якої було 50 осіб, 20 з яких було відразу заарештовано. Завдяки "оперативно-розшуковим діям" за звітний період були викриті польську бойову терористичну групу чисельністю 10 осіб на взуттєвій фабриці та на канатному заводі ім. Петровського, повстанську організацію в Красноградському районі, шкідницькі осередки в радгоспах Харківщини, диверсійну групу у складі 4 осіб на заводі "Світло шахтаря", контрреволюційну організацію, створена настоятелем харківського костелу Гашинським (всього 19 чол.), шпигунів на теплоцентралі м.Харків, розкрито та ліквідовано одинаків-агентів польської розвідки 181 чол., агентів та інформаторів польського консульства - 102 чол. [1, арк.44-58].

Сталінських репресій зазнало й віруюче населення Харківщини. За другу половину 1937 р. по лінії "церковників та сектантів" в Харківській області було заарештовано 1043 особи [1, арк.27]. Замаскованих ворогів радянської влади спецслужби вишукували поміж управлінського апарату області. Результатом роботи першого відділку секретно-політичного відділу Харківського НКВС у другій половині 1937 р. було виявлення правотроцькістської організації, яка провадила підривну діяльність в партійно-радянському апараті, торгівельних установах, аграрному секторі. Наведемо для прикладу розподіл репресованих в партійному апараті Харківської області [1, арк.105]:

	Троцькістів	Правих
секретарі обкому	-	1
зав. відділами обкому	2	10
інструктори обкому	1	16
секретарі міськкомів	9	4
інструктори міськкомів	2	11
секретарі райпарткомів	2	9
секретарі парткомітетів	2	16
редактори та працівники редакцій	6	2

Пошуком учасників "військово-троцькістської організації на чолі з Маршалом СРСР М.Тухачевським" переймався Особливий відділ Харківського військового округу. Наприкінці серпня 1937 р. харківські чекісти висунули звинувачення у

“військовій змові” командувачу військами Харківського військового округу, члену Військової ради при наркоматі оборони СРСР, командарму 2-го рангу Івану Дубовому; його заступнику, комжору Семену Туровському; начальнику штабу ХВО Петру Соколову-Соколовському; начальнику політуправління ХВО, армійському комісару 2 рангу Сергію Кожевникову; заступнику начальника політуправління ХВО Миколі Савку. Виконуючи директиву зверху по “чистці в армії”, співробітниками особливого відділу в частинах Харківського гарнізону у другій половині 1937 р. було заарештовано 442 особи (із загальної кількості затриманих: за військово-фашистською змовою - 224 чол.; шпигунською діяльністю - 128; контрреволюційною діяльністю - 90) (див. док. №3).

Загалом упродовж червня-грудня 1937 р. співробітниками Харківського управління НКВС було заарештовано 18061 осіб, з них засуджено 13047 осіб [1, арк.27].

Виявлення та покарання так званих ворогів народу продовжилися і в наступному році. Постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 31 січня 1938 р. про продовження “куркульської операції” та пролонгацію до 15 квітня 1938 р. чекістських заходів “по розгрому шпигунсько-диверсійних контингентів з числа поляків, латишів, німців, естонців, фін, греків, іранців, харбинців, китайців, румун, болгар та македонців” за задумом сталінського керівництва мали посилити масові репресії та політичні переслідування в країні Рад.

За таких обставин національні операції стали головним напрямком роботи Управління НКВС в Харківській області упродовж зими-весни 1938 р. На виконання телеграми наркома внутрішніх справ СРСР М.Єжова стосовно ліквідації діяльності іранської розвідки на території Радянського Союзу від 29 січня 1938 р. упродовж лише першої декади лютого 1938 р. Харківським обласним управлінням НКВС в обласному центрі була виявлена дашнацька контрреволюційна організація, пов’язана з закордонними центрами партії “Дашнак-Цутюн” у Франції та Ірані. Слідчі 4 відділу УДБ домоглися від заарештованого Абгаряна Григорія Михайловича, колишнього віце-консула дашнацького уряду, предстоятеля вірмено-григоріанської церкви в Україні показів про існування під патронатом іранської розвідки дашнацьких комітетів в Харкові, Києві, Ворошиловграді, Макіївці та інших містах України, які ставили за мету відновлення “незалежної Вірменії” (див. док. №1) “Напрацювання” харківських чекістів стали основою для розгортання в масштабах України репресій проти вірмен, азербайджанців, іранських підданих [2].

Відповідно до телеграми НКВС УРСР від 20 грудня 1937 р. №83921 було розгорнуто операцію по виявленню антирадянського сіоністського підпілля в Україні. Під час проведення оперативно-розшукової діяльності по виявленню замаскованих “сіоністських гнізд” місцеві органи держбезпеки мали спиратися на інформацію про те, що в Україні з 1935 р. поновлено діяльність об’єднаного центрального комітету нелегальних сіоністських організацій на базі ЦСП, “Дрор”, “Поалей-цїон”, СТП, ЕВОСМ, “Техолуц”. На кінець березня 1938 р. в Україні було заарештовано 831 чол., звинувачених у співпраці зі Всесвітнім сіоністським об’єднанням “Вельтфербанд”, англійською та румунською розвідками. Філіал об’єднаної сіоністської організації стараннями чекістів було виявлено і в Харкові. Завдяки енергійній “слідчій роботі” заарештовані Левін та Лам розповіли про існування Харківського об’єднаного сіоністського комітету у складі Елькановича, Шафрана та Вольфа, які мали контакти з “керівниками “Вельтфербарда” фашистськими лідерами Жаботинським, Ушишкіним та Вейцманом”. За ґратами опинився колишній міністр по єврейським справам в часи Директорії УНР Пінхус Абрамович Красний, який визнав свою провину у створенні в 1926 р. підпільної сіоністської організації в Харкові, до якої входили

колишній працівник євсекції ЦК КП(б) Ніколаєвський, колишній завідувач відділом преси ЦК КП(б)У Нюренберг, керівник “Агро-Джойнта”, Сударський, перекладач іноземної літератури на Харківському електромеханічному заводі Шафран [3].

5 березня 1938 р. нарком внутрішніх справ УРСР О.Успенський, інформуючи Луб’янку про викриття болгарської контрреволюційної організації в Україні, детально зупинився на результатах “болгарської операції” на Харківщині: “В Харкові заарештовані: політемігрант з Болгарії Міцев Микола Серафимович, який показав, що пов’язаний з одним з керівників фашистської партії, офіцером розвідки в Софії - Кутенчовим, в 1932 році перекинутий в СРСР із завданням створити шпигунську резидентуру. В Харкові Міцев встановив зв’язок з націоналістичною організацією; політемігрант Радєєв - аспірант Марксо-Ленінського Інституту, прибувши нелегально з Болгарії, показав, що входив до складу об’єднаного центра націоналістичної організації серед болгар, румун, греків, який проводив антирадянську роботу під прикриттям Балканського клубу в Харкові; керівники організації в Харкові Малчев (заарештований) та Дівіджеєв (встановлюється), які очолювали в минулому болгарську секцію ЦК КП(б)У, концентрували у своїх руках всю шпигунську роботу, здійснювану учасниками організації. Ними були використані на потреби організації крупні суми грошей із фонду МОПР’а.

Заарештований Баєв, робітник Харківського тракторного заводу показав, що в 1932 році він у групі восьми осіб був перекинутий болгарською розвідкою в Турцію, де вони оформили документи на виїзд в СРСР в якості “політемігрантів” для шпигунсько-диверсійної роботи. Керівник групи, резидент болгарської розвідки Арнаудов та прибулі з ним: Тодоров та Піскар’єв влаштувалися на роботу в Севастопольському суднобудівельному заводі, Пасотієв - на Харківському електротурбогенераторному заводі, Радічев та Тімчев - при сприянні ЦК МОПР’а закріпилися в Москві. Заарештований Нєнов, колишній відповідальний працівник Держнацменвидава показав, що в 1926 році він був перекинутий болгарською розвідкою, під виглядом політемігранта в СРСР для організації терора. У приналежності до вказаної організації підтвердили також заарештовані в Харкові: Печев, викладач навчального комбінату Харківського тракторного заводу, Федосов, - педагог, Марков - аспірант, Велєв - службовець комбіната” [4].

У першій декаді березня 1938 р. органами держбезпеки було досягнуто успіхів у виявленні у місті Харкові шпигунської організації з числа китайців, якою нібито керував резидент японської розвідки, колишній уповноважений китайською секцією при Харківському окружкомі КП(б)У, до арешту агент постачання пральної “Кантонська комуна” Кон-Чан-Чун. Він разом з іншими членами шпигунсько-диверсійної організації Ван-Фа-Лінем, Ма-Ти-Шаном збирали відомості про чисельність Харківського гарнізона, розташування казарм та будівництво Харківського авіазавода, які систематично передавалися японському посольству в Москві через спеціально приїздивших до Харкова з Москви кур’єрів-китайців (див. док. №5).

На середину квітня 1938 р. Управління НКВС Харківської області поінформувало наркома внутрішніх справ УРСР О.Успенського про попередні результати щодо розгрому латиського контрреволюційного підпілля на Харківщині: ліквідовано 3 націоналістичні та шпигунсько-диверсійні організації (заарештовано 208 учасників) та 15 шпигунських резидентур, (заарештовано 138 осіб). Велику кількість “шпигунів” та “диверсантів” було виявлено в органах та військах НКВС. Під час допитів колишній директор стадіону “Динамо”, співробітник управління держбезпеки Балюнас вказав на учасників латиської націоналістичної організації - колишніх начальників

Харківського обласного управління ДПУ-НКВС Я.Краукліса та К.Карлсона; начальника Оперпункта ДТВ УДБ станції Харків Розенверга, працівника школи 2 Відділу ГУДБ НКВС СРСР в Харкові Мауріна. Одночасно слідчі *“напали на слід”* латиської націоналістичної організації у військах НКВС, очолювану начальником Харківського військового училища прикордонних та внутрішніх військ НКВС ім. Ф.Е.Дзержинського комбригом Ернестом Михайловичем Лепіним. Останній зізнався, що діяльність нелегальної організації (до неї також входили начальник відділу штаба бригади військ НКВС Бруш, начальник автобронетанкового дивізіону Харківського військового училища НКВС Улоняк, начальник фінансової частини ХВУ ім. Ф.Е.Дзержинського Штейнберг, начальник матеріального забезпечення ХВУ ім. Ф.Е.Дзержинського Власов - авт.) була направлена на послаблення охорони та руйнування важливих промислових та військових об'єктів в області. Звинувачення у підготовці повстанських кадрів на базі латиських стрільців органи держбезпеки висунули керівнику військової секції Харківського латиського клубу Сак-Саковському, заступнику завідувача Харківського собеса Вилозовському, директору фабрики Харпромторга Литвинову, голові міськради Осовіахіма Сидорову, начальнику Будинку оборони Плахотнікову, секретарю ЗПК Харківського електротурбогенераторного заводу Аушкапу, уповноваженому Північморшляху в Харкові Лучіну (див. док. №6).

Синхронно з операціями по *“розгрому штигунсько-диверсійних контингентів із поляків, латишів, німців, харбинців, китайців, болгар...”* в 1938 р. органами держбезпеки здійснювалися репресивні заходи проти *“антирадянських партій”*. 14 лютого 1938 р. директивою НКВС СРСР регіональним підрозділам було дано завдання *“посилити роботу по меншовикам та анархістам”*. Як результат на початок березня 1938 р. в Україні була викрита антирадянська меншовицька організація, до якої входило 241 особа [5].

У квітні 1938 року співробітникам органів держбезпеки впало в око, що представники антирадянської меншовицької організації в Україні тісно співпрацювали з підпільними бундівськими комітетами, один з яких було виявлено в Харкові на чолі колишнім секретарем Калініндорфського райкома КП(б)У, керівником ОЗЕТ'а в Україні Сударським та редактором єврейської газети *“Дер - Штерн”* Гулько. Заарештований професор Харківського інституту гігієни праці Коган визнав, що бундівське підпілля проводить антирадянську та розвідувальну діяльність у Радянському Союзі по директивам ЦК польського *“Бунда”* [6].

Наприкінці зими 1938 р. підлеглим Рейхмана вдалося виявити *“Харківський комітет”* антирадянської об'єднаної української націоналістичної організації Української партії соціалістів-революціонерів та причетних до створення повстанських загонів есерів в Балаклійському, Краснокутському та інших районах Харківської області (члени УПСР - Пукало, Лисенко, Тесля, Ярослав, Гемба), диверсійних груп на Харківському тракторному, Харківському електро-механічному заводах (колишні есери - Слива, Козирь, Кондрашенко) [7]. У той самий час органи держбезпеки здійснювали заходи по ліквідації петлюрівського повстанського підпілля на Харківщині. За ґратами опинилось 223 особи (серед них - колишній директор департаменту міністерства внутрішніх справ Директорії УНР Матвієвський колишній комісар Катеринославської та Подільської губернії часів Директорії УНР Кондратенко), яким інкримінувалось участь у створенні повстанських загонів та диверсійних груп [8].

Одночасно з розгромом антирадянського українського націоналістичного підпілля навесні 1938 р. Управлінням НКВС по Харківській області була розгорнута робота по викриттю формувань російської контрреволюції на Харківщині. За особистою вказівкою наркома внутрішніх справ УРСР О.Успенського харківські чекісти

мали розшукати підпільні осередки російських есерів та російських меншовиків, які перебували в тісній взаємодії з Російським загально-військовим союзом заради підготовки збройного виступу проти радянської влади під егідою правотроцькістського центру. У першій декаді квітня 1938 р. новий начальник УНКВС по Харківській області Григорій Телешов (березень-квітень 1938 р.) зміг поінформувати центральний апарат НКВС УРСР про кількісні та якісні показники операції по розгрому ровівсько-есерівських та меншовицьких формувань на Харківщині (див. док. №7).

Поклала край масовим політичним репресіям постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) *“Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства”* від 17 листопада 1938 р. В ній зокрема відзначалося, що *“працівники НКВС зовсім закинули агентурно-інформаційну роботу, віддаючи перевагу більш спрощеним засобам, шляхом практики масових арештів, не турбуючись при цьому про повноту та високу якість розслідування... Органи прокуратури не тільки не усувають порушень революційної законності, але фактично узаконюють ці порушення. Всі ці відзначені у роботі органів НКВС і прокуратури цілком нестерпні недоліки були можливі лише тому, що вороги народу, які проникли до органів НКС і прокуратури, всіляко намагалися відірвати органи НКВС і прокуратури від партійного контролю та керівництва, а тим самим полегшити собі та своїм спільникам можливість продовження своєї антирадянської підривної діяльності”* [9].

Наказ вищого політичного керівництва країни про завершення *“Великого терору”* (діяльність всіх надзвичайних органів після виходу постанови від 17 листопада 1938 р. припинялася, арешти дозволялися тільки із санкції суду або прокурора) спричинив репресії серед виконавців масштабної *“соціальної чистки”*. Розпочати чистку апарату УНКВС від осіб, які скомпрометували себе за часів єжовщини було доручено новоспеченому начальнику УНКВС Харківської області Миколі Івановичу Кувшинову (січень - серпень 1939 р.). Ініціювавши переслідування учасників масових політичних репресій у період так званої *“беріївської відлиги”*, сталінське керівництво свідомо прагнуло відволікти увагу від безпосередніх організаторів та натхненників *“Великого терору”*, жертвами якого стало значне число жителів Харківщини. Використаний у дослідженні документальний масив з Галузевого державного архіву СБУ дозволяє нам зробити висновки про те, що показники політичних репресій 1937-1938 рр. в Харківській області були одними з найвищих в Українській РСР. Каральна діяльність органів НКВС багато в чому визначалась тривалим столичним статусом Харкова (наявність іноземних представництв, діяльність різноманітних громадських об'єднань). Окрім *“концентрації”* на Харківщині значного числа представників старої генерації, політичної еліти та діячів культури радянського часу, на кількісні та відсоткові показники репресій періоду *“великої чистки”* в регіоні впливала прискіплива увага органів держбезпеки напередодні Другої світової війни до фабрично-заводського потенціалу Харківщини (особи, які працювали на підприємствах машинобудівної, оборонної промисловості складали вагомий відсоток від загалу репресованих).

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф.16, оп.30, спр.107.

2. Там само, ф.16, оп.31, спр.8 (1951 р.), арк.21-23, 104-105.

3. Там само, ф.16, оп.31, спр.10 (1951 р.), арк.25-30, 38-41, 145-151.

4. Там само, ф.16, оп.31, спр.11, арк.112-118.

5. Там само, ф.16, оп.31, спр.81, арк.92.

6. Там само, ф.16, оп.31, спр.59, арк.108-116.

7. Там само, ф.16, оп.31, спр.17 (1951 р.), арк.61-67.

8. Там само, ф.16, оп.31, спр.9 (1951 р.), арк.124-132.

9. Коровин В. История отечественных органов безопасности. - М., 1995. - С.39-40.

№1

Записка т.в.о. заступника наркома внутрішніх справ УРСР А. Хетеневера в.о. начальника 3-го відділу ГУДБ НКВС СРСР О.Мінаєву-Цикановському про результати слідства у справі Дашнакської контрреволюційної організації

12 лютого 1938 р.

ЗАПИСКА по ПРОВОДУ №874
МОСКВА НКВД - Т. МИНАЕВУ

По сообщению Харьковского областного управления НКВД в Харькове вскрывается Дашнакская контрреволюционная организация, связанная с закордонными центрами партии “Дашнак-Цутюн” во Франции и Иране.

Арестованный АБГАРЬЯН Григорий Михайлович - архиерей, настоятель армяно-григорианской церкви, показал о существовании в Харькове Украинского комитета партии “Дашнак-Цутюн”.

АБГАРЬЯН входил в состав комитета и до дня ареста совместно с членами комитате АГАПОВЫМ Рубеном и АДАМЬЯНОМ Аршадес возглавлял Харьковскую организацию дашнаков.

АБГАРЬЯН назвал участников Дашнакской организации в прошлом активные “маузеристы”.

ВНЕ УКРАИНЫ:

ПО МОСКВЕ:

1. ДЖАЛАНТЬЯН Ваган - заведующий магазином Винторга Армении по Покровской улице.

2. МИРЗОЯН Вайе и

3. КОЖОЛОДЗЯН Томас - работающих в торговой сети.

В КУРСКЕ:

БОРЖАЛЬЯН Франц - ближайший сотрудник находящегося в ссылке САГИГЬЯНА - одного из дашнакских лидеров.

В ЕРЕВАНЕ:

ЧУБАРЬЯН Григор - юрист.

В ЛЕНИНАКАНЕ:

ЮЗБАШЬЯШ Рубен - главврач женской больницы, при белых в Харькове являлся консулом Дашнакского правительства.

В ЭЧМИАДЗИНЕ: (АРМЕНИЯ)

1. ХОРЕН - первый католикос армяно-григорианской церкви.

2. ЗУЛОЯН Аристагез - епископ.

3. БАРЗАРЬЯН Бакрат - епископ.

4. ЧОРКЬЯН Геворк - архиепископ.

В АГАРШАБАДЕ: (АРМЕНИЯ)

ГАРИБЬЯН - в прошлом проживавший под Москвой.

В ТБИЛИСИ:

МУРОДЬЯН Бакрат - по профессии столяр, активный “маузерист”, выехал из Харькова в 1937 году.

В 1937 году через прибывших из Ирана эмиссаров Восточного комитета “Дашнак-Цутюн” - АБГАРЬЯН получил указания об активизации деятельности организации, блоке с украинскими к-р националистическими организациями и об ориентации на фашистскую Германию.

Арестованный ЛЕБЛЕЖАН Агоп, активный участник Дашнакской организации в Харькове, подтверждает показания АБГАРЬЯНА о наличии в Харькове Дашнакской организации и руководящей роли в ней АБГАРЬЯНА.

Существование организации подтверждается также показаниями арестованного ГЕГОМЬЯНЦА ГЕМОД.

ГЕГОМЬЯНЦ - агент иранской и английской разведок, сознался, что, работая в советском консульстве в Астрабаде (Иран), сотрудничал в иранской полиции, освещая деятельность советского консульства. В 1933 году он был переброшен в СССР иранской разведкой, для разведывательной деятельности.

[О] дальнейших результатах следствия сообщим.

НР 71788

Хетеневер.

ВРИД ЗАМ НАРКОМА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
МАЙОР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Хетеневер

“12” февраля 1938 г.
г. Киев¹.

ПЕРЕДАНА 12/2-38 ГОДА 5 ЧАСОВ 27 МИН.

ДА СБ України, ф.16, оп.31, спр.8 (1951 р.), арк.1-3. Оригінал. Машинопис.

№2

Із записки наркома внутрішніх справ УРСР О.Успенського керівництву НКВС
СРСР про результати ліквідації петлюрівського повстанського підпілля

27 лютого 1938 р.

ЗАПISKA по ПРОВОДУ МОСКВА НКВД СССР

тов. ЕЖОВУ
тов. ФРИНОВСКОМУ
тов. МИНАЕВУ

В соответствии с Вашими указаниями продолжается широкая операция по ликвидации петлюровского повстанческого подполья.

Те показания, которые имеются уже сейчас, в начале развертываемого следствия, полностью подтверждают, что антисоветскому националистическому центру (ЛЮБЧЕНКО, ПОРАЙКО, ЗАТОНСКИЙ и другие) удалось создать весьма разветвленную сеть петлюровский повстанческих организаций по всей областях Украины.

Доношу о результатах операции и следствия по областям <...>

ХАРЬКОВСКАЯ ОБЛАСТЬ:

В Харькове ликвидируется крупная петлюровская организация, имеющая свой центр и разветвленную повстанческую периферию в Харьковской и других областях Украины.

Арестованный бывший директор департамента министерства внутренних дел при Петлюре - МАТВИЕВСКИЙ показывает, что после разгрома петлюровских банд он и другие активные петлюровцы, по заданию руководства УНР, остались на Украине для организации здесь повстанческих формирований.

МАТВИЕВСКИЙ показывает о существовании в Харькове областного центра петлюровской повстанческой организации, состоящего из активных петлюровцев КАСЬЯНЕНКО (осужден), ЛЕВИЦКОГО и ПОПОВА (устанавливаются), действовавшего по указаниям антисоветского украинского националистического центра (ЛЮБЧЕНКО, ХВЫЛЯ, ПОРАЙКО и другие).

Участниками Харьковского и других областных петлюровских центров были созданы повстанческие петлюровский отряды в ряде районов Киевской, Харьковской и Полтавской областей, во главе которых были поставлены бывшие петлюровские офицеры и политбандиты; в городах были сформированы повстанческие группы из студентов Вузов националистов.

Арестованный бывший комиссар Екатеринославской и Подольской губерний при Петлюре КОНДРАТЕНКО, вернувшийся из эмиграции из Чехо-Словакии в 1923 году - показал, что в Праге он был связан с лидерами националистических эмигрантских организаций УНР и УПСР ЛЕВИЦКИМ и ШАПОВАЛОМ. От них он получил указания развернуть на Украине антисоветскую националистическую работу. ЛЕВИЦКИЙ и ШАПОВАЛОВ снабдили КОНДРАТЕНКО рекомендательными письмами к Панасу ЛЮБЧЕНКО. КОНДРАТЕНКО был принят ЛЮБЧЕНКО и поселен у себя на квартире. ЛЮБЧЕНКО устроил его в "Сельский Господарь" и в дальнейшем связал с ГРУШЕВСКИМ, ШУМСКИМ и другими активными УНРовскими деятелями. По их указаниям КОНДРАТЕНКО проводил антисоветскую петлюровскую работу.

В 1930 году КОНДРАТЕНКО за участие в националистической работе был арестован и выслан. Возвратясь в 1934 году из ссылки, КОНДРАТЕНКО восстановил уцелевшие связи и продолжал повстанческую, а также диверсионную деятельность. По заданию КОНДРАТЕНКО участником организации - директором Запорожского музея ФИЛЯНСКИМ была создана диверсионная группа для вывода из строя в момент войны оборонных объектов Запорожья.

Диверсионные группы были также созданы на ХЭМЗ"е участником организации БАЛАНИНЫМ и на ХТЗ и Шахт строе - участником организации бывшим инженером ХТЗ СЛИВОЙ (устанавливаются).

В Харьковской области арестовано 223 участника националистической петлюровской организации <...>

Аналогичные петлюровские организации вскрываются во всех других областях Украины.

Всего по состоянию на 26 февраля с/года вскрыто 80 петлюровско-повстанческих организаций, по которым арестовано 2102 человека.

На то же число изъято оружия: винтовок и обрезов 1338 штук, патронов к ним 15.359 штук, револьверов 1391 штука, бомб и гранат 22 штуки.

Операция и изъятие оружия продолжается.

НР № 324/СН

УСПЕНСКИЙ

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА

Успенский

"27" февраля 1938 г.

г. Киев

№3

Довідка НКВС УРСР про військово-фашистську змову по Київському і Харківському військових округах та арешт його членів*3 березня 1938 року*СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО²СПРАВКАПО ВОЕННО-ФАШИСТСКОМУ ЗАГОВОРУ в ЧАСТЯХ РККА

Во главе войск Киевского Военного Округа стоял один из крупных руководителей военного заговора - быв. комвойск КВО ЯКИР.

ЯКИР, долго командуя войсками на Украине (командвойск УВО, а затем КВО), имел в частях округов много своих людей из числа высшего и старшего командного и политического состава, в значительной части политически скомпрометированных, которых всячески оберегал и продвигал по службе.

На эти кадры ЯКИР опирался в своих предательских планах и соответственно с этим расставлял их.

Всего арестовано по заговору в Киевском и Харьковском военных округах - 1236 человек командного, политического и административно-хозяйственного состава - участников заговора.

С 10 февраля до сегодняшнего дня арестовано 284 человека командно-политического состава - заговорщиков.

В целом ряде воинских соединений арестовывались, как участники заговора, уже вновь назначенные командиры (7 корпус - три командира корпуса, 23 кавдивизии - 2 комдива, 15 дивизия - 2 комдива, 80 дивизия - 2 комдива).

Подавляющее большинство арестованных командиров и политработников сознались в своем участии в заговоре. Не сознались только единицы.

Из числа высших руководящих армейских работников арестовано заговорщиков:

Зам. комвойсками	- 2
Пом. комвойсками	- 4
Нач. Политуправления	- 2
Зам. Нач. Политуправления	- 3
Нач. штаба округа	- 3
Нач. Академии	- 1
Командиров корпусов	- 10
Командиров УР"ов	- 4
Командиров дивизии	- 15

По категориям арестованный комполитсостав делится: высший комполитсостав - 92, старший - 615, средний - 442 и админхозсостава - 87.

Из числа арестованных заговорщиков - 195 разоблачены как агенты иностранных разведок. Шпионами являлся ряд командиров корпусов, дивизий и крупных штабных работников.

Кроме этого, в частях войск КВО и ХВО арестовано 530 агентов иностранных разведок среди командно-политического состава.

Из них: польских	- 307
немецких	- 58
латвийских	- 92
румынских	- 36

японских - 19
других разведок - 18

“3” марта 1938 г.

ГДА СБ України, ф.16, оп.31, спр.6, арк.46-48. Копія. Машинопис.

№4

Записка наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського наркому внутрішніх справ СРСР М. Єжову щодо діяльності т.зв. школи “Червоних Старшин”

4 березня 1938 року

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СОЮЗА ССР
ГЕНЕРАЛЬНОМУ КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

тов. Е Ж О В У Н.И.

В 1920 году в гор. Харькове, в целях подготовки средних командиров для частей РККА, расположенных на Украине, была сформирована школа “Червонных Старшин”.

С самого начала формирования школы украинские националисты - СКРЫПНИК, ЗАТОНСКИЙ, ШУМСКИЙ, ЛЮБЧЕНКО и др., захватили школу под свое влияние и превратили ее в очаг националистической работы в войсках Украинского Военного Округа.

Руководство школы, преподавательский и командно-политический состав школы, комплектовались, главным образом, за счет украинских и галицийских националистических элементов.

С момента формирования школы и до последнего времени, начальниками ее являлись:

КЛОЧКО - б. боротьбист, участник военно-националистической организации (арестован).

ТКАЛУН - б. комиссар галицийской бригады, участник военно-националистической организации (арестован).

БОРИСЕНКО - б. эсер, член военного штаба националистической организации (арестован).

МИЩЕНКО - участник военно-националистической организации.

НАГУЛЯК - б. эсер, петлюровец, участник военно-националистической организации (осужден).

ЗУБОК - участник военно-националистической организации (осужден).

ГАВРЮЩЕНКО - участник военно-националистической организации (не арестован).

В этот же период помощниками начальника школы и комиссарами школы были:

КАПУЛОВСКИЙ - член военного штаба националистической организации (арестован).

БАРАН - галичанин, участник военно-националистической организации (осужден).

НЕСТЕРЕНКО - участник националистической организации.

ЖМАЧЕНКО - участник военно-националистической организации.

НАУМЕНКО - б. петлюровец, участник военно-националистической организации.

Такое же положение имело место и с преподавательским и командно-политическим составом, часть которого пополнялась прибывшими из Галиции участниками антисоветской организации “УВО” (украинская военная организация - КОССАК, СИНЯВСКИЙ, ЯВОРСКИЙ, ПЕТРИЦА, ИРЧАН и ряд других).

В качестве курсантов в школу набирались националистические - кулацкие элементы. Первый состав курсантов школы в подавляющем большинстве состоял из галичан - остатков украинской галицийской армии.

За время нахождения в школе, курсанты подвергались националистической обработке; некоторые из них вербовались в организацию и после выпуска направлялись в части военных округов Украины, где они проводили работу по созданию националистического повстанческого подполья.

По показаниям арестованных нами - КАПУЛОВСКОГО, БОРИСЕНКО и других, центр антисоветской украинской националистической организации и ее военный штаб уделяли школе много внимания и возлагали надежды на командный состав выпускаемой школой, как на кадры командиров антисоветских повстанческих формирований.

По указанию центра националистической организации, командование школы укомплектовывало выпускниками школы те воинские соединения, которые по плану военного штаба националистической организации, должны были быть использованы в повстанческих целях.

В 1937-38 г.г. в школе вскрыта и ликвидирована военная националистическая организация, в состав которой входило много преподавателей и командиров школы.

Наряду с нанесением оперативного удара по националистам засевшим в школе, считаю целесообразным ликвидировать этот рассадник националистической работы в частях РККА на Украине и школу расформировать.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА
УСПЕНСКИЙ

“4” марта 1938 г.
г. Киев
№ 386/СН

ВЕРНО:
СЕКРЕТАРЬ НАРКОМА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
МЛАДШИЙ ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

ТУШЕВ³

ГДА СБ України, ф.16, оп.31, спр.6, арк.133-137. Копія. Машинопис.

№5

**Записка наркома внутрішніх справ УРСР О.Успенського керівництву НКВС
СРСР стосовно ліквідації шпигунських та диверсійних китайських
організацій, які працювали на користь японської розвідки**

8 березня 1938 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО
ЗАПИСКА ПО ПРОВОДУ №1620
МОСКВА НКВД СССР⁴

ТОВ. ЕЖОВУ.
ТОВ. ФРИНОВСКОМУ.
ТОВ. НИКОЛАЕВУ.

Доношу первичные результаты следствия по китайцам:

Всего по Украине на 8 марта арестовано 57 китайцев.

По данным Харьковского областного управления НКВД в гор. Харькове вскрывается контрреволюционная⁵ организация среди китайцев заложенная резидентом японской разведки ШАН-ТИН-ХО, проживающим постоянно в Москве, ставившей своей задачей шпионаж, диверсию и террор.

Арестованный китаец КОН-ЧАН-ЧУН бывший уполномоченный китайской секции при Харьковском окружкоме КП(б)У, последнее время агент снабжения прачечной “Кантонская коммуна” показал, что будучи завербован ШАН-ТИН-ХО руководил японской резидентурой в гор. Харькове с 1923 года. Одновременно он был связан с японским посольством в Москве через приезжавших из Москвы в Харьков китайцев: ШАН-ТИН-ХО, МА-ЧАН-ХАЙ и ТЮ-САН-МУ.

КОН-ЧАН-ЧУН для шпионско-диверсионной работы завербовал ряд китайцев спекулянтов: ВАН-ФА-ЛИН, МА-ТЫ-ШАН и др., которые разъезжая по различным городам Союза ССР, занимались сбором сведений для японской разведки.

Арестованные МА-ТЫ-ШАН и ВАН-ФА-ЛИН подтверждают показания КАН-ЧАН-ЧУНА. МА-ТЫ-ШАН имел задание на проведение диверсионной работы на транспорте в военный период, а также террористической деятельности, ВАН-ФА-ЛИН занимался разведывательной работой.

Устанавливается, что участники организации собирали сведения о численности Харьковского гарнизона, расположении казарм и строительстве Харьковского авиазавода, которые систематически передавались японскому посольству в Москве через специально приезжавших в Харьков из Москвы курьеров-китайцев.

Следствие по выявлению японской агентуры среди китайцев разворачиваем по всем областям УССР.

НР443/сн

УСПЕНСКИЙ.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА

Успенский.

“8” марта 1938 г.
г. Киев.

ГДА СБ України, ф.16, оп.31, спр.8 (1951 р.), арк.109-111. Завірена копія. Машинопис.

№6

Записка начальника Управління НКВС по Харківській області Г.Телешева керівництву НКВС УРСР про операцію щодо латиського контрреволюційного підпілля в Харкові

13 квітня 1938 р.

ЗАПИСКА ПО ПРОВОДУ

ІЗ ХАРЬКОВА - 13.IV.1938 г. 23 часа.

КИЕВ НКВД УССР -

т. УСПЕНСКОМУ,

т. ЛИСТЕНГУРТУ и тов. ПИСАРЕВУ.

Операцией по латышскому контрреволюционному подполью, в Харькове вскрыта разветвленная националистическая организация, проводившая по заданию

латвийской разведки широкую шпионско-диверсионную работу в промышленности, частях Красной армии, в органах и войсках НКВД. Организация создала боевые повстанческие формирования из бывших латышских стрелков, красногвардейцев и антисоветской латышской молодежи.

Во главе организации стояли: ЛАТСОН - бывший помощник командвойск Харьковского Военного Округа (арестован), РОЗЕНТАЛЬ - провокатор латвийской полиции, переброшенный из Латвии в 1931 году под видом политэмигранта (осужден), ВИТОЛ - бывший заместитель Начальника Политотдела Южных железных дорог (выбыл в Москву, 3 Отдел ГУГБ ориентирован), ТОМАКШУН - бывший секретарь Парколлегии КПК по Харьковской области (осужден) и МУЦЕНЕК - директор Института организации производства (осужден).

Харьковская организация была связана и руководилась латышским центром в Москве в лице АЛКСНИСА, РУДЗУТАКА и ЛАЦИСА.

В практической антисоветской деятельности, латышская организация в Харькове блокировалась с другими контрреволюционными формированиями. Руководители организации установили деловой контакт: ЛАТСОН - с участниками военно-фашистского заговора в Красной Армии, ТОМАШУН - с контрреволюционной троцкистской организацией и МУЦЕНЕК - с антисоветской организацией правых.

Кадры организации в основном, состояли из переброшенной из-за кордона агентуры латвийской разведки и бывших латышских стрелков. Всего по латышской операции арестовано 402 человека. Из них: перебежчиков и политэмигрантов - 23, прибывших с эвакуированными из Латвии заводами - 113, бывших латышских стрелков - 87.

Следствием вскрыто проникновение вражеской агентуры в войска и органы НКВД.

Арестованный БАЛЮНАС - бывший директор стадиона ДИНАМО, в прошлом сотрудник УГБ, показывает, что в латышскую националистическую организацию входили: КАРЛСОН - бывший начальник Харьковского УНКВД, КРАУКЛИС - бывший начальник УМЗ НКВД УССР, РОЗЕНБЕРГ - бывший начальник Оперпункта ДТО УГБ станц. Харьков (арестован), МАУРИН - работник школы 2 Отдела ГУГБ НКВД ССР в Харькове (высылаем справку на арест).

КАРЛСОН создал латышскую националистическую организацию в войсках НКВД в Харькове, возглавлявшуюся ЛЕЕПИНЫМ - бывшим начальником Харьковского военного училища НКВД (арестован).

В руководство организации входили: БРУШ - бывший начальник 1 Отделения штаба бригады войск НКВД (арестован), УЛОНЯК - бывший начальник Автобронетанкового дивизиона военного училища НКВД (арестован), ШТЕЙНБЕРГ - бывший начальник финансовой части училища (арестован), ВЛАСОВ - Начальник отдела материального обеспечения училища (запрошена санкция на арест).

ЛЕПИН показывает, что деятельность организации, учитывая специфические задачи, стоящие перед внутренними войсками, была направлена на срыв охраны и разрушение важнейших промышленных и особенно военных объектов.

Участники организации намечали, при возникновении в военное время бандитско-кулацких выступлений, перейти на сторону банды и содействовать поражению Красной армии, путем дезорганизации тыла.

Участник организации УЛОНЯК, по заданию ЛЕПИНА, пытался совершить диверсионный акт - поджог автопарка бронетанкового дивизиона НКВД, через БРУША и жену ЛЕПИНА - ЛЯЙЦИТ (арестована) организация была связана с активными участниками латышского националистического подполья в Москве:

бывшим начальником командного отдела ГУПВО НКВД СССР - АУГУЛ (арестован в Москве), начальника боевой подготовки ГУПВО НКВД СССР - КРАФТОМ (ориентирован 5 Отдел ГУГБ НКВД СССР и бывшим начальником Политотдела войск НКВД Московской области - АВОТЫНЕМ (арестован в Москве).

Следствием установлено, что латышская организация, в общем плане вооруженного восстания, подготавливавшегося ликвидированным правотроцкистским подпольем и военно-фашистскими заговорщиками, вела значительную работу по созданию боевых отрядов. Для подготовки повстанческих кадров был использован латышский клуб "ДАРБС" под легальным прикрытием которого велась вражеская работа активными участниками организации: РОЗЕНТАЛЕМ, ЭЛЛИНЫМ - бывшим председателем правления клуба (осужден), ГРЕЗНИСОМ - бывшим латышским стрелком (осужден) и другими.

Маскируясь военной секцией клуба, возглавляемой САК-САКОВСКИМ - бывшим латышским стрелком (арестован), организация проводила специальное обучение военному делу. Арестованные САК-САКОВСКИЙ и ВЫЛОЗОВСКИЙ - бывший заместитель заведующего Харьковским Собесом, показывают, что из бывших латышских стрелков и антисоветской латышской молодежи в Харькове формировался повстанческий полк. Был разработан план вооруженного выступления к началу войны и создан оперативный штаб во главе в ЛАТСОНОМ.

По поручению штаба, ВЫЛАЗОВСКИЙ вошел в контакт с комиссаром существовавшего в Харькове полка бывших красногвардейцев - ЛИТВИНОВЫМ - Директором фабрики Харпромторга (запрашиваем санкцию на арест), который должен был обеспечить участие полка красногвардейцев в восстании.

В качестве командиров латышских повстанческих соединений были привлечены: ЛУЧИН Петр (арестован), ЛУЧИН Теодор (запрошена санкция на арест), ФЛОТТО (осужден), ЯНКЕВИЧ (арестован), ЖУК (устанавливаем), ЛАЦИС (арестован) и ВЫЛАЗОВСКИЙ (арестован).

Оружие для повстанцев организация рассчитывала получить в Осоавиахиме, через проникших туда военно-фашистских заговорщиков: СИДОРОВА - председателя Горсовета Осоавиахима и ПЛАХОТНИКОВА - начальника дома Оборона (осужден), специально создавших в Осоавиахиме большие запасы оружия.

Диверсионно-шпионской деятельностью организации были охвачены, главным образом, объекты промышленности, в особенности оборонные заводы и части Красной армии.

Арестованный ВЫЛАЗОВСКИЙ завербовал для шпионско-диверсионной работы: АУШКАПА - секретаря ЗПК Харьковского Электротурбогенераторного завода (запрошена санкция на арест) и поручил ему создать диверсионную группу на заводе: БУДИНСКОГО - мастера этого же завода (арестован) и ЛУЧИНУ - уполномоченного Севморпути в Харькове (намечен к аресту).

Активный участник организации ФРАЙМАН провокатор латвийской полиции, переброшенный в СССР в 1932 году, показывает о широкой шпионской работе, проведенной латышской организацией. При переброске на Украину ФРАЙМАН получил от полковника разведки КРУМИНА явку к резиденту латвийской разведки в Чугуеве (под Харьковом) ПЕТЕРСОН (разыскиваем). Пробравшись, по заданию ПЕТЕРСОН, на работу контролером электросети, ФРАЙМАН получил доступ во все воинские части Чугуевского гарнизона и собирал разведывательные сведения по авиаэскадрильи, 137 автополку, 67 стрелковому полку, школе связи, а также по частям 23 дивизии, выходящей в Чугуевский лагерь.

Добываемые шпионские сведения ФРАЙМАН передавал резиденту ПЕТЕРСОН, а после ее выезда из Чугуева - участнику латышской организации САК-САКОВСКОМУ (арестован).

Участник латышской диверсионно-шпионской организации с 1922 года СКАР - электромонтер Кислородного завода в Харькове, по заданию РОЗЕНТАЛЯ вел разведывательную работу, подготавливал диверсионные действия на военный период и осуществил ряд диверсионных актов на заводе.

СКАР также показал о наличии латышской националистической организации в Ленинграде, руководимой СТУРИТОМ - директором одного из институтов и в Смоленске, возглавляемой бывшим меньшевиком, председателем церковного совета КРЕЙЦЕРОМ.

По показаниям СКАРА, организации ведут деятельную подготовку к восстанию и располагают оружием (УНКВД Ленинграда и Смоленска ориентированы).

По данным на 12 апреля, по латышской операции ликвидированы; 3 националистические и шпионско-диверсионные организации, по ним арестовано 208 участников и 15 шпионских резидентур, арестовано 138.

Разгром латышской диверсионно-шпионской агентуры продолжаем.

Т Е Л Е Ш Е В

“30” апреля 1938 года
НР - 934190/СТ.

ДА СБ України, ф.16, оп.31, спр.14 (1951 р.), арк.131-138. Копія. Машинопис.

№7

Записка наркома внутрішніх справ УРСР В. Успенського керівництву НКВС СРСР щодо ліквідації РОВСівсько-есерівського формування в Харківській та інших областях України

28 квітня 1938 р.

ЗАПИСКА ПО ПРОВОДУ №2633⁶
МОСКВА НКВД СССР

тов. ЕЖОВУ Н.И.
тов. ФРИНОВСКОМУ
тов. НИКОЛАЕВУ
тов. ЦЕСАРСКОМУ

Дальнейшим разворотом оперативно-следственной работы по вскрытию и разгрому РОВСовско-эсеровского подполья на Украине установлено, что Объединенный ЦК эсеров и его областные комитеты полностью сомкнулись с РОВСовскими военно-офицерскими организациями.

ЦК эсеров подготавливал боевые повстанческие отряды, которые сводились в руководимые роты, батальоны, полки и дивизии.

Почти во всех областях установлена связь и контактирование работы по подготовке вооруженного восстания между ровсовско-эсеровскими формированиями и право-троцкистскими центрами.

Для этой цели Объединенным ЦК эсеров и их областными комитетами широко использовались эсеры и меньшевики, проникшие в ряды КП(б)У, через которых, в основном, и осуществлялась связь с активом право-троцкистского подполья.

Следствием также установлено, что подавляющее большинство ровсовско-эсеровских формирований через своих участников было связано с разведывательными органами ряда капиталистических государств, в основном Германии, Польши и Японии.

По состоянию на 28-е апреля 1938 г. на Украине ликвидировано 489 эсеровско-ровсовских повстанческих и террористических формирований, по которым арестовано 7039 участников. В том числе арестовано русских эсеров - 1711 и меньшевиков - 402.

Среди арестованных с февраля месяца 1938 г. командных кадров ровсовско-эсеровского подполья имеется: бывших генералов - 9, из них 4 служили в белых армиях; бывших полковников и подполковников - 126, из них 76 служили в белых армиях; капитанов и штабс-капитанов - 259, из них служили в белых армиях - 198; поручиков и подпоручиков - 1693, из них служили в белых армиях - 1248.

Приводим данные о ходе ликвидации ровсовско-эсеровских формирований в областях Украины:

ХАРЬКОВСКАЯ ОБЛАСТЬ.

По делу ликвидированных Областного комитета эсеров и Областного военно-повстанческого штаба в составе казачьих полковников ЕГОРОВА и МЕЛЬНИКОВА и подполковника царской армии ТАРАСЕВИЧА дополнительно установлено следующее:

Харьковская эсеровская организация еще в 1928 году через активного эсера ЯНОВИЦКОГО (арестован), установила связь с зарубежным эсеровским центром.

ЯНОВИЦКИЙ - эсер с 1906 г., работая в 1928 г. в Берлинском Торгпредстве, связался с группой правых - ЗАБЕЛЬСКИМ, БЕЛЕНЬКИМ и ШЕЙНОМ.

В тот же период в Берлин прибыл СЕРБИЧЕНКО, активный участник организации правых, бывший заместитель председателя СНК УССР (осужден) и бывший эсер ВЛАДИМИРОВ - тогда начальник Главкомхоза УССР (арестован).

ВЛАДИМИРОВ перед отъездом в Берлин получил задание от СИРОТЫ-СИРОТЕНКО (бывший секретарь ЦК левых эсеров в Москве) и КАЧИНСКОГО - члена украинского бюро эсеровской организации (осужден), установить связь с членом заграничной делегации левых эсеров ШТЕРЕНБЕРГОМ.

Впоследствии связь их осуществлялась через дипломатическую почту.

Перед отъездом ЯНОВИЦКОГО из Берлина, он имел встречу со ШТЕРЕНБЕРГОМ, который вручил ему письма для ВЛАДИМИРОВА и КАЧИНСКОГО и просил передать, что вопрос о блоке эсеровской организации с правыми решен положительно.

В 1929 году на нелегальном совещании в Харькове с участием ЯНОВИЦКОГО было принято решение об активизации подпольной эсеровской организации и дана была прямая установка на всемерное использование эсеров, проникших в ВКП(б).

ЯНОВИЦКИЙ назвал участников созданных им боевых групп из эсеров, проникших в ВКП(б).

Связь с РОВСом в Харькове осуществлял член областного комитета эсеров РОЗЕНБЛУМ, который через завербованных им в организацию бывших эсеров, бывших офицеров белой армии РАСТОРГУЕВА и ЖУРАВЛЕВА (оба арестованы), заложил в Чугуевском районе повстанческие отряды во главе с бывшими офицерами ВЕСЕЛЫМ, ШИЛЬДЕРОМ, САХАРОВЫМ и бывшим чиновником министерства внутренних дел НИКИТИНЫМ (все арестованы).

Следствием вскрыты военно-повстанческие штабы в Краснокутском и Богодуховском районах, которыми руководил прибывший из Франции эмиссар РОВСа, бывший деникинский офицер ТРОЯННИК.

ТРОЯННИКОМ поддерживалась связь с закордонным центром РОВС.

Членом комитета эсеров СТРЕЛЬЦОВЫМ были заложены повстанческие отряды в Волчанском и Старо-Салтовском районах, во главе которых стояли офицеры белых армий СТРЕЛЬЦОВ и СПИВАКОВ.

Такой же отряд создан в Чугуевском районе во главе с белым офицером МИРОШНИЧЕНКО (арестован) в составе 22 человек, из них 12 бывших офицеров. <...>

Ровсовско-эсеровские повстанческие формирования продолжаем вскрывать также и в других областях Украины.

УСПЕНСКИЙ

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА

Успенский

“28” апреля 1938 г.

Исх. 1013/СН

г. Киев

ГДА СБ України, ф.16, оп.31, спр.75 (1951 р.), арк.225-238. Завірена копія. Машинопис.

Примітки

¹На документ наклеєна телеграфна стрічка “ПЕРЕДАНА 12/2-38 ГОДА 5 ЧАСОВ 27 МИН.”.

²На документі в горі зліва написано “Послана Секретарю ЦК КП(б)У (справка т. Ратынского)

³Документ підписаний Тушевим

⁴Зліва на полі приклеєна телеграфна стрічка з написом: “ПЕРЕДАНА 9/3-1938 Г. 5 Ч. 25 МИН.”.

⁵Слово “контрреволюционная” закреслено синім олівцем та надписано “шпионская”.

⁶На документ наклеєна стрічка “ПЕРЕДАНА 29/4-1938 ГОДА 9 ЧАС. 10 МИН.”.

Бажан О.Г. Харьковщина в годы массовых политических репрессий 1937-1938 годов

У статіє автор через призму документів радянських органів держбезпеки освітає особливості здійснення “великого терору” в Харківській області в 1937-1938 роках.

Bazhan O.H. Kharkiv region during the period of mass political repressions in 1937-1938

Within the article the author uses the documents of soviet authorities of national security to cover peculiarities of executing “great terror” in Kharkiv region in 1937-1938.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

АРЦЫБАШЕВА Т.Н.

**УКРАИНСКОЕ ВЛИЯНИЕ НА ЦЕРКОВНОЕ ИСКУССТВО
КУРСКОГО КРАЯ XVII-XVIII вв.**

В статье приводятся примеры социально-культурного и художественно-миграционного взаимодействия южно-русских территорий Московии (Курские и Белгородские земли, Путивль) с Киевом и Слобожанщиной, связанного как с активным перемещением населения, так и с многовековой геокультурной традицией.

Монументальный Образ “Азовской Богоматери” из экспозиции Курского областного краеведческого музея, атрибутируемый специалистами первой половиной XVIII в., - единственный сохранившийся памятник монастырской иконописи Курского края.

В российском искусствоведении известны и другие, относимые к тому же периоду времени Азовские иконы Богоматери, сюжет которых напрямую связан с героическими событиями русско-татарских войн в южной России во второй половине XVII столетия. Объяснение своеобразия их скорее исторической, чем Богородичной иконографии дает А.А.Танков - автор “Исторической летописи Курского дворянства” (1913 г.), засвидетельствовавший на ее страницах, что прошением князя-воеводы Г.Г.Ромодановского по обыкновению того времени на полковых знаменах Белгородского полка был изображен (1661 г. Чудотворный образ Знамени Курский Коренной, сопровождаемый надписью: “Все упование наше на тебя возлагаем, Мати Божия: ты нас благоволи от всех наших врагов, своим непобедимым дивным воеводством храни присно в своем крае”. В 1668 г., сообщает краевед, под сенью этого знамени войско Г.Ромодановского одержало первую победу над татарами, а еще через семь лет в награду за доблесть получило новое знамя. Приводится в тексте и его описание: “По середине, по тафте брусничного цвета, образ Пресвятой Богородицы, на престоле сидящей с предвечным Младенцем. Окрест написаны небесные силы по тафте василькового цвета и воевода их архистратиг Михаил. В откос написаны ангелы с мечи по белой тафте. Каймы - тафта алая, по них надписи золотом “Пречистой Богородицы тропари, кондаки и застойники. А животворящий крест Господен на сем Знамени - серебряный, позолоченный и ток (возглавие) серебряный и древко писанное в полку, оставлено прежнего полкового ветхого знамени” [13, с.404].

Именно это изображение явилось основой иконографии Образа “Азовской Богоматери”, в XVIII в. широко распространившегося по Украине и южной России. Непосредственным же ее автором некоторые исследователи называют Гедона Одорского, объяснившего суть созданной им композиции в челобитной молодому Петру I следующим образом: “...твою богоданную Азовскую победу в лицах изобразил и чтобы твоё изображение на досках медных вырезано было и напечатано подрядил аз...Афанасия Трухменского” [2, с.169].

Исследователь украинской живописи П.М.Жолтовский, предполагал, что А.Трухменский порученный заказ не выполнил, но, тем не менее, в дальнейшем работа Одорского послужила основой авантитульной аллегорической гравюры Киево-Печерского патерика (1702 г.) Леонтия Тарасевича, которая, в свою очередь, была неоднократно повторена в графическом (народной гравюре) и живописном

исполнении. Действительно, аналогичную композицию - *“в центре - изображение Богородицы, в нижней части справа - Петр на коне, под ногами коня - лев, за Петром - царевич Иоанн Алексеевич, с левого боку - всадник, поражающий дракона, внизу - условное изображение Азова и Кизикермена”* [9, с.33], - мы узнаем и в курской, и в других иконах Азовской Богородицы.

История формирования столь необычной иконографии, наличие ее региональных вариантов и возможность сопоставления сохранившихся графических и иконописных интерпретаций, в определенной мере, отражает динамику эпохальных межкультурных коммуникаций, позволяя посредством отслеживания миграционных процессов пролить свет на некоторые специфические черты формирования локальных культур Центральной России. В частности, более точная атрибуция *“Азовской”* иконы [14] курского музея выявляет некоторые особенности генезиса изобразительного искусства русско-украинского порубежья переломного времени.

Не менее показательна судьба и других местных памятников обозначенной территории. Так, в историческом отделе курского краеведческого музея рядом с образом Азовской Богоматери внимательный зритель разглядит портрет Петра I со следующей надписью: *“Благодарный Государь царь и Великий князь Петр Алексеевич с братом своим Великим государем Иоанном Алексеевичем, повелел в 23-й день мая 1690 г. пустынного Молченского Монастыря строителю старицу Софронию с братией дать на пожалование Монастырю от Великих Государей и царей Алексея Михайловича и Федора Алексеевича земли и угодья особую грамоту писанную на пергаменте и с крепленную царской печатью на золотом шноре”*. Оригинальность авторской манеры обоих полотен столь очевидна, что заставляет связать их с одним мастером, одним периодом времени и киевской, нежели московской, традицией.

Этот, далеко не совершенный в художественном отношении, но отразивший быт и историю Молченского монастыря портрет - примета времени, отголосок художественной жизни XVII-XVIII вв. Жизни, которая раскрывается и через другие, в том числе и косвенные, факты. В частности, каталоги петербургских выставок начала XX в. к Курску XVII в. относят *“прижизненный”* портрет царя Василия Шуйского, *“старинные портреты”* царя Алексея Михайловича, митрополита Рязанского и Муромского Стефана Яворского и брата белгородского воеводы князя Федора Григорьевича Ромодановского, свидетельствуя широкое распространение в курско-украинском порубежье того времени портретописания.

Исследователь монастырских архивов XIX в. А.С.Лебедев свою книгу *“Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности”* (1902 г.), воссоздающую документальную историю духовного правления *“за все время существования епархии”*, иллюстрирует ксилографическими портретами ее иерархов, с первого начиная. При этом автор оговаривается, что приведенные репродукции *“...сняты с портретов, писанных на полотне масляными красками, находящихся в Белгородском архиерейском доме, где эти портреты - большие во весь рост - расставлены по стенам зала и гостиной...”* [6, с.14]. У всех изображений однообразная, статичная композиция, повторенная в иконах Белгородского чудотворца Иосафа, что заставляет предполагать, что при канонизации 1911 г. в основу иконографии святого был положен его прижизненный портрет из упомянутого собрания.

Украинский искусствовед П.М Жолтовский свидетельствует, что изображения духовных владык известны в Киеве с конца XIII в., а с XVI столетия древнейшая митрополичья резиденция пополняла портретную галерею высших иерархов уже

систематически. Учрежденная в 1667 г. Белгородская епархия долгое время зависела от Киева и территориально, и духовно, и материально, именно оттуда обеспечиваясь священнослужителями, книгами и иконами. Тем же путем распространялись также художественные приемы, стиль и формы, в частности, портретописание. Зафиксировано, что аналогичная *“святительская галерея”* стала собираться и в харьковском архиерейском доме - центре Слободской епархии (впоследствии Харьковской), в 1799 г. выделившейся из Белгородской.

Не менее любопытны и другие свидетельства близости региональных традиций Курска и Киева. Павел Алеппский, например, в своих *“путевых заметках”* середины XVII в. упоминает об одной особенности художественного оформления киевских и путивльских монастырей, характерной в то время лишь для южных земель и не встречавшейся ему на московской дороге дальше Путивля: *“Над воротами каждого монастыря... бывает иконостас снаружи и снутри”* [1, с.114]. Нет сомнения, что имеются в виду внешние росписи монастырских стен.

Спустя два века (в 1899 г.) эту особенность наружной стенописи культовых сооружений юго-западной России отметил крупнейший исследователь древнерусской живописи И.П.Истомин, указав, что их излюбленной темой является подробная иллюстрация чудес, происшедших от чтимой в данном храме или монастыре иконы или святыни. *“Компоновка этих сюжетов, если отбросить нередкое однообразие, может дать довольно богатый материал в смысле бытовом и умонастроения общества в период XVII-XVIII века”* [5, с.67], - подчеркивал ученый.

Распространилась эта традиция *“земли казаков”* (П.Алеппский) и на курские территории. По свидетельствам источников XIX в. (роспись не сохранилась, как не сохранились и сами стены) аналогичными изображениями были покрыты сходы к источнику, соборы и Святые ворота Коренной пустыни, врата Рыльского Николаевского и Глинского монастырей.

В XVII в. в результате активного насильственного и добровольного переселения огромных масс народа в Курском крае скапливаются образы (большей частью Богородичные) самой разной иконографии: в начале века в Белгородской епархии наиболее чтимой была Каплуновская икона Богоматери [12], к его середине появились южные Озерянская и близкая к ней Ченстоховская. Со второй половины XVII в. в Слободской Украине обретают популярность приносимые старообрядцами старые родовые северо-русские иконы - Казанская Богородичная и Всех Скорбящих Радость. По некоторым свидетельствам с начала XVII в. иконы московской работы привозят в *“батьковщину”* на продажу, а ряд крупнейших монастырей (Густынский, в частности) получают богатые царские вклады деньгами и культовыми предметами, исполненными мастерами Оружейной палаты. Одновременно отмечается активное северо-русское влияние на *“малоросскую”* живопись.

Параллельно в южную Россию мигрантами с Украины - *“черкассами”* - было перенесено немало семейных и церковных реликвий. Об их исчезновении с недоумением пишет П.М.Жолтовский [3], сетуя, что произведения живописи и иконописи XVII-XVIII вв. Центральной и Левобережной Украины не сохранились. Объяснение тут простое: многие из них были прославлены как чудотворные уже на курской земле. Такова судьба явленных Молченской, Путивльской, Глинской Богородичных икон. В этом же ряду чудотворная Пряжевская икона Богоматери Умиления, как великая помощница и заступница сберегавшаяся в Белогорской пустыни Курско-Белгородской епархии и единственно уцелевшая во времена коммунистического церковного гонения (обретена вновь в 1996 г.).

Факты свидетельствуют, что в крупнейших курских монастырях XVII-XVIII вв. - Путивльских женском Свято-Духовом, мужских Молченском и Софрониевой пустыни, - оберегали и древние святыни, испокон веку хранимые в крае, и те, что приносились людьми, пришлыми с католических и униатских территорий. Неприятие *“чужой веры”* не стало причиной разрушения художественных и исторических реликвий, предметы культа, религиозные изображения бережно хранились, им поклонялись, их использовали как образцы иконографии и иконописания.

Характерный тому пример - почитание Жировицкой иконы Богоматери, оказавшейся в Молченском монастыре города Путивля еще во времена Лжедмитрия I. Овальной формы и больших размеров (130x116 см, тип - Умиление) католический образ, по преданию, был получен Самозванцем как благословение на победу от его тестя, сandomирского воеводы Мнишека, и, судя по всему, оставлен в путивльской резиденции новоявленного царя: до Москвы войско Лжедмитрия сопровождала Курская Коренная икона Знамения Богородицы. Нельзя утверждать, что Жировицкая икона в XVII в. была в храме на поклонении, хотя косвенные свидетельства тому имеются, но достоверно известно, что в конце XIX в. она располагалась в верхнем приделе монастырского собора на самом почетном месте - справа от явленной в 1600 г. Смоленской иконы Божией Матери [8, с.98-125]. Анализ же показывает, что именно ее иконография могла послужить изменению издревле почитаемых в Путивле Молченской и Путивльской икон Богородицы.

Е.К.Редин, сопоставив в конце XIX в. около пятиста памятников иконописи южной окраины московского государства, отметил заметное западное заимствование, которое связал с тем, что край в значительной степени заселялся *“выходцами из-за польского рубежа”* [10, с.138]. По оценке других специалистов в XVIII в. в Курских землях наблюдается переплетение влияния Московской и Западной Руси, церковная живопись по стилю изображения начинает делиться на *“московскую”* и *“черкасскую”*. Развиваются крестьянские иконописные промыслы (Борисовский и Уколово), местные и приглашенные живописцы расписывают стены и храмовые иконостасы, производят иконы на продажу. Более ответственные работы - списки с чудотворных икон - Новопечерской Богородицы, Успения Богородицы, Владимирский и Каплуновский Образы Богоматери, - заказываются в Москве и в Киево-Печерской Лавре.

Представление о творческих русско-украинских связях второй половины XVIII в. дают немногие дошедшие до нас сведения об иконописном обучении крестьян Курского Знаменского монастыря. В 1761 г. в город Харьков к живописцу Венедикту Свидерскому монастырь на 4 года отправил крестьянских детей Ивана Сныткина и Ивана Агаркова, *“чтобы... выучил означенному живописному мастерству совершенно так, как и сам умеет”* [7, с.113] - заметьте, речь идет уже не об иконописном, а о живописном умении, и это - лишь единственное из свидетельств такого рода контактов.

В пределах Курско-Белгородской епархии работали и *“малороссийские”* мастера: *“в 1761 году резчик Федор Дмитриевич Подорожник, житель Малороссийской слободы Неклюдовки Белгородского уезда, подрядился сделать иконостас в придел Иоанна Богослова образцом против Курской градской Троицкой Нижней церкви что за Куром в верхнем престоле зделанного иконостаса, как значит, учиненном им, рещиком, и данном за рукою его рисунке во всем непременно”* [4, с.54]. Позолотить иконостас [11] наняли курского жителя Герасима Степановича Стародубцева, также выходца из Малороссии. Колокола отливались его земляком из слободы Михайловки

Иваном Семеновичем Шиловым, “сыном звонника”, а “зеленая” церковная печь, на которую пошло 120 изразцов, - крепостным помещика Шидловского печником малороссиянином Макаром.

Таковы лишь некоторые из возможного множества примеров того, что в XVII-XVIII вв. в силу многовековой традиции курские земли продолжали тяготеть к Киеву как к культурному центру, и творческие и церковные связи с древней столицей Руси оставались более постоянными и прочными, чем с Москвой.

-
1. *Алеппский Павел*. Путешествие Антиохийского патриарха в Россию в пол. XVII столетия, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. - Вып.2. Кн.4-5. - М., 1896-1897. - С.114.
 2. *Голубев С.П.* Гедеон Одорский // Труды Киевской Духовной Академии. - К., 1900. - С.169.
 3. *Жолтовский П.М.* Украинская живопись XVII-XVIII столетий. - К.: Научная мысль, 1978.
 4. *Звягинцева М.М.* Православная церковь в дворянских усадьбах Курского края // Из истории монастырей и храмов Курского края. - Курск: Изд-во КГМУ, 1998. - С.54.
 5. *Истомин И.П.* Город Путивль // Труды 12 археологического съезда. - Т.3. - М., 1905. - С.67.
 6. *Лебедев А.С.* Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности. - Харьков, 1902. - С.14.
 7. *Лебедев А.С.* Вотчинный быт монастырей // Сборник Харьковского историко-филологического общества. - Харьков, 1902. - С.113-138.
 8. *Левицкий Иаков*. Город Путивль // Труды XII археологического съезда. - Т.3. - М., 1905. - С.98-125.
 9. Проф. Петров относит гравюру Тарасевича к 1698 г., соотнося при этом левых всадников переднего плана с Петром I и царевичем Алексеем Петровичем. См.: *проф. Петров*. Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. - Вып.1, 1912. - С.33.
 10. *Редин Е.К.* // Труды VIII археологического съезда. - Т.4. - К., 1898. - С.138.
 11. Речь идет об иконостасе каменной церкви во имя Живоначальной Троицы с приделом евангелиста Иоанна села Курасовка Курского уезда, имения Ивана Петровича Анненкова.
 12. Такая икона с пометкой “1689 год” висела в крае Боровской Рылской церкви.
 13. *Танков А.А.* Историческая летопись Курского дворянства. - Т.1. - М., 1913. - С.404.
 14. Тем любопытнее, что аналогичное по стилю иконописное (фресковое) изображение автор этих строк видел осенью 2005 года в надвратной церкви Киево-Печерского монастыря.

Арцибашева Т.М. Український вплив на церковне мистецтво Курського краю XVII-XVIII ст.

У статті наводяться приклади соціально-культурної та художньо-міграційної взаємодії південно-російських територій Московщини (Курські та Білгородські землі, Путивль) з Києвом та Слобожанщиною, пов'язаної як з активним переселенням, так і з багатовіковою геокультурною традицією.

Artsibasheva T.N. The Ukrainian Influence on the Church Art of the Kursk Region of the 17th-18th centuries

The article gives some examples of the sociocultural and artistic-migratory interaction between the South-Russian territories of Muscovy (Kursk and Belgorod land, Putivl), Kiev and Slobozhanshchina that is connected with the active movement of the population as well as the centuries-old geocultural tradition.

МАЙДЕБУРА О.П.

ПЕРШІ РАДІОБІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Стаття висвітлює перші радіологічні та радіобіологічні дослідження в 1895-1920 рр., формування перших радіологічних центрів в Україні у цей період.

Радіобіологія молода наука, але за сторіччя свого існування вона зробила яскравий шлях в історії людства. Багато яскравих сторінок в розвитку радіобіології в світі додали саме українські вчені, імена яких несправедливо були забуті серед імен світових та російських радіобіологів. Дослідження історичних витоків виникнення, становлення та розвитку основних її напрямів, аналіз сучасної їх спрямованості як в Україні, так і за кордоном та вивчення наукової спадщини вітчизняних учених-радіобіологів має поліпшити дослідницьку справу вивчення історичного внеску наукових колективів, окремих учених у розвиток радіобіології.

Народження радіобіології як самостійного, нового напрямку науки пов'язане з трьома великими відкриттями в області фізики: відкриття у 1895 р. німецьким фізиком В.К.Рентгеном Х-променів; відкриття у 1896 р. професором фізики А.Беккерелем природної радіоактивності; цілеспрямоване дослідження випромінювання з'єднань урану і торію подружжям Кюрі і введення М.Складовською-Кюрі у 1898 р. поняття "радіоактивність".

28 грудня 1895 р. на зборах фізико-медичного товариства Вюрцбургського університету Вольфганг Конрад Рентген вперше зробив доповідь про новий рід променів відкритих ним 8 листопада того ж і названих Х-променями (іонізуюче випромінювання). Він встановив, що вакуумна трубка загорнена в чорний папір при високій напрузі випускала промені які засвічували фотоматеріал, викликали світіння флюоресцентних речовин, давали тіньове зображення предметів в картонній і дерев'яній упаковці. За допомогою цих променів, німецький фізик зробив знімок скелету своєї руки. Відкриття В.К.Рентгена мало великий резонанс в науці, вчені намагались відтворити зроблені ним досліди і вивчити вплив іонізуючих променів на різні біологічні об'єкти.

В.К.Рентген не єдиний відкривач Х-променів. За чотирнадцять років до зробленого ним відкриття український вчений Іван Павлович Пулюй (1845-1918 рр.) досліджував випромінювання в газорозрядній трубці, зробивши низку послідовних винаходів, у тому числі і "Лампу Пулюя". Він раніше за німецького фізика відкрив іонізуючі промені, зробив фотографії біологічних об'єктів та технічно вдосконалив їх, але офіційно відкриття іонізуючих променів було визнано за В.К.Рентгеном [1].

В Україні перші дослідження рентгенівських променів були проведені відразу після їх відкриття. З 1896 р. в науковій літературі з'являлися повідомлення про досліди з іонізуючим випромінюванням, проведені в університетських центрах Києва, Одеси, Харкова.

Серед перших дослідників Х-променів в Росії, до складу якої входила Україна, був професор Новоросійського (Одеського) університету Микола Дмитрович Пильчиков (1857-1908 рр.) [2]. У своїх попередніх наукових працях він близько підійшов до радіологічних досліджень, коли з'явилися повідомлення про рентгенівські промені. Микола Дмитрович з співробітниками І.Тоділовським і В.Гернет переключився на вивчення цих променів. Результати досліджень були опубліковані в "Доповідах

Паризької Академії Наук” в 1896 р. та у “Віснику дослідної фізики та елементарної математики” в 1896 р. [3]. Микола Дмитрович вивчав природу Х-променів та вплив на них фізичних чинників, досліджував природну радіоактивності солей радію і торію, показавши їх іонізаційні, флюоресцентні та фотографічні властивості [4]. Він був основоположником рентгенографії та рентгенології в Україні, під його керівництвом в 1896 р. почалось практичне застосування рентгенодіагностики в Одеських лікарнях [5].

В 1910 р. була створена перша в Росії радіологічна лабораторія в м.Одеса. Ініціатором її створення і керівником був талановитий геохімік і радіолог Є.С.Бурксер. [6; 7]. З 1911 р. в лабораторії почали проводити дослідження радіоактивності води, мулу, гірських порід та природних об’єктів Одеських лиманів, колодязної води і води з водогону Одеси. В грудні 1911 р. результати дослідів були представлені на Другому Менделєєвському з’їзді і надруковані в статтях “Исследования радиоактивности Одесских лиманов”, “Радиоактивность одесской водопроводной воды”.

У 1912 р. під керівництвом Є.С.Бурксера була організована перша експедиція на Кавказ для дослідження радіоактивності мінеральних джерел та природних об’єктів Грузії й Абхазії. За результатами експедиції Є.С.Бурксер зробив доповідь на “13-ом съезде русских естествоиспытателей и врачей” в 1913 р., після чого на з’їзді ухвалили рішення визнати важливість наукової діяльності одеської радіологічної лабораторії і сприяти проведенню нею подальших радіобіологічних досліджень [8; 9]. У 1913 р. Євген Самойлович відправив другу експедицію для багаторічних досліджень природних об’єктів південних губерній Росії. Результати досліджень опубліковані у статтях “Анализы вод минеральных источников Тифлиса”, “Исследование горных пород России”, “Исследование радиоактивных минеральных источников Боржомского имения”, “Исследование радиоактивности Одесских лиманов” та ін. [10]. В 1912 р. у лабораторії був побудований перший в Одесі еманатор для приготування радіоактивної води, яку використовували для проведення дослідів і в лікувальних цілях для профілактики ракових захворювань. А з 1915 р. вже самостійно виділяли радій з відходів ферганської уранової руди і в 1917 р. мали 20 мг солей радію.

З 1915 р. Євген Самойлович розпочав серію багатолітніх і широкомасштабних досліджень радіоактивності атмосферного повітря в різних куточках Росії. Результати цієї великої наукової роботи були описані в багатьох статтях і представлені в монографії Є.С.Бурксера “Аэрохимические исследования на Украине” (1951 р.) [11].

В.І.Вернадський високо цинив роботу талановитого вченого і його лабораторії, підтримував тісні наукові зв’язки з Євгеном Самойловичем і вів постійну переписку. В 1915 р. за редакцією В.І.Вернадського були видані “Труды радиевой экспедиции императорской академии наук”, один том якого був підготовлений Є.С.Бурксером і присвячений роботі Одеської радіологічної лабораторії. З 1917 р. лабораторія займалась визначенням радону в різних водоносних горизонтах і встановила залежність концентрації радону від глибини водоносного горизонту. За розробку методу дослідження радіоактивних властивостей лікувальної грязі Російська академія наук в 1917 р. нагородила Є.С.Бурксера премією.

В 1921 р. на базі одеської радіологічної лабораторії було організовано Інститут прикладної хімії і радіології, який у 1925 р. трансформувался в Хіміко-радіологічний інститут під керівництвом Є.С.Бурксера. Це була друга в країні і перша в Україні велика науково-дослідна установа, що вивчала радіоактивні елементи та пов’язані з ними дослідження, після Державного радієвого інституту, створеного В.І.Вернадським в Петербурзі у тому ж 1921 р.

В 1927 р. Одеський хіміко-радіологічний інститут першим визначив кількісний склад радію в рослинах та різних живих організмах. В 1927 р. Є.С.Бурксер з співробітниками інституту І.Бруном та К.Бронштейном провели серію експериментів по виявленню радіоактивності рослин. В 1929 р. вчені Одеського радіологічного центру визначили вміст радію в продуктах харчування: пшениці, картоплі, яблуках, м'ясі, коров'ячому молоці, морських бичках та раках, після чого зробили висновок, що перелічені продукти харчування містять малі сліди радіоактивності, а концентрація радія в них така низька, що не перевищує його концентрацію в морській воді [12].

Після першого повідомлення про відкриття В.К.Рентгеном Х-променів професор Київського політехнічного інституту Г.Г.Де-Метц повторив його експерименти в фізичній лабораторії університету і провів серію досліджень з їх дії на живі та неживі об'єкти. З цього часу провідною науковою темою Г.Г.Де-Метца стало вивчення природної радіоактивності та впливу іонізуючого випромінювання на живі істоти. Спочатку науковця цікавив технічний бік питання, тому він досліджував вплив різних фізичних факторів на отримання чіткої фотографії від іонізуючого випромінювання. В лютому 1896 р. за результатами власних досліджень він опублікував статтю *“Исключи и область их применения в медицине”* у журналі *“Русский архив Патологии”*, в якій описав свої дослід з фотографіями, зробленими за допомогою Х-променів та світіння флюоресцируючого екрану. Георгію Георгійовичу вдалось отримати чіткі знімки жаби з зображенням внутрішніх органів. Він був переконаний, що Х-промені можна застосовувати для діагностики внутрішніх органів і лікування людини [13].

Після отримання чітких фотографій натурних об'єктів з використанням Х-променів і довівши перспективи їх застосування в медицині, український дослідник продовжував вивчати природу та властивості Х-променів, їх проникну здатність щодо різних матеріалів. У березні 1896 р. в Журналі російського фізико-хімічного товариства при імператорському С.-Петербурзькому університеті вийшла стаття Г.Г.Де-Метца *“Фотография внутри Трубки Crookesa”*, де він описав природу Х-променів і їх здатність проникати в різні об'єкти, у тому числі і тканини живих організмів [14]. На цьому вчений не зупинився і дослідив вплив магнітного поля на проникну здатність Х-променів. Результати досліджень у 1897 р. Георгій Георгійович опублікував у статті *“Действие магнита на Х-лучи”* [15].

В роботі *“Радіоактивність та будова матерії”* він описав серію дослідів 1927-1928 рр. з вивчення природної радіоактивності на препаратах з гінекологічної клініки Київського медичного інституту. За результатами цих досліджень Георгій Георгійович дійшов висновку, що живі організми мають сталу низьку радіоактивність і не нагромаджують в своїх органах великої кількості радіоактивних елементів.

Де-Метц проводив дослідження вмісту радію у воді і флорі із ставка Київського ботанічного саду. В першу чергу його цікавило накопичення радію ряскою (*Lemna minor L.*). За результатами досліджень він зробив висновок, що деякі види живої тканини здатні вбирати й навіть концентрувати радію з води та навколишнього середовища. Тому коливання радіоактивності того чи іншого організму залежить від умов його існування. Після цього Георгій Георгійович вивчав вплив радію на рослини.

Питанням радіоактивності вчений присвятив багато років, неодноразово брав участь у наукових конференціях, найважливішими з яких були Міжнародний конгрес з фізики в Парижі (1900 р.), Міжнародний конгрес з радіології та електрики в Брюсселі (1910 р.), з'їзди російських дослідників природи та лікарів (від 1887 р. до 1915 р.), з'їзд з вивчення виробничих сил народного господарства України в

Харкові (1924 р.), Радіологічний з'їзд в Одесі (1925 р.). Зроблена ним на з'їзді в Харкові доповідь *“Об исследовании радиологических богатств Украины”* вийшла окремим виданням у Києві в 1925 р. [16].

В 1931 р. вийшов ще один його фундаментальний твір *“Радиоактивность та будова матерії”* [17], в якому подано історичний екскурс розвитку вчення про радіоактивність, узагальнені знання про радіоактивність і радіоактивні речовини, історичні відкриття В.К.Рентгена, А.Беккереля, М.Склодовської-Кюрі і П.Кюрі, Г.Шмідта, Е.Резерфорда та інших видатних учених, описані нові на той час експериментальні роботи самого автора та його сучасників С.Мейера, Е.Швайдлера, Д.Бертеліо, Петтерссона, Т.Томмазіна, А.Нодона та ін. У цій роботі Г.Г.Де-Метц описує відомі на той час радіоактивні мінерали, приходить до висновку, що радіоактивність тісно пов'язана з ураном і торієм і тому пошук джерел, багатих на радіоактивні речовини треба спрямувати на уранові та торієві руди і мінерали. Він аналізував близько 68 різних уранових мінералів. Така велика їх кількість, на його думку, свідчить про значну роль урану в утворенні та існуванні Землі. Де-Метц описує картину географічного розподілу радіоактивних мінералів, найбагатших родовищ уранових руд.

Системні дослідження з радіобіології в Україні розпочалися у 1920 р. після створення Української рентгенівської академії у м.Харків, Київського рентгенівського інституту, Одеської радіологічної лабораторії під керівництвом Є.С.Бурксер та рентгено-онкологічного інституту ім. проф. Я.В.Зільберберта, які стали центрами розвитку в Україні досліджень з практичного застосування Х-променів у медицині, геології.

Останні роки XIX - перші два десятиліття XX ст. можна вважати першим етапом розвитку радіобіології в Україні. У цей час нагромадилося безліч фактів про дію рентгенівських випромінювань і випромінювань радіоактивних елементів на різні біологічні об'єкти. Ці дослідження проводилися фізіологами, зоологами, ботаніками, лікарями, мікробіологами в межах своїх наук і хоча, безперечно, мали фундаментальне значення для розвитку радіобіології, носили в основному описовий характер.

Але радіобіологія як самостійна наука ще не існувала. Для її становлення не було головного - задовільної теорії, що пояснювала б механізм дії іонізуючої радіації на організм.

1. Барвінський О. Причинок до історії створення рентгенології / О.Барвінський // Український медичний вісник. - Прага, 1924. - Ч.3/4. - С.184-188.

2. Пильчиков Н.Д. Радий и его лучи / Н.Д.Пильчиков // Вестник опытной физики и элементарной математики. - Одесса, 1900. - №286. - С.217-223.

3. Пильчиков Н.Д. Свойства лучей радия / Н.Д.Пильчиков // Вестник опытной физики и элементарной математики. - Одесса, 1900. - №289. - С.3-15.

4. Пильчиков Н.Д. Ионизационное поле радия / Н.Д.Пильчиков // Дневник 11 съезда русских естествоиспытателей и врачей: сб. публикаций. - М., 1902. - 264 с. - С.64.

5. Зайцева Л.Л. Исследования явлений радиоактивности в дореволюционной России / Л.Л.Зайцева, Н.А.Фигуровский. - М.: “Издательство Академии Наук СССР”, 1961. - 222 с.

6. Держархів Одеської обл., ф.30, оп.30, спр.5, арк.74-78.

7. Держархів Одеської обл., ф.33, оп.30, спр.3, арк.13-38.

8. Дневник XIII Съезда русских естествоиспытателей и врачей. - Тбилиси: Изд-во “Распорядительный комитет съезда”, 1913. - Вып.9. - 258 с.

9. Дневник XIII Съезда русских естествоиспытателей и врачей. - Тбилиси: Изд-во “Распорядительный комитет съезда”, 1913. - Вып.10. - 515 с.

10. Бурксер Е.С. Цель и задачи радиологической лаборатории Одесского отделения РТО / Е.С.Бурксер // Труды радиевой экспедиции АН. - 1915. - №7.

11. Бурксер Е.С. Аэрохимические исследования на Украине / Е.С.Бурксер. - К.: Вид. АН УРСР, 1951. - 128 с.
12. Бурксер Е.С. Действие радиоэлементов на растения / Е.С.Бурксер // Записки общества сельского хозяйства Южной России. - 1914. - №10. - С.1-15.
13. Де-Метц Г.Г. Икс-лучи Rontgen'a и область их применения в медицине / Г.Г.Де-Метц // Журнал Русского физико-химического общества при императорском С.-Петербургском университете. - Часть физическая. - СПб., 1898. - Т.30, вып.2. - С.48-56.
14. Де-Метц Г.Г. Фотография внутри трубки Crookes'a / Г.Г.Де-Метц // Журнал Русского физико-химического общества при императорском С.-Петербургском университете. - Часть физическая. - СПб., 1896. - Т.28, вып.3. - С.81-87.
15. Де-Метц Г.Г. Действие магнита на X-лучи / Г.Г.Де-Метц // Журнал Русского физико-химического общества при императорском С.-Петербургском университете. - Часть физическая - СПб., 1897. - Т.29, вып.9. - С.68-72.
16. Пасічник Ю.А. Георгій Георгійович Де-Метц: (До 150-річчя з дня народження заслуженого професора фізики) / Ю.А.Пасічник // Наукові записки НДУ ім. М.Гоголя. - Серія: Психолого-педагогічні науки. - 2011. - №7. - С.181-185.
17. Де-Метц Г.Г. Радіоактивність та будова матерії / Г.Г.Де-Метц. - Х.: Держтехвидат, 1931. - 456 с.

Майдебуря О.П. Первые радиобиологические исследования в Украине

Статья освещает первые радиологические и радиобиологические исследования в 1895-1920 гг., формирование первых радиологических центров в Украине в этот период.

Maydebura O.P. The early radio biological studies in Ukraine

Article shines the early radiological and radiobiological studies in 1895-1920, formation of the first radiological centers in Ukraine during this period.

Отримано 21.07.2012

ПОБОЖІЙ С.І.

Ю.М.БРАЗОЛЬ-ЛЕОНТЬЄВА І М.Ф.СУМЦОВ
(з історії колекціонування на Сумщині)

У статті подається архівний документ, з якого автор робить висновок про склад зібрання художниці Юлії Бразоль-Леонтьєвої. Коментар документу подається на тлі мистецького життя Лебедина другої половини 1910-х років.

Вивчення життєвого шляху і творчого доробку забутих, маловідомих художників стає дедалі актуальнішим. Історія мистецького життя Сумщини збагатилась останнім часом іменами К.Власовського, Ю.Бразоль-Леонтьєвої, О.Красовського, Б.Комарова. Разом з тим, нові архівні документи здатні поставити в тупик дослідника, руйнуючи його концепції або ж, навпаки, відкриваючи нові перспективи у вивченні його творчості. Про один такий архівний документ і піде мова у статті.

Про те, що колекціонування займало значне місце у житті художниці Юлії Миколаївни Бразоль-Леонтьєвої (1856 - після 1918), свідчить архівний документ, її лист до харківського вченого, літературознавця і мистецтвознавця Миколи Федоровича Сумцова (1854-1922), який зберігається у Центральному державному історичному архіві України (м.Київ). Ось його текст: *“Глубокоуважаемый Николай Федорович! Приношу Вам мою искреннюю благодарность за Ваше предложение прийти мне на помощь издать собранные мною шестьсот малороссийских рисунков. К крайнему моему сожалению условия издательства не вполне подходят мне, поэтому прошу меня извинить, если я на время принуждена обождать издать те родные украинские рисунки, которые я в течение 17 лет очень усердно собирала. Надеюсь лично переговорить с Вами, сделать условия издания более для меня подходящими. С глубоким уважением и почтением готовая к услугам Юлия Леонтьева”* [1].

Звернення Юлії Миколаївни до поважного вченого було очевидно обумовлено тим високим авторитетом Миколи Федоровича, який склався у Харківському університеті та Слобожанщині. Будучи головою Харківського історико-філологічного товариства, він приділяв значну увагу українській культурі, знавцем і популяризатором якої був. До кола його захоплень входили й питання мистецтва, які знаходили висвітлення на сторінках українських часописів, газет та в університетських лекційних курсах. М.Сумцов неодноразово бував на Сумщині. Здійснені ним поїздки на Лебединщину та Охтирщину під час підготовки XII Археологічного з'їзду в Харкові свідчили про інтерес вченого до українського народного та професійного мистецтва.

Цей документ не тільки дає відповіді, але й ставить перед дослідником питання. З нього дізнаємося про те, що, по-перше, до зібрання Юлії Миколаївни входило 600 малюнків українських художників або ж таких зображень, що мали відношення з сюжетного боку (тематично) до України; по-друге, вона мала намір видати їх, познайомивши таким чином широкий загаль з результатами своєї 17-річної колекціонерської діяльності; по-третє, скоріше за все, Ю.Бразоль-Леонтьєва першою звернулася до М.Сумцова з проханням допомогти їй знайти видавця малюнків, але умови були не сприйняті лебединським колекціонером і скоріше за все, вони стосувалися фінансової частини; по-четверте, характер зібрання (*“родные украинские рисунки”*) вказує на самоідентифікацію збирача з українською культурою.

Лист не датований, але можна зробити припущення, що він був надісланий у другій половині 1900-х - першій половині 1910-х років. Разом з тим виникає питання щодо подальшої долі цих малюнків. Якщо адресатом листа є художник і збирач Ю.М.Бразоль-Леонтьєва (автор дотримується саме такої думки), то вірогідними є дві

версії подальшого перебігу подій. Під час зміни влади у 1918-1919 рр. частина творів (малюнки) із зібрання були розкрадені. Їх могла забрати сама Ю.Бразоль-Леонтьєва, покинувши Лебедин. Подібний висновок підкріплюється й тим, що жодної роботи з її колекції декоративного мистецтва, наприклад, не було показано на Першій виставці української старовини. З цієї причини у Лебединському художньому музеї відсутні твори графіки та живопису художниці з української тематики. Скоріше за все, спланувавши від'їзд із Лебедина разом з О.Леонтьєвим у разі несприятливого перебігу обставин політичного характеру (тобто встановлення радянської влади), вона відібрала найбільш цінні речі з колекції (про які йшлося вище у листі до М.Сумцова), а також деякі власні етюди, які мали для неї мистецьку та меморіальну цінність [2].

В останні роки життя Ю.Бразоль-Леонтьєва проживала у с.Рябушки, в маєтку її чоловіка, а потім у Лебедині. У серпні 1918 р. у цьому слобожанському місті відкрилася друга виставка творів Ю.Бразоль-Леонтьєвої. Уперше вона познайомила широкий загал зі своїм мистецьким доробком у Санкт-Петербурзі (1910). Експозицію виставки, основу якої склали живописні, графічні та скульптурні роботи, а також етнографічна колекція, розмістили у будинку Лебединської чоловічої гімназії. Так само і в Санкт-Петербурзі глядачі мали змогу ознайомитися не тільки з мистецькими творами, але й з колекціонерськими пристрастями Юлії Миколаївни.

У цей непростий у політичному відношенні час у повітовому місті Лебедин вирувало культурне життя. Крім виставки творів Ю.Бразоль-Леонтьєвої, у серпні цього ж року в будинку земської управи Лебедина відбулася Перша виставка української старовини. Влаштовано її було за безпосередньої участі мистецтвознавця С.Таранушенка - уродженця Лебедина. Він підготував і каталог виставки. В її експозиції широко були представлені речі декоративно-ужиткового мистецтва, живописні та літературні твори [3]. Серед них треба відзначити офорт Т.Шевченка *"Варенушні приятелі"* та рукопис його вірша *"Садок вишневий коло хати"* [4]. Цілком імовірно, що саме ці твори були подаровані поетом Н.Хрущовій, гостем якої 7 і 8 червня 1859 р. на хуторі Лихвині був поет [5]. Офорт зберігається зараз у фондах Сумського обласного художнього музею і має дарчий напис: *"Наталії Олександрівни Хрущовой на память 8 іюня 1859 Т.Шевченко"*. У Лебединському міському художньому музеї ім. Б.К.Руднева зберігається невелика акварель роботи невідомого художника, на якій зображено подружжя Хрущових [6].

Слід зазначити, що колекціонування предметів старовини і мистецьких творів було важливою складовою культурного процесу кінця XIX - початку XX ст., пов'язаного з інтересом до української історії та культури серед інтелігенції. Важливим чинником стає й ознайомлення широкого загалу з результатами збирацької діяльності через експонування на виставках. Наприклад, декілька творів з приватного зібрання Варвари Василівни Капніст було показано на історико-художній виставці портрета у Санкт-Петербурзі в 1905 р. На виставці Товариства харківських художників у 1910 р. глядачі ознайомилися з колекцією орнаментів з українських вишивок, яку збрала Є.Сердюк [7]. Чимало цінних у мистецькому та історичному відношенні предметів декоративно-ужиткового та образотворчого мистецтва експонувалося на Першій виставці української старовини у Лебедині в 1918 р. з приватних збірок В.Капніст, В.Демченко, О.Красовського, К.Сучкової-Заліської. Про успіх виставки свідчило також і бажання земства видати у подальшому ілюстрований каталог виставки. Проте у каталозі цієї виставки відсутні експонати із збірки Ю.Бразоль-Леонтьєвої.

Значний внесок у розвиток культурного життя Лебедина зробило Товариство шанувальників красних мистецтв, яке у своїй діяльності переслідувало культурно-просвітницьку мету. У цей же час у Лебедині відбулися збори цього товариства [8]. Влітку цього ж року були організовані *"Українські курси"*, де читалися лекції українською мовою з питань історії, літератури та мистецтва. Лекції з історії України читав Г.Хоткевич, з історії

мистецтв - приват-доцент Харківського університету С.Таранушенко. Як відзначалося у газетному повідомленні, *“на лекціях Таранушенка по вивченню мистецтв України курсисти відвідують старовинні церкви міста, розглядають старовинний живопис та архітектуру храмів, креслять плани церков”* [9].

У листопаді 1918 р. в Лебедині відкрився музей. Його організатор і перший директор Б.К.Руднев (1879-1944) деякий час працював у Музеї красних мистецтв Харківського університету, набуваючи там музейного досвіду. На початку своєї діяльності у Лебедині доклав чимало зусиль щодо порятунку від грабіжників приватних мистецьких зібрань та колекцій. Він же залишив відомості про життя і творчість Ю.Бразоль-Леонтьєвої, в яких дав доволі невисоку оцінку творчому доробку лебединської художниці: *“Почти все работы Бразоль-Леонтьевой, - зазначав Б.Руднев, - работы художницы-дилетантки, невысокого достоинства”* [10]. Проте, не дивлячись на це, Лебединський міський художній музей зберіг твори Юлії Миколаївни, деякі з них знаходяться нині у постійній експозиції музею.

Який висновок можна зробити? Лист Ю.Бразоль-Леонтьєвої до М.Сумцова підтверджує широту колекціонерських пристрастей дописувача. Не тільки предмети, привезені нею з країн Далекого Сходу, Азії та Африки знаходилися у центрі її уваги. Значне місце у зібранні Юлії Миколаївни посідали твори українських (російських ?) митців, які вона цілеспрямовано збирала багато років. Залишається відкритим питання щодо подальшої долі цих малюнків.

1. Центральний державний історичний архів України у м.Київ, ф.2052, оп.1, спр.1441, арк.1.
2. *Побожій С.І.* Юлія Бразоль і Сумщина. Історико-краєзнавчі аспекти у дослідженні творчості художниці / С.І.Побожій // Сумська старовина. - 2008. - №XXV. - С.207.
3. Земские известия (Лебедин). - 1918. - 10 августа. - №30. - С.4. (Газета “Земские известия” виходила в Лебедині тричі на тиждень під час окупації міста австро-німецькими військами. Див.: Неповторні миттєвості. З історії Лебединщини: зб. - Суми, 1994. - С.5).
4. Продление Украинской выставки // Земские известия (Лебедин). - 1918. - 24 августа. - №36. - С.4.
5. *Кравченко В.І.* Лебединські зустрічі Кобзаря / В.І.Кравченко // Шевченко і Сумщина: тези доповідей та повідомлень науково-теоретичної конференції, присвяченої 175-річчю від дня народження Т.Г.Шевченка. - Суми, 1989. - С.14-16.
6. “Наче він жив у Лебедині...”. Каталог художньої виставки, присвяченої 173-річчю від дня народження Т.Г.Шевченка / авт. вст. ст. С.І.Побожій; уклад. Л.С.Костюченко. - Суми, 1987. - С.5.
7. Каталог XIII-й виставки картин Товарищества харьковских художников. - Харьков, 1910. - С.16.
8. Про це див.: О собраниях О-ва любителей изящных искусств // Земские известия (Лебедин). - 1918. - 6 августа (24 июля). - №28. - С.3.
9. На украинских курсах // Земские известия (Лебедин). - 1918. - 3 августа. - №27. - С.4.
10. *Руднев Б.* Відомості про картини, які були видані з музею на вимогу німецької комендатури. Лист Лебединського художнього музею №13 від 12.08.44 // Науковий архів Сумського художнього музею ім. Н.Онацького, ф.1, оп.1, спр.2, арк.20.

Побожий С.И. Ю.Н.Бразоль-Леонтьева и Н.Ф.Сумцов (Из истории коллекционирования на Сумщине)

В статье публикуется архивный документ, на основании которого автор делает вывод о составе собрания художницы Юлии Бразоль-Леонтьевой. Комментарий документа подается на фоне художественной жизни Лебедин второй половине 1910-х годов.

Pobozhiy S.I. Y.Brazol-Leontyeva and N.Sumtsov (From the history of art collections in the Sumy region)

The article offers an archive document, which brings the author to the conclusion about the composition of collection belonging to the artist Y.Brazol-Leontyeva. The document's commentary is given on the background of the art life of Lebedin in the second half of 1910-ies.

ГЛУШАН О.В.

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ КООПЕРАЦІЇ Й КООПЕРАТИВНОГО КРЕДИТУ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ С.В.БОРОДАЄВСЬКОГО

У статті на основі аналізу наукового доробку С.В.Бородаєвського висвітлено його погляди на соціально-економічну природу кооперації, її роль в суспільному житті, класифікацію кооперативів, урядову підтримку кооперативного руху та інші проблеми теорії кооперації й кооперативного кредиту. Встановлено практичну спрямованість теоретичних побудов вченого, їх тісний зв'язок з тогочасним контекстом розвитку кооперативного руху.

Актуалізація персонологічних досліджень у сучасній історичній науці зумовлена тим, що вони дозволяють висвітлити такі важливі питання, як вплив епохи на творчість конкретного вченого, еволюцію його світогляду, визначення особистого внеску в розвиток науки, сприйняття його концепції сучасниками і нащадками, зворотній вплив творчості науковця на суспільний розвиток. Тому вивчення діяльності та поглядів окремих учених є важливою складовою частиною відтворення загального процесу розвитку історичної науки.

До числа українських учених, багатий творчий доробок яких в силу різних обставин не був предметом комплексного дослідження і широкого залучення до наукового обігу, належить постать Сергія Васильовича Бородаєвського (1870-1942) - українського вченого європейського масштабу, юриста, економіста, історика українського й міжнародного кооперативного руху. За весь період інтелектуальної творчості він написав понад 500 наукових праць (монографій, науково-публіцистичних брошур, статей, рецензій тощо), що були видані у понад 20 країнах світу і за своєю тематикою охоплювали широке коло проблем: історія кооперативного руху, теорія та практика кооперації, кооперативне право, кооперативна освіта, цивільне право, соціально-економічний розвиток Чехо-Словацької Республіки [1, с.10-11, 19-20].

Хоча перші рецензії і відгуки на роботи С.В.Бородаєвського з'явилися ще у 1910-х роках [2-4], ніхто з сучасників ученого глибоко не аналізував його наукову творчість. З кінця 1920-х до кінця 1980-х років праці С.В.Бородаєвського, у яких кооперація трактувалася як важливий компонент ринкових відносин та одна з конкретних форм демократії, опинилися поза межами наукового обігу й дослідження в УРСР. Переважно кількісними параметрами характеризувався науковий доробок ученого у працях дослідників української діаспори [5-7]. Після проголошення незалежності України ім'я та наукова спадщина С.В.Бородаєвського поступово повертаються у вітчизняну історичну науку. Окремі аспекти його творчого доробку отримали епізодичне висвітлення у публікаціях сучасних дослідників: істориків [8], економістів [9], правників [10]. Певна спроба аналізу наукових поглядів ученого зустрічається у відповідних розділах навчальних посібників з історії кооперації та економічної думки України [11, 12]. Однак згадані роботи не вичерпують усіх аспектів окресленої теми, що й визначає актуальність дослідження наукових поглядів С.В.Бородаєвського, зокрема на проблеми теорії кооперації й кооперативного кредиту.

Становлення С.В.Бородаєвського як дослідника кооперативного руху відбувалося в умовах значного пожвавлення останнього в Російській імперії, коли були засновані кредитні кооперативні товариства, виникли кооперативні організації другого ступеня, утворились кооперативні центри, почали скликатись кооперативні з'їзди, розпочалась

боротьба за кооперативне законодавство. Розвиток кооперативної практики вимагав осмислення провідними вченими-економістами зарубіжного досвіду кооперативного будівництва та побудови власних теоретичних схем, що відповідали б місцевим економічним і соціальним умовам.

Своїм трактуванням поняття *“кооперація”* та її суспільного значення С.В.Бородаєвський виявляв близькість до ліберально-демократичного напрямку розвитку кооперативної теорії, представники якого (Г.Шульце-Деліч, О.М.Анциферов, М.Л.Хейсін та ін.) обстоювали мирний, реформістський шлях здійснення соціальних перетворень за допомогою організації кредитних і збутово-постачальних товариств. Вважаючи кооперацію основним засобом захисту дрібного виробництва від експлуатації великого капіталу, вони сподівалися, що її розповсюдження серед широких верств населення допоможе запобігти розвитку та загостренню соціальних суперечностей і революційних вибухів у капіталістичній системі господарювання [13, с.76]. Цілком у руслі вищенаведеної концепції С.В.Бородаєвський визначав кооперацію як *“таку форму економічного життя, яка шляхом об'єднання окремих осіб стремить поліпшити умови існування населення та ступнево усунути негативні явища сучасного (капіталістичного - О.Г.) економічного ладу”* [14, с.5].

Водночас, на відміну від прихильників *“кооперативного соціалізму”*, що визнавали кооперативні товариства *“елементами соціалізму в капіталістичних умовах”*, послідовники ліберально-демократичного напрямку кооперативної думки, як правило, дотримувалися проміжної лінії в характеристиці соціальної природи кооперації і стверджували, що кооператив - це вже не капіталізм, але ще й не соціалізм, а щось проміжне, середнє між ними [13, с.83]. С.В.Бородаєвський у даному питанні пішов ще далі, чітко встановивши ознаки, що відрізняють кооперацію як від капіталізму, так і від соціалізму та комунізму. Головні відмінності кооперативних товариств від капіталістичних, на думку вченого, полягали у тому, що, по-перше, капіталістичні товариства прагнули отримати якнайбільший прибуток від своєї діяльності, тоді як кооперативам не властиве таке прагнення; по-друге, капіталістичне товариство є об'єднанням капіталів, а кооперативне - об'єднанням персон, їх зусиль; по-третє, не всі члени капіталістичного товариства мають право на адміністрацію у ньому, у кооперативі ж всі члени мають рівні права брати участь у загальних зборах та керувати його справами; по-четверте, на відміну від кооперативних товариств вступ у капіталістичні не завжди є вільним; по-п'яте, в акціонерному товаристві кожний член має на загальних зборах не один голос, як у кооперативі, а тим більшу кількість голосів, чим більшою кількістю акцій він володіє [14, с.7-8].

Провівши розмежування між капіталізмом і кооперацією, С.В.Бородаєвський закликав не змішувати останню й з соціалізмом, адже соціалізм обмежує індивідуальність людини, а кооперація дає *“значні межі свободи для індивідуальних розпочинань”* [14, с.13]. Крім того, соціалізм, на відміну від кооперації, не визнає приватної власності на знаряддя виробництва, а також не допускає співіснування з капіталізмом. Ще більшу різницю дослідник убачав між кооперацією та комунізмом, який заперечує грошовий обіг, виключає прибутки, не допускає найманої праці. Головна ж відмінність, на думку С.В.Бородаєвського, полягає у методах досягнення поставленої мети. Так, прихильники комунізму задля побудови *“щасливого”* життя на землі не нехтують методами примусу, знищення волі окремих індивідумів. Оцінюючи комуністичні методи, вчений не просто робив теоретичні узагальнення, а мав можливість враховувати реалії побудови комунізму у себе на Батьківщині. Тож його передбачення стосовно приреченості суспільно-економічного ладу, побудованого за допомогою таких методів, виявилися

пророчими: *“Перебуваючи в суперечності з свободолюбивою людською природою, не рахуючись з почуттям індивідуалізму, питомого людині, цей метод виявляється здібним зруйнувати блага країни, створені напротязі віків; він здібний загубити мільйони людей; цілком знизити продукційність праці”* [14, с.17].

Глибокий аналіз сутності, цілей і методів капіталістичного, соціалістичного й комуністичного ладу, реальна оцінка їх недоліків, поєднувалися у С.В.Бородаєвського з гіперболізацією ролі кооперації в суспільному житті: *“Тільки кооперація з її пошаною до людської особи, [...] з її прагненням уперто й систематично боротися проти болячок сучасного капіталістичного устрою, не настоюючи на його примусовому скасуванні, - здібна змінити цей устрій в найліпший спосіб”* [14, с.17]. По суті, вчений виступав прихильником поступового перетворення капіталізму на кооперативний лад. Можна цілком погодитися з думкою Л.Я.Корнійчук, що у С.В.Бородаєвського чітко визначена ідея такого ладу, а *“кооперація у нього вже навіть не засіб подолання негативних явищ капіталізму, а - основоположний фактор майбутнього кооперативного ладу”* [11, с.317].

З'ясувавши соціально-економічну природу і суспільну значущість кооперації, С.В.Бородаєвський сформулював наступне її визначення: *“об'єднання неозначеного числа членів, які утворюють товариство для означеної господарської мети, що здійснюється ними на принципах: а) вільного вступу та виходу, б) рівності прав кожного члена в управлінні справами кооперації, в) внесення в діло своєї праці чи капіталу, г) взаємної відповідальності членів щодо зобов'язань кооперативу, д) відсутності стремління до одержання значних прибутків шляхом експлуатації населення”* [14, с.9]. Наведена дефініція характеризує кооперацію як сукупність її специфічних організаційно-правових форм - кооперативів, а також досить повно відображає основні організаційно-господарські принципи діяльності останніх. На організаційно-управлінській стороні кооперативних організацій акцентували увагу у своїх визначеннях поняття *“кооперація”* й такі дослідники, як О.М.Анциферов, І.А.Зассен, Г.Кауфман, О.А.Ніколаєв, С.М.Прокопович, Ф.Штаудінгер та ін. [15, с.47]. В іншому своєму визначенні кооперації С.В.Бородаєвський зосередив увагу на економічній і соціальній сторонах діяльності кооперативів та виділив такі притаманні їм ознаки, як спільність господарських цілей їх членів, отримання переваг від об'єднання, соціальний склад - мало- і середньозабезпечені верстви населення [16, с.1].

Таким чином, у своїх роботах учений дав досить повну характеристику поняття *“кооперація”*, з'ясувавши її місце в системі суспільних відносин та соціальне значення (соціальна складова), визначивши особливості господарської діяльності кооперативів (економічна складова) і проаналізувавши її як форму об'єднання людей (організаційна складова).

Досліджуючи погляди С.В.Бородаєвського на теорію кооперації, не можна оминати питання поділу ним кооперативів на окремі види, тобто їх класифікації. Хоча у науковому доробку вченого й немає спеціально розробленої класифікації кооперативів, своє бачення останньої він висловлював у рецензіях на роботи інших дослідників, під час обговорень та дискусій на засіданнях різних наукових і громадських товариств, організацій, конференцій. Зокрема, коли на засіданні III відділу Санкт-Петербурзького відділення Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств 16 квітня 1909 р. М.І.Туган-Барановський виклав власну систему класифікації кооперативів [17, с.317], С.В.Бородаєвський схвалював спробу колеги удосконалити класифікацію кооперативів, однак, як і інші учасники засідання (В.Ф.Тотоміанц, М.Л.Хейсін, С.М.Прокопович), вважав її *“строго науковою”* та

занадто складною для використання практиками [18, с.152]. Аналізуючи класифікаційну систему О.А.Ніколаєва, вчений, наприклад, не погоджувався з виділенням в окремий вид *“виробництва при споживчих кооперативах”*, що уявляє собою лише підвид споживчої кооперації, і відстоював ту думку, що не потрібно занадто дробити сферу кооперації на окремі різновиди. Цілком достатнім йому уявлялося виділення 5 основних видів кооперації: 1) виробничої, 2) споживчої, 3) кредитної, 4) товариств з закупівлі і збуту та 5) будівельної [19, с.99]. Вказані види кооперативів, виділені за принципом здійснюваних ними господарських функцій (операцій), визнавав *“головнішими видами кооперативних організацій”* і Є.Є.Слуцький [20, с.303-310].

Завершеної форми погляди С.В.Бородаєвського на класифікацію кооперативів набули в *“Історії кооперації”* (Прага, 1925). Аналіз історичного розвитку кооперативного руху в кожній окремо взятій країні вчений здійснював по основних видах кооперації. На думку дослідника, ними були: 1) виробнича, 2) споживча, 3) кредитна, 4) сільськогосподарська, 5) будівельна, 6) страхова. Підставою такого поділу вчений вважав *“головний предмет діяльності кооперативу: кредит, споживання, виробництво і т. д.”* [14, с. 180].

Серед вказаних вище видів кооперації у науковому доробку вченого найкраще були розроблені проблеми кредитної кооперації. Посилена увага не лише С.В.Бородаєвського, а й багатьох інших його колег-дослідників, до питань розвитку кооперативного кредиту була зумовлена тим, що з організацією кредиту для дрібних виробників їхні сучасники пов'язували свої надії на вирішення найбільш гострих питань того часу. Сам учений зізнавався, що вірив у кооперативний кредит *“як в найміцнішу, найпевнішу можливість підняти економічний та моральний стан сільських господарів, дрібних продуцентів в Росії і на Україні”* [21, с.І]. Саме кредитна кооперація, в якій були зацікавлені селяни та якій у силу економічної необхідності надавав підтримку уряд, відігравала провідну роль у кооперативному русі Російської імперії до Першої світової війни [22, с.83-84].

С.В.Бородаєвський написав цілу низку праць (книг, брошур, довідників, статей) з кредитної кооперації [21, 23, 24, 29]. У своїх роботах, розрахованих як на фахівців, так і на широкі верстви населення, С.В.Бородаєвський подав докладний порівняльний аналіз двох основних організаційно-правових форм кооперативного кредитування, що функціонували в Російській імперії, - ощадно-позичкових і кредитних товариств, аби діячі на місцях могли самостійно обрати найпридатнішу для їх потреб форму. Головна відмінність, що збереглася між ними після прийняття закону про установи дрібного кредиту від 7 червня 1904 р., полягала в обов'язку членів ощадно-позичкових товариств робити пайові внески. На відміну від деяких кооперативних діячів, що вважали таку особливість ощадно-позичкових товариств небажаною стороною в їх діяльності, С.В.Бородаєвський намагався зайняти виважену позицію стосовно пайових внесків, з'ясувавши не лише їх недоліки (обтяжливість сплати таких внесків для малозабезпечених господарів; залежність розміру позики від величини паю; прагнення отримати якомога більший прибуток на пай), а й переваги. До останніх учений зараховував збільшення оборотних коштів товариства; більшу довіру з боку вкладників і третіх осіб; посилений внутрішній контроль за діяльністю органів управління; розширення оборотів діяльності товариства за рахунок поступового зростання пайового капіталу та ін. [23, с.17-18; 24, с.7-9].

У результаті порівняння С.В.Бородаєвський дійшов висновку, що ощадно-позичкові, тобто пайові, товариства *“более всяких других, построены на началах*

самодетельности и наиболее способны сделать своих членов независимыми от посторонних капиталистов" [24, с.9]. Показово, що для кредитного кооперативу студентів і викладачів УГА "Єдність" він обрав форму саме ощадно-позичкового товариства [25, арк.5-16].

На думку С.В.Бородаєвського, іншою важливою умовою успішної діяльності кооперативних установ дрібного кредиту, поруч з правильним вибором їх організаційно-правової форми, є різномірний професійний склад членів цих установ. У своїх роботах учений доводив, що саме завдяки такому складу краще зберігається фінансова рівновага в діяльності кредитного кооперативу; зменшується ризик його передчасної ліквідації через кризу в якій-небудь галузі господарського життя; полегшується можливість при незначних капіталах задовольняти потреби більшої кількості членів з огляду на те, що особи різних професій потребують позик у різні періоди року, та ін. [21, с.192-195; 26, с.22].

С.В.Бородаєвський був переконаний, що кредитні кооперативи не повинні обмежуватися виключно функцією кредитування та прийому вкладів населення. Вони мали активно розвивати й ведення посередницьких операцій (спільний збут виробів праці своїх членів і спільна закупівля необхідних у господарстві предметів), дозволених Положенням про установи дрібного кредиту від 1 червня 1895 р. [27, с.1]. У такому розширенні кола завдань кредитних кооперативів учений вбачав значну перевагу останніх у порівнянні з іншими видами кооперативних товариств [28, с.138]. Він навіть підготував спеціальну розвідку, в якій дослідив конкретні форми успішного здійснення посередницьких операцій низкою кредитних кооперативів Нижньгородської, Пермської, Самарської, Херсонської губерній та Кубанської області [29].

Ще однією важливою умовою успішного функціонування кредитних кооперативів є об'єднання їх у союз. Перш за все, це давало змогу забезпечити кооперативам широке кредитування з власних кооперативних, а не державних чи земських, джерел. Необхідність організації мережі союзів кооперативних установ дрібного кредиту з наданням їм права приймати вклади та видавати позики С.В.Бородаєвський неодноразово обґрунтовував під час всеросійських кооперативних з'їздів [30, с.19]. Учений був прихильником децентралізованої системи кооперативного кредитування, що передбачає організацію незалежних кредитних кооперативних установ другого ступеня (союзів, центральних кас тощо), які у свою чергу створюють центральний кооперативний банк, будучи його пайовиками та клієнтами [21, с.143-144]. Зв'язок між установами першого і третього ступеня здійснюється через установи другого ступеня. Позитивними сторонами такої системи, які визнають сучасні дослідники, є певна автономність, демократичність, мобільність, територіальна близькість до первинних кооперативів [15, с.147].

Тривала співпраця С.В.Бородаєвського в органах державного нагляду в сфері кооперативного кредитування - IX відділі інспекції Державного банку, Управлінні у справах дрібного кредиту, з одного боку, сприяла тому, що його наукова діяльність була нерозривно пов'язана з практикою кооперативного будівництва, а численні наукові розвідки й дослідження вирізнялися практичною спрямованістю теоретичних побудов і багатством сучасного їм фактичного матеріалу. З іншого боку, у своїх роботах поважну роль у створенні та керівництві установами дрібного кредиту учений відводив саме державі, ґрунтовно розробляючи засади державного фінансування й регулювання розвитку кредитної кооперації. Відповідно багато дослідників, представників як дореволюційної [31, с.176], так і сучасної [8, с.18; 32, с.6; 33, с.5] історіографії питання, сходились на тому, що С.В.Бородаєвський займав державницьку

позицію щодо кооперативного руху. Як і іншим представникам цього напрямку (М.М.Катаєву, В.М.Хітрово, Ф.Г.Тернеру), йому було властиве перебільшення ступеню відсталості села в Російській імперії, його невідповідності до кооперативної самодіяльності [34, с.1469]. Звідси переконаність у тому, що жорсткі вимоги до створюваних кооперативів, опіка над ними та контроль за їх діяльністю з метою недопущення зловживань, фінансова підтримка з боку держави є необхідними заходами, що забезпечать формування повноцінної кооперативної системи.

Найважливішим для розвитку кредитної кооперації в Російській імперії з перерахованих вище заходів С.В.Бородаєвський вважав саме її фінансову підтримку з боку держави, зокрема, залучення частини активу державних ощадних кас на потреби кооперативних кредитних установ. Ця пропозиція вченого, висловлена ще 1901 р. під впливом постанов Міжнародного конгресу з народного кредиту [35, с.86], отримала схвалення секції дрібного кредиту I Всеросійського кооперативного з'їзду (Москва, 1908 р.) [36, с.6], а 1910 р. була закріплена законом [37]. У той же час внесений ним на розгляд згаданого з'їзду проект створення урядового Імперського банку для установ дрібного кредиту не здобув прихильності кооперативних діячів. Останні звинувачували С.В.Бородаєвського в просуванні у проекті положень, що вели до ще більшого посилення адміністративно-урядового впливу на кредитну кооперацію. Зокрема, у проекті передбачалося, що Імперський банк становив окрему частину Управління у справах дрібного кредиту; управляючий банком одночасно був управляючим справами дрібного кредиту; до складу Розпорядчого комітету, що стояв на чолі банку, входили представники окремих міністерств [36, с.274]. Відстоюючи запропоновану ним державну форму влаштування центрального банку дрібного кредиту, вчений доводив неможливість створення кооперативного банку за відсутності широкої мережі кооперативних установ другого ступеня (союзів).

Критику своїх продержавницьких позицій, яку С.В.Бородаєвському неодноразово доводилося чути на з'їздах, він майже не сприймав, сподіваючись, що *“жизнь все-таки примет то, что отвергалось моими противниками”* [38, с.69]. Разом з тим, у роботах, написаних в еміграції, вчений виказував повне розуміння *“натурального протесту кооперації”* проти посилення централістичних тенденцій влади, що знайшли свій вираз в односторонньому способі фінансової допомоги кредитним кооперативам через Державний банк і перешкодах у створенні союзів кредитних кооперативів [21, с.87-88]. В *“Історії кооперації”*, проаналізувавши досвід державного фінансування й регулювання кредитної та інших галузей кооперації в багатьох країнах, С.В.Бородаєвський дійшов висновку, що *“матеріальна допомога кооперації, яку робить уряд, завжди має своїм наслідком те, що кооперативи підпорядковуються в значній мірі впливові урядових організацій, а іноді навіть гублять свій кооперативний зміст”* [14, с.427]. Тож, проектуючи взаємовідносини держави і кооперації в *“майбутній Україні”*, звільнений від більшовиків, він передбачав, що держава матиме справу лише з центральними й окружними союзами кооперативів, які вже від себе будуть кредитувати кооперативи першого ступеня та організовувати їх зовнішню ревізію [39, арк.11].

Отже, у роботах С.В.Бородаєвського піднімалося широке коло теоретичних і практичних питань кооперативного будівництва: соціально-економічна сутність кооперації, особливості окремих видів кооперації, союзне будівництво, урядова підтримка кооперативного руху. Наукові інтереси вченого впливали з актуальних потреб кооперативного будівництва в Російській імперії та в Україні, тож його теоретичні побудови (наприклад, класифікація кооперативів) вирізнялися практичною спрямованістю й тісним зв'язком з контекстом того часу.

У працях С.В.Бородаєвського, особливо написаних у 1900-1910-х роках, поєднувалися відстоювання чистоти кооперативних принципів, децентралізованої системи розбудови кооперації з розробкою засад державного фінансування та контролю за діяльністю кооперативних товариств. Продержавницька позиція дослідника щодо кооперативного руху, відхід від якої спостерігаємо у роботах еміграційного періоду, зумовлювалася його тривалою співпрацею в органах державного нагляду за кредитною кооперацією.

1. Бородаєвський Сергій Васильович: Короткий біобібліографічний покажчик / Уклад.: В.М.Власенко, О.В.Глушан. - Суми: ФОП І.М.Панасенко, 2010. - 88 с.
2. Лейтес К. Рец. на: Бородаєвський С.В. Сборник по мелкому кредиту. Изд. 3-е. СПб., 1911 / К.Лейтес // Экономист России. - 1911. - №10. - С.16.
3. Тотомианц В. Рец. на: Бородаєвський С.В. Кооперация среди славян. СПб., 1912 / В.Тотомианц // Вестник мелкого кредита. - 1912. - №21. - С.668-669.
4. Ильин В.Д. Рец. на: Бородаєвський С.В. Зернохранилища-элеваторы и кооперативный сбыт хлеба. СПб., 1912 / В.Д.Ильин // Вестник мелкого кредита. - 1912. - №39. - С.1240-1242.
5. Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції. 1920-1931 / Уклад. П.Зленко. - Прага, 1932. - VIII, 154 с.
6. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І.Витанович. - Нью-Йорк, 1964. - 624 с.
7. Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964) / Б.Винар; Українське історичне товариство. - Мюнхен, 1965. - 120 с.
8. Власенко В.М. С.В.Бородаєвський про взаємовідносини земств і кооперації (до 135-ліття з дня народження вченого) / В.М.Власенко // Сумська старовина. - 2005. - №XV. - С.16-22.
9. Горкіна Л.П. Кооперація вчора, сьогодні і завтра: науково-практичні аспекти / Л.П.Горкіна // Споживча кооперація України: історичний досвід, сучасний розвиток, стратегічні орієнтири: зб. наук. доп. учасників Всеукр. наук.-практ. конф. - Львів, 2010. - С.21-44.
10. Мосьондз А. Правове регулювання та державний контроль у сфері кредитної кооперації / А.Мосьондз // Право України. - 2003. - №5. - С.63-70.
11. Теоретик кредитної кооперації С.Бородаєвський // Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України: навч. посіб. / Л.Я.Корнійчук. - К.: КНЕУ, 2004. - С.313-320.
12. Проблеми кооперації у працях Б.Мартоса, С.Бородаєвського та Ю.Павликовського // Гелей С.Д. Теорія та історія кооперації: підруч. / С.Д.Гелей, Р.Я.Пастушенко. - К.: Знання, 2006. - С.200-205.
13. Половець В.М. Історія кооперації Лівобережної України (1861-1917 рр.) / В.М.Половець. - Чернівці: Просвіта, 2002. - 266 с.
14. Бородаєвський С.В. Історія кооперації / С.В.Бородаєвський. - Прага: Український Громадський Видавничий Фонд, 1925. - 438, 7 с.
15. Гончаренко В.В. Кредитна кооперація. Форми економічної самопомогі сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика) / В.В.Гончаренко. - К.: Глобус, 1998. - 330 с.
16. Кооперация. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России / Сост. С.В.Бородаєвський. - СПб.: Тип. В.Ф.Киришбаума, 1904. - 6, 171 с.
17. Туган-Барановський М.И. Основы политической экономии / М.И.Туган-Барановський. - [СПб.], [1909]. - 760 с.
18. Журналы заседаний Совета и отделов СПб. Отделения Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах // Вестник кооперации. - 1909. - Кн.4. - С.150-152.
19. Бородаєвський С. Рец. на: Николаев А.А. Теория и практика кооперации. М., 1908. Ч. I, II / С.Бородаєвський // Хроника учреждений мелкого кредита. - 1909. - №4. - С.99-100 [підп. крипт.: С.Б.].
20. Є.Слуцький. Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності / За ред. В.Д.Базилевича. - К.: Знання, 2007. - 919 с.
21. Бородаєвський С.В. Теорія і практика кооперативного кредиту / С.В.Бородаєвський. - Подєбради: Вид. Т-во при УГА, 1925. - 367, XIII с.
22. Історія кооперативного руху: підруч. для кооп. вузів / С.Г.Бабенко, С.Д.Гелей, Я.А.Гончарук та ін. - Львів: Ін-т українознавства НАНУ, 1995. - 412 с.
23. Бородаєвський С.В. Нужды мелкого кредита по мнению местных деятелей / С.В.Бородаєвський. - СПб.: Тип. И.Н.Скорородова, 1904. - 56 с.
24. Бородаєвський С.В. Ссудо-сберегательные и кредитные товарищества (Их значение. Сущность их образцовых уставов. Порядок открытия т-в. Союзы их. Число т-в и размеры их оборотов) / С.В.Бородаєвський. - СПб.: Тип. Н.В.Гаевского, 1906. - 64 с.
25. ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 134, 174 арк.
26. Бородаєвський С.В. Сельско-хозяйственные кооперации в Германии / С.В.Бородаєвський. - СПб.: Изд. СПб. Отд. Ком. о сел. сс.-сб. и пром. т-вах, 1908. - 117, III с.

27. *Бородаевский С.В.* Кооперация, земство и кустарная промышленность / С.В.Бородаевский. - СПб.: Тип. инж. Г.А.Бернштейна, 1913. - 1, II, II, 36 с.
28. *Бородаевский С.* Рец. на: Слобожанин М. Смотр кооперативным силам. СПб., 1909 / С.Бородаевский // Хроника учреждений мелкого кредита. - 1909. - №6. - С.138-139.
29. *Бородаевский С.В.* Кредитные кооперации в России и их посредничество по совместным закупкам и сбыту / С.В.Бородаевский. - [СПб.]: Тип. В.Киришбаума, [1909]. - 22 с.
30. Труды Первого Всероссийского Съезда деятелей по мелкому кредиту и сельско-хозяйственной кооперации в С.-Петербурге 11-16 марта 1912 г. - СПб.: Изд. СПб. Отд. Ком. о сел. сс.-сб. и пром. т-вах, 1912. - XVI, 132, 280 с.
31. *Слобожанин М.* Кое-что о кустарном съезде и о кооперативной его секции (По поводу статьи г.Грунского) / М.Слобожанин // Вестник кооперации. - 1910. - Кн.3. - С.160-178.
32. *Корелин А.П.* Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX - начале XX века / А.П.Корелин. - М.: Наука, 1988. - 262 с.
33. *Селиверстов Т.А.* Правовое регулирование кооперации в России в 1865-1917 гг.: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Т.А.Селиверстов. - М., 2001. - 35 с.
34. *Бородаевский С.В.* Потребительская кооперация / С.В.Бородаевский // Вестник мелкого кредита. - 1915. - №35. - С.1468-1479.
35. *Бородаевский С.В.* Международный конгресс по народному кредиту в Париже / С.В.Бородаевский. - СПб.: Тип. И.Н.Скороходова, 1901. - 4, II, 87 с.
36. Первый Всероссийский съезд представителей кооперативных учреждений в Москве 16-21 апреля 1908 г.: Труды, изданные Бюро Московского союза потребительных обществ. - М., 1908. - 562 с.
37. Закон о выдаче из сумм государственных сберегательных касс ссуд в основные капиталы учреждений мелкого кредита и о разрешении обращать на нужды сего кредита некоторые крестьянские общественные капиталы // Собрание узаконений и распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. - 1910. - №118. - 9 июля. - Отд. I. - Ст.1297.
38. *Бородаевский С.* К некоторым вопросам, рассмотренными Петербургским кооперативным съездом / С.Бородаевский // Сплотчина. - 1912. - №4. - С.67-69.
39. ЦДАВО України, ф.3795, оп.3, спр.36, 13 арк.

Глушан Е.В. Вопросы теории кооперации и кооперативного кредита в научном наследии С.В.Бородаевского

В статье на основании анализа научного наследия С.В.Бородаевского освещены его взгляды на социально-экономическую природу кооперации, ее роль в общественной жизни, классификацию кооперативов, правительственную поддержку кооперативного движения и другие проблемы теории кооперации и кооперативного кредита. Установлена практическая направленность теоретических построений ученого, их тесная связь с контекстом развития кооперативного движения того времени.

Glushan O.V. Problems of the theory of cooperation and the cooperative credit in scientific heritage of S.V.Borodaevsky

On the basis of the analysis of a scientific heritage of S.V.Borodaevsky his sights at the social and economic nature of cooperation, its role in a public life, classification of cooperative societies, the governmental support of cooperative movement and other problems of the theory of cooperation and the cooperative credit are covered in article. A practical orientation of theoretical constructions of the scientist, their close connection with a context of development of cooperative movement of that time are installed.

МАГУРЧАК А.М.

КООРДИНАЦІЙНА ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЯ РОБОТА АНДРІЯ ЖУКА В ЛАВАХ СОЮЗУ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ: МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ

Висвітлюється діяльність одного із засновників СВУ А.Жука протягом Першої світової війни на культурно-просвітницькій ниві. Показані його організаторські здібності у налагодження відносин із українськими діячами на українських окупованих територіях.

Початок Першої світової війни поставив перед частиною української інтелігенції, політичних діячів, які дотримувалися принципу самостійності України, нелегке завдання. Однією з політичних організацій, що виступила на боці Австро-Угорщини, був Союз визволення України (далі - СВУ). Серед його функціонерів особливо виділялася постать Андрія Ілліча Жука (1880-1968). За свою політичну діяльність на Наддніпрянській Україні він змушений був у 1907 р. виїхати до Галичини, а потім до Відня, де провів значну частину свого активного життя.

В історіографічному плані дана проблематика висвітлена невеликою кількістю праць. Це статті І.Патера й І.Гирича [1; 2; 3]. Відповідно автор ставить за мету дослідити маловідомі аспекти діяльності А.Жука у складі СВУ. Відомий дослідник українських визвольних змагань початку ХХ ст. І.Гирич назвав його “сірим кардиналом” самостійницького руху. На переконання науковця, Андрій Ілліч не тримався за посади в організаціях, а був їхнім ідейним керівником. “Передусім це пояснювалося його надзвичайною скромністю й небажанням висуватися на перший план у будь-якій справі. Так! Він не став головою СВУ, що створило, в свою чергу, в пізніші часи проблеми для дослідників, які при поверховій згадці про СВУ навіть не завжди називали ім'я його фактичного засновника” [2, с.8-9].

Своє ставлення до війни і підтримку Австро-Угорщини А.Жук висловив у меморіалі СВУ до представника Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини О.Гойоса. Поінформував його про створення СВУ і Головну Українську Раду. При цьому він запевняв, що війна з Російською імперією закінчиться на Правобережній Україні. Політична мета СВУ за меморіалом зводилася до “улепшення побіди австро-німецьким військам і одірвання від Росії українських земель” [4, арк.2]. Водночас у документі висловлювалося побажання отримати від офіційної влади допомогу для діяльності СВУ.

Одним із напрямків діяльності А.Жука в СВУ була редакційна робота. Він був членом редакційного комітету часопису “Вісник Союзу визволення України”. За його наполяганням комітет став дорадчим органом організації і звітував перед її президією. 9 грудня 1914 р. на засіданні комітету Андрій Ілліч поінформував присутніх про опубліковані праці М.Грушевського, Б.Лепкого, Л.Цегельського, С.Рудницького іноземними мовами (німецькою, болгарською, румунською, італійською), в яких висвітлювалася історія та традиції українського народу, а також брошури СВУ. На одному із засідань комітету А.Жук поділився планами щодо видання наступних брошур СВУ та заснування у Швейцарії пункту для прийому кореспонденції французькою та іншими романськими мовами [6, арк.3].

Андрій Ілліч брав активну участь у справі поширення української освіти на Волині, зокрема, надавав особисті кошти на створення українських шкіл [15, арк.38]. Так, у грудні 1916 р. на впорядкування різдвяної ялинки в українській школі у Ковелі відомий громадський діяч надіслав 50 крон [5, арк.200]. За участю СВУ у 1915 р. у Львові було створено Бюро культурної допомоги на окупованих українських територіях, яке підтримувало український шкільний рух на Волині. Андрій Ілліч, зокрема, опікувався

справою допомоги діячам Українських Січових Стрільців (далі - УСС), які, крім розвідувальної діяльності, безпосередньо займалися й організацією шкільної справи у краї. Він надсилав літературу, відповідні інструкції, інформував про тогочасні події у світі. Так, у листі до вербувального комітету УСС у Луцьку від 12 травня 1916 р. йшлося про стан освітньої справи у місті, ставлення до євреїв тощо. Повідомлялося про відрядження на Волинь православних священиків з Буковини та учителів з Галичини [5, арк.38].

У листі до старшини УСС М.Луцкевича А.Жук у справі поширення української освіти у краї закликав розраховувати на власні сили: *“нам не вільно нічого ждати від ситуацій, тільки треба на самих себе покладатись і мати на оці тільки свою справу, коли ніхто нашої справи не бере за свою. Що має статись - те станеться і коли ні на що інше не спроможні, то не повинно заторкнути нашого голосу там де про нас рішають”* [5, арк.192].

У квітні 1916 р. один січовий стрілець, який опікувався українськими школами у Луцькій окрузі, скаржився Андрію Іллічу щодо недостатнього забезпечення шкіл відповідною літературою, оскільки вважав, що для учнів потрібна в першу чергу узагальнююча література, наприклад, *“Історія України”* М.Грушевського, а потім вже наукова [5, арк.31]. У відповідь А.Жук просив більш детально інформувати його про новостворені школи та кількість зареєстрованих у них учнів, зауважуючи при цьому, що він особисто і президія СВУ отримують більш докладні інформації з Володимира-Волинського. У листі також йшлося про неможливість надсилки брошури М.Грушевського *“Як жив український народ”*, проте замість неї вишлють працю Л.Цегельського *“Русь-Україна і Московщина”* [5, арк.30]. Школи на Волині забезпечувалися літературою й у наступні роки. Так, на початку 1917 р. Андрій Ілліч надіслав відповідним особам по 2 примірники перших чисел *“Вісника СВУ”*, по 5 примірників брошур М.Грушевського і Л.Цегельського, 2 примірники *“Пам'яткової книги СВУ”* (календар СВУ на 1917 р.). На адресу сотника Д.Вітовського було надіслано 50 екземплярів *“Пам'яткової книги СВУ”*, кошти від продажу яких мали піти на розвиток українських шкіл на Волині [5, арк.231]. Крім того, сотнику було передано кілька примірників останніх номерів *“Вісника СВУ”* та *“Ukrainische Nachrichten”* [12, арк.29].

Таку благодійну справу СВУ підтримували і самі січові стрільці. Так, у листі до отамана запасного куріня УСС Никифора Гірняка А.Жук від імені СВУ висловив йому подяку, наголошуючи, що ці *“жертви будуть завдатком культурного і політичного звільнення українського народу в Росії, яке собі виписало на прапорі Українське Січове військо”* [5, арк.173]. Андрій Ілліч прилучився і до справи виготовлення фотоальбому, присвяченого справі відкриття українських шкіл на Волині [5, арк.217].

М.Луцкевич, який опікувався шкільною справою у Ковельському повіті, отримав від А.Жука календар *“Розвага”*. У відповідь старшина УСС надіслав Андрію Іллічу на зберігання книги з кооперативної тематики: *“Коло кооперації”*, *“Нащо нам економічна незалежність”*, інформував про створення у с.Перевісся шкільного споживчого кооперативу, який заробив собі кошти на влаштування різдвяної ялинки, просив підтримати школу і кооператив грошима (40-50 крон). Така допомога, на думку М.Луцкевича, засвідчувала б не тільки моральну, але і матеріальну підтримку шкільної освіти у краї з боку українців з Австрії [5, арк.196].

Іноді між організаторами шкільної справи на Ковельщині і керівництвом СВУ виникали непорозуміння. Перші скаржилися на недостатню кількість надісланої літератури, інші - на брак інформації про діяльність шкіл та стан освітньої справи у краї. Про це свідчить лист А.Жука до І.Горянського від 26 серпня 1916 р. [5, арк.183-184].

На ниві підтримки шкільної освіти Андрій Ілліч співпрацював із керівником Бюро культурної допомоги І.Крип'якевичем. Зокрема, у чернетці його листа від 23 жовтня

1915 р. йшлося про необхідність дотримання у цій справі плановості [7, арк.23]. Він закликав не робити необдуманих кроків, що б могли зашкодити справі. Для прикладу наводив діяльність Д.Донцова, В.Степанківського, М.Залізняка, яких охарактеризував як “політичне сміття”. Запевняв, що СВУ буде допомагати йому в роботі, оскільки Бюро має чітку програму, просив подавати до редакції “Вісника СВУ” інформації про події на окупованих територіях та здійснені ним кроки у справі підтримки шкільної освіти. Метою культурно-освітньої, просвітницької роботи на Волині та Холмщині, на думку А.Жука, було те, щоб “окуповані краї були українськими, щоб їх не примушували до Польщі, щоб там залунало слово українське...” [7, арк.25].

У листі від 7 березня 1916 р. Андрій Ілліч повідомляв І.Крип'якевича про те, що австро-німецьке командування дозволило відкрити три українські школи у Луцьку, Володимирі-Волинському та Ковелі, але під своїм наглядом. Проте воно має намір запросити на посади шкільних інспекторів українців. А.Жук запевняв, що СВУ покриє видатки на придбання підручників і шкільного приладдя, а спільно із Загальною Українською Радою (ЗУР) формуватиме шкільні фонди. Нарікав, що контакти з місцевими українцями налагоджуються дуже помірно, а це у свою чергу гальмує справу відкриття шкіл. Андрій Ілліч інформував І.Крип'якевича про те, що на потреби культурно-освітньої справи у Луцьку СВУ надіслав Голубовичу 200 крон та просив його бути заощадливим у цій справі, а також пришвидшити друк праці “Слідами Січових Стрільців” [7, арк.61].

Спілкуючись із істориком, А.Жук зазначав, що більш доцільно було б використати кошти на видавничу справу, просив ознайомити учителів з меморіалом СВУ щодо організації шкільництва на окупованих територіях [11, арк.34]. На потреби Бюро культурної допомоги Андрій Ілліч 12 травня 1916 р. надіслав наступну літературу: “Самостійна Україна”, “Звідки пішло ім'я України”, “Соціалістичний інтернаціоналізм і війна”, “Відомості про російську Україну”, “Що треба знати кожному українцеві” та два примірники “Кобзаря”, виданого СВУ [11, арк.89].

Натомість у листі до М.Лозинського від 15 травня 1916 р. А.Жук просив підготувати праці біографічного характеру про М.Драгоманова, І.Франка й інших українських діячів. Об'єм кожної праці - до двох друкованих аркушів з оплатою 80 крон за аркуш. При цьому він надіслав завдаток у 200 крон [14, арк.13]. Член СВУ запропонував також М.Лозинському написати брошуру з історії української політики в Австрії обсягом до 4 аркушів (100 крон за аркуш). Проте справа з вини М.Лозинського затягувалася. А.Жук ще раз листом від 28 липня 1916 р. нагадав про те, що СВУ має намір видати цілу серію біографій з 10 книжок. До першої книги мали увійти біографії Л.Українки, М.Грушевського, М.Коцюбинського, І.Франка, М.Драгоманова, М.Русова, Б.Грінченка, Л.Мацієвича, А.Тесленка. Мету цього видавничого проекту Андрій Ілліч сформулював так: “Треба історію наближувати до сучасного життя і подіями і особами, бо багато у нас говориться про далеке минуле, але мало такої літератури, щоб зв'язувала минуле безпосередньо з сучасністю” [14, арк.8].

А.Жук координував справу пересилки літератури до таборів військовополонених українців. Так, до представника Фрайштадтського табору О.Охримовича були надіслані брошура “Асимурація худоби” та числа “Ukrainische Nachrichten”, де висвітлювалося питання економічного визиску України [8, арк.4]. Андрій Ілліч звертався до Крайового ревізійного союзу у Львові з пропозицією надсилати книги з кооперативної тематики до редакції “Ukrainische Nachrichten” у Берліні. Серед них були і його праці, видані під псевдонімом Ільченко: “Ідеали, теорія і засади кооперації”, “Про заснування спілок”, “Молочарські спілки в чужих краях і у нас” [8, арк.29]. Таку ж пропозицію А.Жук надіслав керівництву товариства “Сільський господар”. Передбачалося придбати річники “Господарської часописі”, звіти товариства

“Сільський господар” за всі роки його існування, по 5 примірників всіх видань товариства і 10 примірників книг із тваринництва [8, арк.34]. Андрій Ілліч просив також В.Левицького, який тоді перебував у Фрайштадті, терміново підготувати для “Вісника СВУ” огляд німецької преси за 1915 р. [8, арк.33].

У таборах для військовополонених діяли товариства, що видавали свої часописи. Так, у Раштаті існувало товариство “Український Рух”, яке видавало часопис “Розсвіт”, у Зальцведелі товариство ім. П.Куліша - річник “Вільне слово”, у Веслярі товариство ім. Б.Грінченка - часопис “Громадська думка” і “Просвітний листок”, фрайштадтське товариство ім. І.Франка - “Розвага”. Водночас у бібліотеці СВУ не було частини номерів цих видань. Тому А.Жук запропонував видавничим товариствам надіслати примірники свої видань [13, арк.14, 16-18].

А.Жук звертався до різних українських установ і діячів з пропозицією надсилати СВУ літературу для передачі її волинським школам. На це відгукнувся Гаврило Гордий з Чернівців. Він надіслав через М.Василька 5 пакунків книжок, які отримав від місцевої української школи та товариства “Руська бесіда”. Ці книжки Андрій Ілліч відразу відправив до Волині [9, арк.1-2]. Крім того, він отримав літературу від доктора І.Куровця з Калуша та Т.Глинського з Буковини. Серед них - комплекти Літературно-наукового вісника за декілька років, часописи “Самопоміч” (1910-1912), “Неділя” (1911-1912), “Письмо з просвіти” (1912-1914), “Жіноче діло” за 1912 р., “Україна” (1912-1913), календар “Просвіти” за 1910, 1912 і 1913 рр., а також книги С.Степняка “Підземна Росія” та І.Брика “З Маркіянових днів” [10, арк.59]. Водночас А.Жук налагодив контакти з українськими діячами, які опікувалися шкільною справою на Волині. Відповідаючи на лист Михайла Таранька від 1 квітня 1916 р. Андрій Ілліч просив подавати ширші дописи щодо краю та шкільних інспекторів. Наприкінці листа він зауважив: “У всіх справах практичних щодо підручників і т.д. звертайтеся до др. Крип'якевича, а нам пишіть про загальні речі і надсилайте свою працю про Волинь до друку” [9, арк.144].

Завдяки Є.Черановському у Володимирі-Волинському почала діяти спільна українсько-єврейська народна школа (4 класи). До її відкриття долучилися і члени СВУ. Це була приватна школа. Більшість учнів складали євреї. Їхні батьки мали великий вплив у шкільному комітеті. А.Жук і М.Меленевський пропонували колегам налагодити зв'язки з євреями і відкривати “мішані, спільні (класи), щоб в сей спосіб уникнути відчуження одного народу від другого, щоб однаковим вихованням, при взаємнім шануванні мови, звичаїв і обрядів євреї полюбили минувшину України і спільно з українцями почали працювати для будучини вітчизни спільної обом народам” [9, арк.168]. А для того, наголошував Андрій Ілліч, щоб спільні школи залишалися по суті українськими, слід уникати антисемітської агітації “головним чином з огляду на українсько-єврейські відносини на селах, де тим легше буде забезпечити єврейським меншостям відповідну участь в шкільних і інших громадських справах чим менше євреї будуть користати з своєї переваги чисельної в місті” [9, арк.169].

У справі шкільної освіти у Володимирі-Волинському А.Жук листувався з четарем УСС Миколою Саєвичем. В основному йшлося про надсилання школам різноманітної літератури. У лютому 1916 р. Андрій Ілліч повідомляв його про пересилку “Вісника СВУ” (10 примірників), “Ukrainische Nachrichten” (5), “Короткої історії України” М.Грушевського (30), “Катехизу українського” Б.Заклинського (50), “Відомостей про російську Україну” (20) та “Кобзаря” Т.Шевченка (5) [11, арк.28]. СВУ також виділив М.Саєвичу кошти для організації бібліотеки. А.Жук писав колезі про складнощі щодо видання “Букваря” та іншої навчальної літератури, стверджуючи, що “ся справа не легка, скоро не вдасться налагодити” [11, арк.43]. У жовтні того ж року Андрій Ілліч пропонував М.Саєвичу залучити до культурно-освітньої справи у краї якомога більше

української інтелігенції: *“культурні справи треба так робити, щоб не видавались вони страшними для місцевих людей”* [11, арк.80]. Як член СВУ він сприяв піднесенню рівня національної свідомості українців на окупованих територіях. Про це йшлося у його листі до М.Саєвича від 1 травня 1916 р. *“З тим більшим завязанням - наголошував А.Жук - маємо в тім напрямі працювати і тут Ваша робота, коли далі йтиме як дотепер, найдеться серед найкращих сторінок літопису наших спільних змагань в ім'я визволення України. Передайте поклін всім братам волинянам, що йдуть Вам на руку і тим галичанам, що Вам помагають, а Союз все стояв і стоїть до помочі, що є в його силі та змозі”* [11, арк.56]. А.Жук спростовував чутки про нібито серйозний конфлікт серед членів ЗУР. Про це він писав наступне: *“Офіційно ніякої кризи в Раді не було і нема. Хіба що мають на увазі ... хронічну нашу непорядність, деструктивність та політиканство. Щось було, але зв'язь з Клубом мала”* [11, арк.93].

Отже, у буремні дні Першої світової війни А.Жук брав активну участь у поширенні української освіти на Волині, піднесенні рівня національної свідомості населення краю. Про це яскраво ілюструє його листування з місцевими діячами та галичанами, які безпосередньо на Волині здійснювали культурно-освітні заходи серед молоді. Саме завдяки організаторським здібностям А.Жука Союз визволення України перебрав на себе функції головного координаційного центру у справі піднесення культурно-освітнього життя на теренах Західної України й у таборях військовополонених.

1. *Гирич И.* Андрей Жук - основатель “Союза освобождения Украины”: политическая и культурно-просветительская деятельность в годы Первой мировой войны / И.Гирич // Народы Габсбургской монархии в 1914-1929 г.: от национального движения к созданию национальных государств. - М.: Квадрига, 2011. - С.166-185.

2. *Гирич И.* У тіні В.Липинського (Андрій Жук як політичний мислитель й дослідник історії визвольного руху) / І.Гирич // Молода нація. - 2002. - №3. - С.8-45.

3. *Патер І.* Андрій Жук і Союз визволення України / І.Патер // Молода нація. - 2002. - №3. - С.58-82.

4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф.4405, оп.1, спр.4.

5. ЦДАВО України, ф.4405, оп.1, спр.22.

6. ЦДАВО України, ф.4405, оп.1, спр.23.

7. ЦДАВО України, ф.4405, оп.1, спр.65.

8. ЦДАВО України, ф.4405, оп.1, спр.69.

9. ЦДАВО України, ф.4405, оп.1, спр.70.

10. ЦДАВО України, ф.4405, оп.1, спр.72.

11. ЦДАВО України, ф.4405, оп.1, спр.129.

12. ЦДАВО України, ф.4405, оп.1, спр.131.

13. ЦДАВО України, ф.4405, оп.1, спр.134.

14. ЦДАВО України, ф.4405, оп.1, спр.138.

15. Центральний державний історичний архів України, м.Львів, ф.309, оп.1, спр.2638.

Магурчак А.Н. Координационная и культурно-просветительская работа Андрея Жука в рядах Союза освобождения Украины: малоизвестные страницы

Освещается деятельность одного из основателей СОУ А.Жука в течение Первой мировой войны на ниве культурного просвещения. Показаны его организаторские способности в налаживании отношений с украинскими деятелями на украинских оккупированных территориях.

Magurchak A.M. Coordinating and cultural enlightening work of Andry Zhuk in rows to Union of liberation of Ukraine: not popular pages

Activity of one is illuminated of founders of ULU A.Zhuk during First world war on the field of the cultural enlightening. Shown organizational capabilities A.Zhuk for adjusting of relationships with the Ukrainian figures on Ukrainian occupied territories.

ГОРБУНОВА Г.А.

ОЛЕКСАНДР СУХЕНКО: СТОРІНКИ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО ЕМІГРАНТА

У статті висвітлюються основні віхи життя та діяльності Олександра Сухенка - українського інженера, підприємця, громадського діяча, фотохудожника, який жив в різні роки у Польщі, Німеччині, Франції та Італії, а також членів його родини: батька Василя Сухенка - учасника Першої світової війни, Визвольних змагань в Україні, дружини Олександри Веги Сухенко (Кринкіної), американки російського походження.

Минуло два десятиліття, як Україна стала незалежною державою. Весь цей час наші співвітчизники відкривають для себе розпорошену по різних країнах та континентах українську діаспору. Але й сьогодні для широкого загалу громадян України історія української діаспори, передумови її виникнення, причини кожної еміграційної хвилі, складності адаптації кожного українського емігранта в нових умовах залишаються малознаними та малозрозумілими. Тому для нас важливо вивчати та висвітлювати історію української еміграції не тільки на основі сухих дат, подій, фактів, а й через пізнання долі, життєвого шляху, історії окремо взятої особи, родини. І зовсім не обов'язково для прикладу обирати постаті широко знаних, видатних українців-емігрантів. Уваги заслуговує кожен виходець з України, який, перебуваючи за межами Батьківщини, зберігає, збагачує, популяризує в інших країнах рідну мову, культуру, історію.

Саме такою маловідомою в Україні, але знаною серед українських емігрантів є постать Олександра Васильовича Сухенка - українського інженера, підприємця, громадського діяча, фотохудожника, який, до того ж, живучи в різні роки у Польщі, Німеччині, Франції та Італії, зрештою став справжнім поліглотом.

Документи (разом з ними й нагороди) Олександра Сухенка надійшли до Центрального державного архіву зарубіжної україніки (ЦДАЗУ) у 2010 р. Вони цікаві не тільки тим, що розкривають його постать. Їх доповнюють комплекси документів, фотографій, музейних предметів представників родини О.Сухенка: батька - Василя Івановича Сухенка, учасника Першої світової війни, Визвольних змагань в Україні та дружини - Олександри Веги Сухенко (Кринкіної), американки російського походження.

Після науково-технічного опрацювання вищезазначені документи утворили в ЦДАЗУ фонд особового походження 24 "Сухенко Олександр Васильович (1918-2000), інженер та громадський діяч (Італія)", до якого увійшли 77 справ, які включають в себе 325 документів.

Структура фонду, склад його документів заслуговують на особливу увагу та мають бути розглянуті в окремому науковому дослідженні. На нашу думку, перш ніж розглядати документи, необхідно детальніше ознайомитися з біографією та основними напрямками діяльності Олександра Сухенка, ім'я якого, як вже зазначалося, мало відоме в Україні.

Отож, мета даної роботи - на основі документів ЦДАЗУ висвітлити життєвий шлях О.Сухенка та окреслити основні напрями його діяльності та коло зацікавлень.

Новизна даної роботи полягає у введенні в науковий обіг нових архівних документів, які доповнюють наші знання про другу хвилю української еміграції на прикладі окремо взятої особи. Крім того, розкриваючи біографію основного героя, ми не залишаємо без уваги інших членів його родини.

Для написання даної роботи були використані виключно документи вищезазначеного фонду, складовою частиною якого є публікації про О.Сухенка та представників його родини - Л.Волянської *“Підприємець і патріот інж. О.Сухенко з Італії розповідає про свої проекти”* (*“Свобода”*, 1987, США), Н.Цуканової *“Возвращенец”* (*“Рыночная площадь”*, 1994, Україна). Доповнює статтю інформація про В.Сухенка, подана Я.Тинченком в його книзі *“Герої українського неба: науково-популярне видання”* (2010).

Обмежена кількість публікацій, присвячених багатогранній постаті О.Сухенка та членам його родини підтверджує актуальність даної роботи.

Олександр Васильович Сухенко народився 10 листопада 1918 р. [4, арк.1] в Києві у будинку по вул. Фундуклеївській (нині - вул. Б.Хмельницького) [12, арк.1] у родині Євгенії (з роду Красовських [4, арк.6; 12, арк.1]) та Василя Сухенків. На особливу увагу заслуговує його батько.

Василь Сухенко, який походив з родини Івана та [Тетяни] Сухенків [13, арк.1], народився 7 липня 1893 р. [14, арк.1] в Києві [36, с.147] (за іншими даними в с.Усівка [12, арк.1], тепер - Згурівський р-н, Київська обл.). Освіту здобував у Переяславській гімназії та Київському політехнічному інституті [36, с.147].

У роки Першої світової війни, пройшовши у 1915 р. навчання у школі прапорщиків та Гатчинській авіаційній школі, брав участь у бойових діях як льотчик, за що й був нагороджений орденами Святої Анни III та IV ступенів та Святого Станіслава III ступеня [36, с.147].

Навесні 1918 р. Василь Сухенко перейшов на службу в армію Української Народної Республіки та кілька років служив при штабі авіації, був льотчиком-дозорцем, брав участь в роботі української військово-технічної місії УНР у Відні, Берліні та Празі, обіймав у 1920-1923 рр. посаду коменданта групи I льотної франко-польської школи в м.Бидгощі (Польща) [36, с.147; 15, арк.1].

Заслуги В.Сухенка перед УНР були відзначені орденом Симона Петлюри [30, інв. №Кн-36, Нум-нг-5; 31, інв. №Кн-37, Нум-нг-6], відзнакою до першої річниці вбивства С.Петлюри [27, інв. №Кн-33, Нум-нг-2], відзнакою Варшавського союзу українських комбатантів [26, інв. №Кн-32, Нум-нг-1], які стали невід'ємною складовою фонду 24 *“Сухенко Олександр Васильович (1918-2000), інженер та громадський діяч (Італія)”*.

Коли Василь Сухенко у складі військових частин УНР опинився у Польщі, його дружина з маленьким сином, аби уникнути переслідувань з боку нової влади, змушена була залишити Київ та деякий час жити у родичів у Вінниці [12, арк.1]. Тільки у 1925 р. вони нелегально виїхали до Польщі, де родина нарешті об'єдналася [12, арк.1; 11, арк.3].

Олександр Сухенко зазначав, що його батько у мирний час працював у компанії *“Philips”* у Варшаві [4, арк.6], а також в одній з фірм в Голландії [11, арк.3].

Я.Тинченко, спираючись на документи фонду 5235 *“Уряд Української Народної Республіки в екзилі”* Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України зазначає, що після демобілізації у 1922 р. [36, с.147]. В.Сухенко *“[...] працював інженером-електриком на різних польських підприємствах, згодом здобув освіту у Вищій Політехніці у Відні, обіймав керівні посади на різних промислових підприємствах Франції [...] Протягом 1930-1950-их років мешкав у Парижі”* [36, с.147].

Останні десятиліття Василь Сухенко мешкав у Гамбурзі (Німеччина), де і помер 17 квітня 1985 р. [11, арк.3; 14, арк.1].

Повертаючись до постаті Олександра Сухенка, зазначимо, що початкову освіту він здобув у гімназії А.Міцкевича у Варшаві, а потім продовжив навчання на кафедрі авіації у Технічному університеті в Данцигу (тепер - Гданський технічний університет, Польща, 1937-1944 рр.) [4, арк.6].

Завершивши навчання в буремні роки Другої світової війни, О.Сухенко одразу поповнив лави української дивізії "Галичина" [4, арк.6]. Про це свідчать не тільки документи, а й нагороди, якими він згодом був відзначений - Воєнний хрест Української Народної Республіки до 40-ліття відродження Українських Збройних Сил [28, інв. №Кн-34, Нум-нг-3; 29, інв. №Кн-35, Нум-нг-4] та Український комбатантський хрест [32, інв. №Кн-38, Нум-нг-7].

Правда, вже у серпні 1944 р. О.Сухенко знову повернувся до навчання, яке продовжив в училищі військових перекладачів в Берліні [4, арк.6], по закінченню якого, склавши іспити з української, польської, російської, німецької мов, очолив курси з української мови [4, арк.6] вищезазначеного закладу.

В резюме Олександра Сухенка зазначено, що після закінчення Другої світової війни він став одним з ініціаторів створення Міжнародного університету в Мюнхені (International University in Munich) [4, арк.6], який був заснований при UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration - Допомогова та реабілітаційна адміністрація Об'єднаних Націй) [34, с.16]. Університет діяв у 1946-1947 рр. в приміщенні Національного музею [11, арк.2]. Зазначимо, що серед студентів та викладачів університету були представники різних національностей, але третину студентів становили українці - 650 осіб [35, с.237].

Кінець 1940-х років - це час, коли розпочався новий етап в житті О.Сухенка. Починаючи з цього періоду, розглядаючи біографію О.Сухенка, ми маємо звертати увагу на його роботу як фахівця у певній галузі, на активного громадського діяча, творчу особистість, благодійника, особу з широким колом зацікавлень.

У 1947 р. Олександр Сухенко залишив Німеччину та чотири роки працював спочатку головним інженером, згодом - менеджером компанії "*L'Electricite Medicale et Industrielle*" в Парижі [4, арк.6].

Починаючи з 1951 р. він постійно жив та працював в Італії [6, арк.2], залишаючись при цьому особою без громадянства та політичним біженцем [6, арк.2]. Італійське громадянство він отримав тільки у 1977 р. [6, арк.1]. За документами, з 1956 до 1982 р. О.Сухенко був менеджером, пізніше - головним виконавчим директором компанії "*Struver italiana - Societa a responablita limitata*" [4, арк.7; 7, арк.1зв]. У 1983 р. він став співзасновником та президентом компанії "*Sital systems S. r. L.*" [8, арк.1].

З інтерв'ю, які Олександр Сухенко давав журналістам українських періодичних видань в США та Україні, відомо, що за його безпосередньої участі в Італії свого часу було встановлено близько 600 електростанцій [12, арк.1]. Коли ж він заснував своє власне підприємство "*Clear water*", що спеціалізувалося на виробництві дизель-генераторів для очищення питної води, почали надходити замовлення з Іспанії, Чилі, Перу, Колумбії, Еквадору та країн західної Африки [11, арк.3].

Маючи чималий життєвий досвід, неабиякі організаційні здібності та контакти в багатьох країнах (зокрема, з представниками української діаспори), у 1985 р. О.Сухенко очолив Представництво Державного центру УНР в екзилі в Італії [11, арк.3].

Насправді, в громадське життя українців за кордоном О.Сухенко занурився значно раніше. Живучи в Італії, він був активним членом Українського інституту Америки [4, арк.7], про що свідчить сертифікат, виданий йому 4 травня 1979 р. [5, арк.1].

Осередок українців США - Український інститут Америки - був заснований у 1948 р. [37, с.3424] Володимиром Джусом (з 1952 р. - його президент) [33, с.507]. Члени інституту, яких на початок 1980-х років було понад 200 осіб [37, с.3424], проводили культурно-освітні заходи, концерти, літературні вечори та ін., а також збирали твори українських митців.

Свого часу саме в Українському інституті Америки відбулися дві персональні фотовиставки Олександра Сухенка [4, арк.7]. Це й не дивно, адже він був творчою особистістю і фотомистецтву приділяв чимало уваги. Його персональні виставки проходили не тільки в США, а і в Німеччині (м.Мюнхен) [12, арк.1].

Після здобуття Україною незалежності, О.Сухенко, як і багато інших представників української діаспори, відвідав Батьківщину. На початку 1990-х років за сприянням Національно-мистецької фундації митрополита Андрея Шептицького, Національного музею у Львові та Музею фотомистецтва відбулася його виставка “Європа й Америка. Фотоком Олександра Сухенка (Італія, Рим)” [1, арк.3].

З документів фонду відомо, що вже у наступному, 1994 р., 119 фотографій Олександра Сухенка прибули до Києва для проведення фотовиставки “Летючий голландець” [1, арк.4].

На світлинах 1976-1983 рр. були зображені різні куточки Італії, Франції, Німеччини, США, Лівії [1, арк.4-7зв]. Доповнювали уявлення про О.Сухенка як фотохудожника його фотоальбом “Rome in locus” (1964) та каталоги виставок “A.V.Suchenko. Patte” (1978) та “Patterns places people” (1982) [1, арк.7зв]. Де саме перебувають вищезазначені твори сьогодні встановити не вдалося.

Мріяв митець заснувати в Києві фотогалерею “Київські обличчя” [12, арк.1]. Але ця мрія так і не була втілена у життя. До кінця не реалізованим залишився ще один проект Олександра Сухенка. Але перш, ніж зупинитися на ньому більш детально, доречно згадати дружину О.Сухенка - Олександру Сухенко, адже саме вона доклала чимало зусиль для втілення цього проекту у життя. До того ж її документи займають вагомe місце у фонді.

Олександра Вега Кринкіна народилася 16 серпня 1923 р. у Нью-Йорку [23, арк.2зв]. Її батьки - Давид Захарович¹ [10, арк.1зв, 2зв] та Антоніна Абрамівна Кринкіни [10, арк.1зв] - ще у 1914 р. емігрували до США [12, арк.1]. У 1944 р. О.Кринкіна закінчила Washington Square College of Arts and Science (Нью-Йорк) зі ступенем бакалавра гуманітарних наук [22, арк.1], у подальшому працювала перекладачем та редактором [23, арк.28]. У 1957 р. як перекладач брала участь в роботі Міжнародної виставки атомної електроніки, теле-, радіо- та кіноіндустрії (Рим, Італія) [23, арк.27].

Олександр Сухенко та Олександра Кринкіна побралися в Сан-Маріно наприкінці 1950-х років [19, арк.1].

Починаючи з 1968 р., залишаючись громадянкою США, Олександра Сухенко працювала перекладачем у FAO при штаб-квартирі ООН в Римі (Food and agriculture organization of the united Nations in Rome - Продовольча та сільськогосподарська організація при штаб-квартирі ООН в Римі) [4, арк.6; 24, арк.1-4].

Олександра Сухенко, як і її чоловік, не обмежувалася повсякденністю. Цим пояснюється те, що в середині 1980-х років подружжя не тільки зацікавилася творчістю художника Іллі Рєпіна (1844-1930), а й захопилося ідеєю перекласти англійською мовою та видати окремим виданням його спогади - “Далеке близьке”.

В ЦДАЗУ зосереджені листи Олександри Сухенко, в яких вона пояснювала в чому, на її думку, цінність та значення перекладу цієї книги. Вона писала, що про

І.Репіна та його творчість в англomовних країнах відомо мало, адже там майже ніхто не досліджує історію російського мистецтва другої половини XIX ст. Переклад його спогадів не тільки привернув би увагу до його постаті, розкрив би історію російського мистецтва того періоду, а й зробив би вагомий вклад у вивчення соціальної та політичної ситуації того періоду в Росії [17, арк.2]. Крім того, на думку подружжя, ця книга могла допомогти у пізнанні *“історії України доби царської Російської імперії”* [11, арк.3].

Оскільки Олександра Сухенко була професійним перекладачем, а Олександр Сухенко мав неабиякий природний хист до мов (зазначимо, що він окрім рідної української мови, знав російську, польську, німецьку, англійську, французьку, іспанську та італійську [4, арк.7]), з перекладом вони впоралися самостійно. Коли ж постало питання стосовно видання англomовного варіанту мемуарів, з'явилися складності.

Олександра Сухенко подала заяву до Національного фонду розвитку гуманітарних наук (National endowment for the humanities, Вашингтон, США) на отримання гранту для видання книги І.Репіна *“Далеке близьке”* [17, арк.2].

Протягом 1987-1990 рр. тривала співпраця родини Сухенків з Мартою Богачевською-Хомяк - науковцем, керівником дослідницьких програм Національного фонду сприяння гуманітарним наукам [18, арк.1-13; 21, арк.1-8]. Саме вона порадила до основного тексту перекладу додати передмову та анотації, написані фахівцями в таких галузях знань, як історія мистецтв, літературознавство, мовознавство та лінгвістика [17, арк.2, 15]. Це, а також той факт, що до даної праці необхідно було додати схвальні відгуки від восьми науковців [17, арк.5], змусило Олександру та Олександра Сухенків звертатися до багатьох фахівців.

З документів даного фонду відомо про листування Сухенків з Ренатою Холод (кафедра історії мистецтв Пенсільванського університету) [17, арк.1, 5; 20, арк.1], Богданом Будуровичем (кафедра слов'янських мов та літератури Університету в Торонто) [17, арк.15-16], Мирославою Мудрак-Цискевич (кафедра історії мистецтв Університету в Огайо) [20, арк.1, 7, 8], Романою Багрій-Пікулик (кафедра вивчення мов, літератури та лінгвістики Університету в Йорку) [20, арк.3; 21, арк.4] та ін.

Нерідко у відповідь на звернення про співпрацю Сухенки отримували обґрунтовані відмови. Але майже кожен, хто відмовлявся від написання відгуків чи анотацій на переклад книги, давав рекомендації, до кого звернутися з цього приводу. Як от Р.Багрій-Пікулик порадила таких літературознавців та мовознавців Університету в Торонто, як Джордж Луцький, Богдан Будурович, Доллі Фергусон, Уляна Пасічник [20, арк.3].

Робота, до якої були залучені науковці США та Канади, так і не була завершена. В листі від 24 лютого 1989 р. директор відділу науково-дослідних програм Національного фонду сприяння гуманітарним наукам Р.Екман повідомив О.Сухенко про відмову у наданні гранту на фінансування видання перекладу книги І.Репіна *“Далеке близьке”* [25, арк.1].

На сьогодні частина примірника тексту перекладу спогадів видатного митця є складовою фонду О.Сухенка [2, 42 арк.]. Там же зосереджено листування подружжя Сухенків щодо підготовки до видання перекладу книги І.Репіна *“Далеке близьке”*.

З документів того самого фонду - листів Ф.Сисина та О.Процик відомо, що у 1987 р., в той самий час, як велася робота над перекладом книги І.Репіна *“Далеке близьке”*, О.Сухенко подарував Бібліотеці Українського науково-дослідного інституту Гарвардського університету книгу Я.Н.Черновського *“Україна і Запоріжжя”* (повна оригінальна назва - *“Ukraina i Zaporozze, czyli Historya kozakow*

od pojawienia sie ich w dziejach, do czasu ostatecznego przylaczenia do Rossyi napisana”), видану у Варшаві в 1854 р. [3, арк.1-2].

Заключним, але не менш активним, ніж попередні, етапом життя О.Сухенка можна назвати 1990-ті роки - час, коли Україна стала незалежною державою і героєм нашого дослідження багато часу проводив у рідному місті Києві, очолюючи представництво німецької фірми “Heinzmann” - “Heinzmann-Kiev” [9, 15 арк.; 12, арк.1].

На жаль, на даному етапі не вдалося встановити точну дату та місце смерті О.Сухенка чи його дружини. За свідченнями знайомих, у 1990-х роках Олександра Сухенко переїхала до Франції, у м.Біарріц, де й померла у 1999 р., Олександр Сухенко помер у 2000 р. [записано зі слів Т.П.Нікітіної].

Таким чином, на основі документів ЦДАЗУ ми ознайомилися з основними віхами життя та діяльності Олександра Сухенка - непересічної постаті серед тих українських емігрантів, які, перебуваючи за межами Батьківщини, зберігали, збагачували та популяризували її культурну спадщину в інших країнах.

Примітки

¹Кринкін Д.З. - юрист за фахом, понад чверть століття редагував газету “Русский голос” (США). У 1959 р., на запрошення Союзу радянських літераторів, не дивлячись на хворобу, відвідав СРСР. Під час подорожі стан його здоров’я різко погіршився і Д.З.Кринкін помер. Похований на цвинтарі Новодівочого монастиря у Москві.

1. Центральний державний архів зарубіжної україніки (ЦДАЗУ), ф.24 “Сухенко Олександр Васильович (1918-2000), інженер та громадський діяч (Італія)”, оп.1, спр.1, 7 арк.

2. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.5, 42 арк.

3. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.8, 3 арк.

4. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.12, 10 арк.

5. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.14, 1 арк.

6. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.15, 3 арк.

7. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.17, 4 арк.

8. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.18, 4 арк.

9. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.19, 15 арк.

10. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.20, 8 арк.

11. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.33, 2 арк.

12. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.34, 1 арк.

13. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.36, 1 арк.

14. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.37, 1 арк.

15. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.38, 11 арк.

16. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.42, 1 арк.

17. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.45, 31 арк.

18. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.46, 17 арк.

19. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.47, 1 арк.

20. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.49, 18 арк.

21. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.50, 9 арк.

22. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.61, 1 арк.

23. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.62, 30 арк.

24. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.63, 5 арк.

25. ЦДАЗУ, ф.24, оп.1, спр.66, 5 арк.

26. ЦДАЗУ, муз.ф., інв. №Кн-32; Нум-нг-1.

27. ЦДАЗУ, муз.ф., інв. №Кн-33; Нум-нг-2.

28. ЦДАЗУ, муз.ф., інв. №Кн-34; Нум-нг-3.

29. ЦДАЗУ, муз.ф., інв. №Кн-35; Нум-нг-4.

30. ЦДАЗУ, муз.ф., інв. №Кн-36; Нум-нг-5.

31. ЦДАЗУ, муз.ф., інв. №Кн-37; Нум-нг-6.

32. ЦДАЗУ, муз.ф., інв. №Кн-38; Нум-нг-7.

33. Джус Володимир // Енциклопедія українознавства / голов. ред. В.Кубійович. - Париж-Нью-Йорк: Молоде життя, 1955-57. - Т.ІІ/2. - С.507.
34. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. 1945-1951. - Мюнхен, 1985. - Т.1. - 432 с.
35. Різничок С. Історія заснування та діяльність фармацевтичного факультету Українського технічно господарського інституту в Мюнхені (1947-1952) як наступника фармацевтичного факультету медико-природничих фахових курсів у Львові (1942-1944) // Вісник Львів. ун-ту. Серія педаг. - 2010. - Вип.26. - С.236-245.
36. Тинченко Я. Герої українського неба: науково-популярне видання. - К.: Темпора, 2010. - 200 с.
37. Український інститут Америки // Енциклопедія українознавства / голов. ред. В.Кубійович. - Париж-Нью-Йорк: Молоде життя, 1980. - Т.ІІ/9. - С.3424.

Горбунова Г.А. Александр Сухенко: сраницы жизни украинского эмигранта

В статье освещаются основные этапы жизни и деятельности Александра Сухенко - украинского инженера, предпринимателя, общественного деятеля, фотохудожника, который жил, в разное время в Польше, Германии, Франции и Италии, а также членов его семьи: отца Василия Сухенко - участника Первой мировой войны, Освободительного движения в Украине, супруги Александры Веги Сухенко (Крынкиной), американки русского происхождения.

Gorbunova G.A. Alexander Sukhenko: the pages of life of the Ukrainian emigrant

The article clears up the major landmarks of life and work of Alexander Sukhenko - the Ukrainian engineer, entrepreneur, public figure, photographer, who lived in different years in Poland, Germany, France and Italy, it also clears up the major landmarks of life of the members of his family: his father Vasyl Sukhenko - the participant of the First World War and the Liberation Struggle in Ukraine, and his wife Alexandra Vega Sukhenko (Krinkina), the American of the Russian origin.

ПАРАХІНА М.Б.

БІЛЬШОВИЦЬКА “ТЕОРІЯ БОРОТЬБИ ДВОХ КУЛЬТУР” І ІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ 30-60-х РОКІВ XX ст.: ЕВОЛЮЦІЯ ПРОБЛЕМИ

В статті розглянуто питання засудженої у 1920-х роках “теорії боротьби двох культур”, яка зусиллями сталінського режиму знову відродилася наприкінці 1930-х років.

Формально засуджена й відкинута ще у середині 1920-х років, “теорія боротьби двох культур” зусиллями сталінського режиму “взяла реванш” наприкінці 1930-х років. У постанові Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У “Про обов’язкове вивчення російської мови в неросійських школах України” від 20 квітня 1938 р. й постанові РНК УРСР “Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних відділів і класів у школах, технікумах і вузах УРСР” (29 червня 1938 р.) [13] була задекларована фактична перемога російської мови і культури над українською [26].

Характерно, що після завершення Другої світової війни знову посилився великодержавний вплив у процесі висвітлення і викладання історії народів СРСР. В історії України, як і в історії інших союзних республік, сталінський термін другої половини 1930-х років - “найменше зло” - поволі поступився місцем поняттю “абсолютне благо” [7]. 24 травня 1945 р. на урочистому прийомі в Кремлі на честь командувачів Червоної армії Й.Сталін виголосив сумнозвісний тост “за здоров’я російського народу”, який, мовляв, здобув “загальне визнання” як “керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни” і є “найвидатнішою нацією з усіх націй, що входять до складу Радянського Союзу” [4].

Теза про “найвидатнішу націю з усіх націй, що входять до складу Радянського Союзу” стала наріжним каменем усієї повоєнної сталінської ідеології й пропаганди. Послідовно виокремлювалася велика роль російського народу як “старшого брата”, вищість (пріоритетність) його культури та науки, що, мовляв, давала можливість прилучитися до найважливіших досягнень світової цивілізації. Відтак входження (по суті насильницьке приєднання) неросійських народів (інородців) до складу Московського царства (Російської імперії) оцінювалося як акт прогресивний.

Особливо несамовіта нова інтерпретація минулого народів СРСР насаджувалася в Україні. Вже через кілька місяців після проголошення тосту “вождем народів” голова Раднаркому УРСР М.Хрущов у промові на урочистостях з нагоди річниці визволення України, не лише підтримав, а й “розвинув” думки Й.Сталіна з цього питання. Зокрема він говорив про “старшинство” російського народу і “братню” допомогу “молодшому” українському народові, а також про непомірну вдячність першому “за його ясний розум, стійкість і терпіння” [16].

З приводу останніх проявів російського великодержавного шовінізму, ініціатором якого виступив Й.Сталін, 18 жовтня 1945 р. колишній нарком освіти УРСР О.Шумський із свого красенярського заслання насмілювався послати до радянського диктатора рішучий лист-протест проти “нового курсу національної політики, курсу російської великодержавної політики”, “вихваляння героїв російської великодержавності і пригноблення України від Петра до Брусилова...”. Засланець доводив, що “політичний союз народів і дружні їх відносини не можна будувати на “старшинстві” одного і приниженні іншого народу. На такому принциповому фундаменті будується підкорення і гніт одного народу іншим, а не їх союз і рівність”

[15]. Водночас великодержавно-шовіністичний сплеск у національній політиці Кремля О.Шумський кваліфікував як *“лінію національно-політичної кастрації українського народу, лінію перетворення України в політично-аморфне тіло - Малоросію”* [15].

Протест О.Шумського виявився непоодиноким, однак тоталітарний сталінський режим неухильно проводив свою лінію: системно переглядалися (фальсифікувалися) національні історії народів СРСР, зміщувалися акценти щодо ролі Росії в них. Тим більше, що більшовицька диктатура жорстоко придушувала будь-який спротив, навіть інтелектуальний. В українському спектрі цієї пропагандистської кампанії республіканська номенклатура, принаймні попервах, активно залучала майстрів художнього слова, розраховуючи вочевидь, що засобами красного письменства нові партійні настанови оперативніше й легше *“оволодіють масами”* [3]. Крім того, тоталітарна пропагандистська машина вже в 1930-х роках ледь не стовідсотково підпорядковувала собі діяльність митців - *“інженерів людських душ”*, змусивши їх обслуговувати власні потреби та вподобання.

Прагнення Кремля привласнити києворуську спадщину мало наслідком дуже круті системні заходи щодо інтенсивного нівелювання *“окремішньої”* історії українців. Масштабна ідеологічна робота розгорнулася і навколо *“неправильного”* трактування таких вузлових аспектів вітчизняної історії, як Хмельниччина [5]. Таким чином формувалися засади *“нової”* концепції виникнення та розвитку України й українсько-російських взаємин. Ця ідеологема надовго була канонізована у *“Тезах ЦК КППС про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)”*, схвалених 1954 р.

Утім смерть Й.Сталіна й міжособна боротьба за владу у компартійній номенклатурі певною мірою посприяли лібералізації суспільних відносин, пом'якшенню політичної й культурно-національної атмосфери в СРСР. Вища влада офіційно засудила державний терор як одну з форм управління. Першим програму десталінізаційної трансформації життя сформулював, як це не дивно виглядає, один з наближених покійного диктатора, перший заступник Голови Ради Міністрів СРСР Л.Берія. Вже в перші місяці після смерті *“вождя”* він, прагнучи здобути прихильність номенклатури не тільки в центрі, а й на місцях, виступив ініціатором часткового задоволення національних потреб жителів республік, розширення прав союзних і автономних суб'єктів, передачу більшості підприємств у республіканську власність [5; 11].

У травні 1953 р. на засіданні Президії ЦК КППС була розглянута й ухвалена постанова про ситуацію у західноукраїнських областях, підготовлена за відповідним меморандумом Л.Берії. В ній особлива увага зверталася на те, що боротьба з націоналістичним підпіллям не може провадитися винятково масовими репресіями й чекістсько-військовими операціями. *“Моментом істини”* стало з'ясування ситуації у мовно-культурній сфері й суспільно-політичному житті *“національних республік”*, насамперед Української РСР. Виявилось, що *“теорія боротьби двох культур”*, сформульована на той час покійним Д.Лебедем, перетворилася на офіційну домінанту національної політики Кремля у межах усіх регіонів. В Україні це проявлялося в повному переважанні *“російського”* в усіх сферах публічного життя, за незначними винятками, скажімо в літературній сфері.

Щодо цієї ситуації були наведені численні факти на пленумі ЦК Компартії України, який відбувся 2-4 червня 1953 р. На порядку денному поставили лише єдине питання: *“Про постанову ЦК КППС від 26 травня 1953 р. “Питання західних областей Української РСР” і доповідну записку тов. Л.Берія до Президії ЦК КППС”* [25]. Попри заявлену обмежено-регіональну специфіку порядку денного, на пленумі по суті з'ясовувався стан справ у національно-культурній і мовній сфері по всій території республіки.

У своїй доповіді на пленумі секретар ЦК КП України О.Кириченко оприлюднив дуже вагомі факти, що засвідчили в усьому обсязі русифікацію радянської України, яка б тривала й надалі, коли б не “передчасна” смерть Й.Сталіна. Між іншим, у промові зазначено: *“На Президії ЦК КПРС керівниками Партії і Уряду було правильно закинуто нам докір в тому, що їм доводиться доказувати українським товаришам, що на Україні треба говорити українською мовою”* [25] (підкреслення наше. - М.П.). Далі Олексій Іларіонович (перший українець за походженням, який нарешті у червні 1953 р. очолив ЦК Компартії України) наголосив на упослідженому статусі української мови в республіці і навів конкретні приклади, коли *“справедлива вимога того чи іншого працівника про необхідність викладання ряду дисциплін в учбових закладах і читання лекцій для населення українською мовою розцінюється окремими товаришами як прояв українського буржуазного націоналізму. Такий погляд є глибоко помилковим і шкідливим”*.

Також він запропонував запровадити в республіці помірковану програму українізації: *“Нам необхідно провести велику роботу по створенню і перекладу на українську мову підручників для шкіл, вузів, а також по випуску кінофільмів українською мовою. Треба видати в цьому році “Історію Української РСР” і “Історію української літератури” [...]. Також потрібно, щоб вийшов у світ підготовлений Інститутом мовознавства Академії наук республіки 4-томний українсько-російський словник. Це буде сприяти піднесенню культури українського народу”* [25].

Гостро критичним виявився виступ на пленумі заступника голови Ради Міністрів УРСР, офіційного літератора О.Корнійчука. Щоправда, у його промові іноді всупереч правді життя, але відповідно до канонів сталінської пропаганди поєднувалися несумісні речі - наприклад, насильницька русифікація життя республіки й... любов російського народу до української культури: *“Російський народ любить українську літературу, українську мову, пісні. Чому трапилось так, що зараз у нас наша мова не стала державною мовою в нашій республіці. Чому в Раді Міністрів, в Центральному Комітеті, навіть в Академії наук не було чути української мови?”*. Дивувався літератор і тому, що *“переважна більшість лекцій в столичному університеті читається російською мовою”*, а в Києві істотно поменшало українських шкіл [25].

Усунення з усіх посад і арешт Л.Берії, а також захоплення вищої політичної й державної влади М.Хрущовим, певною мірою лібералізувало національну політику Кремля у союзних республіках. На хвилі поміркованої десталінізації, проголошеної XX з'їздом КПРС у лютому 1956 р., спостерігалось ще більше пом'якшення умовній сфері життя республіки, порівняно з попередніми двома роками. Упродовж 1954-1955 рр. побачили світ нові часописи українською мовою - *“Мистецтво”*, *“Фізіологічний журнал”*, *“Прикладна механіка”*, *“Колгоспник України”*, *“Прапор”*, *“Український фізичний журнал”*. В другій половині 1950-х років в УРСР з'явилася низка досить показових україномовних видань. Так, у 1957-1958 рр. були засновані *“Український історичний журнал”*, *“Радянське право”*, *“Народна творчість та етнографія”*, *“Економіка Радянської України”*, *“Радянське літературознавство”*. Створення україномовних технічних й суспільно-політичних журналів стало значним кроком уперед, однак потреб української громадськості повністю задовольнити не могло. Україномовні технічні журнали значно поступалися тиражем російськомовним аналогам. Водночас клопотання вітчизняних науковців про доцільність видання додаткових українських часописів філософського та історико-партійного спрямування залишилися без відповіді [18; 24].

Конкретно новостворений *“Український історичний журнал”* доволі активно висвітлював пожвавлення міжнародних контактів істориків республіки за післясталінської доби. Відображалось це не лише у рубриці *“Хроніка”*, а й у доволі проблемних статтях.

Так, науковий співробітник Інституту історії АН УРСР В.Сарбей (1928-1999) на шпальтах видання видрукував, на наш погляд, аналітико-полемічний матеріал стосовно міжнародних історичних конгресів та участь у них представників *“першої в світі країни соціалізму”*. Однак, ракурс висвітлення теми Віталій Григорович обрав занадто специфічний та однозначний, оскільки розвідка мала майже *“мовознавчу”* назву - *“З історії утвердження російської мови на міжнародних конгресах істориків”* [20].

Починалася вона зі згадки про *“великий російський народ”*, а тому відразу викликала асоціації з подіями *“пізньосталінської доби”*: *“Російська мова за своїм поширенням в усьому світі займає третє місце після англійської і китайської [...] Особливо зросли роль і значення російської мови після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли народи нашої країни, очолені великим російським народом, створили першу у світі державу робітників і селян. Російська мова стала могутнім засобом спілкування і зближення народів колишньої Росії в їхній боротьбі за перемогу соціалістичної революції, за побудову соціалізму і комунізму. Нині російська мова займає визначне місце у міжнародних дипломатичних, економічних, культурних і наукових зв'язках. Посланець миру, перший секретар ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів СРСР товариш М.С.Хрущов російською мовою виголосив на засіданні Генеральної Асамблеї ООН історичну програму загального і повного роззброєння”* [20]. На той час молодий історик, очевидно ще не усвідомлював, що пишатися російськомовною промовою радянського лідера, власне, не було підстав - Микита Сергійович, крім російської, не володів ані англійською, ані будь-якою іншою іноземною мовою.

Публікація В.Сарбея виразно за формою та змістом нагадувала тогочасну редакційну статтю у московській *“Правде”*, навіть завершувалася в такому ж стилі: *“Можна сподіватися, що в умовах потепління у відносинах між державами з різними соціально-економічними системами, викликаного, насамперед, історичною поїздкою глави Радянського Уряду товариша М.С.Хрущова до Сполучених Штатів Америки і Франції, наступний XI Міжнародний конгрес істориків у Стокгольмі внесе свій вклад у подальше розширення наукових зв'язків між фахівцями-істориками різних країн світу”* [20].

Присмак гіркоти від вищезгаданої публікації *“Українського історичного журналу”* посилювався загальним суспільно-політичним і мовно-культурним контекстом кінця 1950-х років. У грудні 1958 р. був прийнятий союзний закон *“Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР”*. 17 квітня 1959 р. Верховна Рада УРСР ухвалила його республіканський аналог - *“Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР”*, де в ст.9 розділу 1 зазначалося: *“Навчання в школах Української РСР здійснюється рідною мовою учнів. В школу, з якою мовою навчання віддавати своїх дітей, вирішують батьки. Вивчення однієї з мов народів СРСР, якою не провадиться викладання в даній школі, здійснюється за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів”* [2].

Найбільше непорозуміння викликало задеклароване право батьків вирішувати, якою мовою навчатимуться їх діти. Більша частина провідних літераторів України сприйняла це таким чином, що на практиці *“демократичним”* шляхом відбуватиметься посилені русифікація населення республіки. М.Рильський і М.Бажан як представники такої більшості оприлюднили свої погляди на шпальтах *“Правди”* у статті *“В ім'я людини”* (грудень 1958 р.), вважаючи доцільним запровадити обов'язкове вивчення української мови та літератури в *“усіх школах УРСР”*, не віддаючи на довільний розсуд батьків вирішення цього питання. Майстри слова чудово усвідомлювали, що реально цю проблему вирішуватиме місцева партноменклатура, здебільшого зорієнтована на русифікаторські наміри центру.

Зовні віддаючи належне офіційній ідеології з її обов'язковим фіміамом (*“обязательным славословием”*) на адресу *“(великого) русского народа”* та його *“(великої) культуры”*, М.Рильський і М.Бажан, тим не менше, виразно обстоювали право українського народу на повноцінне функціонування його мови на всій території республіки та в усіх навчальних закладах, починаючи з середньої школи: *“Невозможно назвать грамотного украинца, который не знал бы русского языка и не любил бы великой русской литературы. С другой стороны, трудно представить себе человека, живущего на Украине и не знающего языка ее коренного населения, не читающего на этом языке.*

Ни по каким причинам не может быть отнято у ребенка право изучать русский язык, язык, цементирующий и связывающий все народы его многонационального государства, язык, открывающий человеку неоценимые сокровища русской культуры [...]. Поэтому надо обеспечить во всех школах союзных и автономных республик отличное преподавание русского языка. Одновременно с этим надо обеспечить преподавание языка того народа, к которому ребенок принадлежит или в окружении которого он живет” [19].

Відтак, автори статті наголошували: *“Нам кажется, что единственно правильным решением вопроса об изучении языков в средней школе является решение (если говорить, в частности, о школах Украинской ССР) об обязательном и равноправном изучении и украинского, и русского языков во всех школах УССР. Такое решение будет отвечать принципам ленинской национальной политики. Следовательно, будет и по-настоящему демократическим [...]”* [19] (підкреслення наше. - М.П.). Отже, відомі письменники й провідні функціонери Спілки радянських письменників України однозначно висловилися за відновлення й подальше збереження українсько-російської культурно-мовної рівноваги на теренах УРСР.

Єдиний виняток, на їхню думку, можна було зробити виключно *“для небольшого контингента детей тех семей, которые по обстоятельствам работы вынуждены часто менять место жительства (скажем, семьи военных)”* [19].

Зрештою, українські літератори висловлювали загальновідомі, цілком зрозумілі й абсолютно демократичні речі, що відповідали засадам так званої *“ленінської національної політики”* (й не лише їй). До речі, попередником М.Рильського та М.Бажана у тому ж дискусійному обговоренні на шпальтах *“Правды”* був секретар ЦК КП Азербайджана А.Байрамов, який за десять днів перед тим висловив аналогічну думку: *“Изучение русского языка необходимо во всех национальных школах. Равно и в русских школах, находящихся в национальных республиках, следует ввести изучение языка коренного населения, что позволит еще лучше воспитывать юное поколение на ленинских принципах пролетарского интернационализма”* [1].

Втім кремлівське керівництво цілком *“демократично”* знехтувало думкою *“націоналів”*, провівши *“у радянському порядку”* бажане для себе рішення. У підсумку ухвалення квітневого закону 1959 р. форсувало подальшу русифікацію республіки...

Крім кон'юнктурно-пропагандистського схвалення русифікаторського курсу союзного центру, на прикладі підтримки нав'язування російської як офіційної мови міжнародних конгресів істориків, В.Сарбей у тексті своєї вищезгаданої студії припустився й фактичних неточностей. Зокрема, через або незнання автора, або заборону вищого партійного керівництва, не згадувався у ній такий учасник VI Міжнародного історичного конгресу в Осло 1928 р. як М.І.Яворський (1884/85-1937), який представляв на цьому форумі саме УСРР й уперто завжди розмовляв рідною українською, а при потребі й польською та німецькою мовами. Навряд чи Матвій Іванович підтримав би ідею про утвердження російської як мови міжнародних історичних конгресів [18].

1963 р. у Києві відбулася представницька республіканська конференція з питань культури української мови, в роботі якої брали участь понад 800 учителів, письменників, науковців. У центрі уваги зібрання визначились питання загального стану та статусу української мови в суспільстві. У багатьох виступах засуджувалася ідея та практика двомовності нації (у реаліях республіки - домінуючої й “добровільно обраної” російської та “необов’язкової” й маргіналізованої української), йшлося про необхідність розширення сфери застосування української мови й усунення штучних перешкод для її розвитку. У зверненні до партійно-державного керівництва учасники конференції якраз і порушили питання про наболіле. Зокрема пропонувалося в усіх навчальних закладах УРСР проводити навчання українською мовою; нею ж здійснювати виховну роботу в дошкільних установах, де є діти батьків-українців; запровадити українську мову в усіх установах і підприємствах, на транспорті й торгівлі; забезпечити державною підтримкою (у форматі республіки) прерогативу української мови у видавничій справі й кіновиробництві тощо. Проблеми збереження та розвитку рідної мови широко обговорювалися на шпальтах республіканської періодики [5].

Під тиском ситуації, що склалася на той період, навіть перший секретар ЦК КП України П.Шелест неодноразово висловлювався на захист української мови, підтримавши низку ініціатив вітчизняної інтелігенції та національно зорієнтованої партноменклатури, спрямованих на розвиток історико-культурної й мовної спадщини (серед них - започатковане 1962 р. 26-томне видання “Історії міст і сіл Української РСР”) [23].

Проте ще наприкінці 1950-х років союзна влада, як зазначалося вище, продовжила форсований курс на русифікацію. Звичним явищем став у республіці так званий білінгвізм або двомовність - практика індивідуального чи колективного використання двох мов у рамках однієї державної або соціальної спільноти у відповідних комунікативних сферах. Зрозуміло, в радянській Україні найбільшого поширення набула українсько-російська двомовність.

Виразна тенденція у мовній політиці влади СРСР до закріплення панівної ролі російської мови зумовлювала послідовне обмеження вживання української мови в економіці, суспільно-політичному житті, у сферах освіти, науки й культури. В результаті, за даними соціолінгвістичних обстежень, переважна більшість російського населення республіки не володіла (й не бажала через “не резон” опановувати) українською мовою, а близько половини українців, які мешкали у містах, мали лише російськомовні навички спілкування в офіційних сферах, хоча вдома назагал користувалися рідною мовою. Помітні обмеження сфери її функціонування, пропаганда виняткової ролі всього “російського” призводили до закріплення у суспільній свідомості уявлення про нижчу собівартість, “непрестижний” суспільний статус української мови. Отже, двомовність в Україні, на противагу від декларованих у радянській соціолінгвістиці постулатів, мала риси не гармонійності й “добровільності”, а обструкції та диглосії - мовної ситуації з обов’язковим оціночним протиставленням наявних у суспільстві двох функціональних різновидів мови: “високого” (в тому числі офіційно-урочистого, літературного), який асоціювався з російською мовою, й “низького” (“простого”, розмовного, “селянсько-мушкетерського”), який зусиллями влади відводився українській мові [23].

Реакцією на русифікаційну політику став рух дисидентів-“шістдесятників”, які, незважаючи на всілякі урядові заборони спромоглися створити та видати в самвидавчимо багато вагомих публіцистичних й наукових праць.

У середині 1960-х років в Україні відбулася чергова хвиля арештів “незгодних” - перша після приходу до влади в СРСР команди Л.Брежнєва (так званий “перший

покіс"). У кінці серпня й на початку вересня 1965 р. заарештовано кілька десятків представників молодшої творчої та наукової інтелігенції, зокрема літературного критика І.Світличного, мистецтвознавця Б.Гориня, художника О.Заливаху, літературознавця М.Косіва та ін. Причини арештів офіційно не повідомлялися громадськості, натомість поширювалися чутки про якесь викрите "націоналістичне підпілля", "антирадянську організацію" тощо. Запити про долю ув'язнених і причини арештів адресували до ЦК Компартії України депутат Верховної Ради СРСР М.Стельмах, депутати Верховної Ради УРСР А.Малишко та Г.Майборода, група київської інтелігенції (авіаконструктор О.Антонов, кінорежисер С.Параджанов, композитори В.Кирейко та П.Майборода, літератори Л.Серпілін, Ліна Костенко, І.Драч та ін.). У "крайчих" більшовицьких традиціях, відповіді на звернення не давали [9].

Так, у вересні-грудні 1965 р. під впливом недавніх виступів, а потім і арештів дисидентів, літератор І.Дзюба створив знаковий твір - відповідь на проблему тієї доби - "Інтернаціоналізм чи русифікація?" [6]. Праця поширювалася головним чином через самвидав, але, без сумніву, адресувалася насамперед тодішньому керівництву УРСР і СРСР. Він прагнув переконати керівників держави у тому, що вони проводили хибну національну політику, по-фарисейському прикривалися в своїх діях іменем Леніна, а насправді відходили від сформульованих ним принципів у національному питанні. З позиції "розширеного трактування соціалістичного реалізму" І.Дзюба розглянув проблему права націй на самовизначення, доводив, що В.Ленін вкладав у поняття "націоналізм поневоленої нації" позитивний зміст.

Спираючись на доступний фактичний матеріал, автор викривав імперську політику придушення національно-культурних інтересів українців, показав ущемлення їх потреб в економічній, політичній, культурній, мовній та інших сферах. Про це виразно промовляли й назви розділів праці: "Пугало "українського буржуазного націоналізму" і реальність російського великодержавного шовінізму як головної небезпеки в національному будівництві СРСР"; "Рівність фактична і рівність формальна"; "Українізація та її розгром"; "Русифікація і механізм русифікації"; "Русифікація інших народів та денационалізація суперечать інтересам самого російського народу" та ін. Автор правдиво відобразив реальне становище "рівної серед рівних" України, численні суспільні негаразди, які одні не хотіли помічати, а інші старанно приховували за бравурними маршами й гучними реляціями.

У грудні 1965 р. І.Дзюба надіслав листа на ім'я першого секретаря ЦК Компартії України П.Шелеста та Голови Ради Міністрів УРСР В.Щербицького, долучивши до нього рукопис своєї праці "Інтернаціоналізм чи русифікація?" У листі наголошувалося, що фактичне національно-політичне становище України не відповідає її формально-конституційному державному статусу, що стан української мови і культури викликає глибоке занепокоєння, а тому не можна застосовувати репресії стосовно осіб, які відверто й принципово висловлювали власні погляди, перебуваючи цілком на радянських і соціалістичних позиціях. Наводилися конкретні приклади про покарання людей у вигляді зняття з посад з подальшою заборобою приймати їх на роботу, виключали з партії десятки членів за участь у тих або інших акціях або причетність до них, що одіозно кваліфікувалися як прояв "націоналізму" (а по суті йшлося про прагнення до "національної справедливості", реальної рівності, а то й звичайний інтерес до етнічних проблем, вітчизняної історії тощо) [6].

Працю І.Дзюби відомий український публіцист, представник "розстріляного Відродження" Б.Антоненко-Давидович назвав референдумом покоління. Вагомість книги зумовила появу спеціальних досліджень інших авторів, які прагнули об'єктивно

осмислити зауваги Івана Михайловича щодо історичного шляху України, пропонували і власне бачення виходу з її складного становища, розв'язання національного питання й українсько-російського мовно-культурного діалогу/суперництва.

Проте, зрозуміло, центральна влада мала достатньо важелів впливу, насамперед репресивний апарат, завдяки якому придушувала зародки опозиційного руху. За *“брежнєвської доби”* й зокрема часів *“маланчуківщини”*, домінування російської мови і культури в УРСР стало ще виразнішим, а статус національного - ще більш упослідженим.

Значної шкоди національній свідомості, історичній пам'яті й гідності українців завдало цілеспрямоване перейменування населених пунктів республіки, *“експансія”* російських або зросійщених власних імен і прізвищ, назв підприємств, вулиць, бульварів, майданів, колгоспів і радгоспів, періодичних видань, видавництв, лікувальних закладів, садів, парків та ін. (м. Кіровоград, м. Первомайськ, завод *“Ленінська кузня”*, численні *“московські”* та *“ленінські”* (*“ленінградські”*) площі й вулиці, злива *“червоногвардійських”* і *“червоноармійських”* найменувань або перейменувань, коли, наприклад, Гончарів записували в паспорті як Гончарових). Лише на Рівненщині (виправлений на російський манер на *“Ровеницину”*) за повоєнний час було перейменовано майже 200 населених пунктів, передусім тих, що нагадували іншомовні (неросійські) впливи чи позначували соціальну нерівність або конфесійну приналежність. Історична пам'ять народів СРСР не повинна була сягати глибше 1917 р., за винятком хіба різного типу *“возз'єднань”* чи *“добровільних входжень”* [5].

Складалося враження, що український народ століттями проживав не на власній землі з її усталеною історичною топонімікою й освяченими традиціями назвами населених пунктів, а на щойно *“возз'єднаній”* або *“визволеній”* території й самим власним існуванням завдячував *“батьківській турботі”* свого *“старшого брата”* - *“великого російського народу”*.

Якось В. Стус у своєму табірному записнику зауважував, що все створене в Україні за останнє шістдесятиріччя, ніби *“поточено бацилою недуги”*: *“Як може розвиватися національне дерево, коли йому врубано півкрони? Що таке українська історія - без істориків, коли нема ні козацьких літописів, ні історії Руси, ні Костомарова, Маркевича, Бантиши-Каменського, Антоновича, Грушевського? Яка може бути література, коли вона не має доброї половини авторів? І авторів першокласних? [...]”* [22].

Отже, як би там не було, але протягом 30-60-х років ХХ ст. українська радянська культура в СРСР заходами влади продовжувала спрямовуватися у вузьке річище *“малоросійства”*. Все *“національне”* на місцях розглядалося як провінційне й у територіальному, й у духовному вимірах, як своєрідна фольклорна екзотика, анахронізм, що заслуговує лише на поблажливу увагу. Розмови чи дискусії про вітчизняну культуру, якщо й провадилися, то винятково у контексті *“молодшої сестри”*. Партійно-державна політика спрямовувалася на те, щоб українська культура не розвивалася як повноцінна й самодостатня, а застосовувалася головним чином *“для домашнього вжитку”* - своєрідне (й необов'язкове) доповнення до серйозної, *“передової”* й високорозвиненої російськомовної культури. Українське населення орієнтували на *“низькі”* жанри й обмежений спектр функціональних стилів, постійно *“опускали”* до рівня етнічно-етнографічного духовно-інтелектуального обширу ХІХ ст. У зв'язку з цим цілеспрямовано й системно виділялися й наголошувалися спільні з російською культурою риси, подібні механізми й стадії розвитку, а також акцентувалася залежність (іноді реальна, але назагал - вигадана) від впливів *“великого брата”*. Водночас завуальовувалися відмінності й характерні особливості, *“відрубність”* за визначенням М. Грушевського, заперечувалися або замовчувалися модерні здобутки доби. Українське *“начало”* розглядалося як

локальний інваріант російського. Саме на таких засадах будувалася теорія української радянської культури й національна політика КПРС-КПУ в *“українському питанні”* [5].

Розпад Радянського Союзу викликав кардинальне переосмислення усіма народами, що входили до його складу, власного історичного місця й ролі в історії. Однак найбільш інтенсивно цей процес відбувався й триває донині у середовищі етнічних росіян. В останні роки існування СРСР й практично увесь пострадянський період у російській періодиці друкувалося (й публікується нині) чимало статей з роздумами про причини занепаду колишньої імперської *“величі”* - байдуже, чи йдеться про Росію Романових, чи про інший *“російський”* (більшовицький) проект - СРСР.

У подібних публікаціях насамперед висувається формула обвинувачення, спрямована проти неросійських національних рухів, так званих *“республіканських націоналізмів”*. У форматі цієї формули йдеться про зниження життєздатності російського етносу, тобто стрімке зменшення його демографічного потенціалу, посилення русофобських настроїв у колишніх *“союзних республіках”* і, нарешті (та найголовніше), втрату росіянами провідної ролі, яку вони, мовляв, відігравали упродовж кількох попередніх століть своєї історії [12].

Поборювання русофобії *“республіканських націоналізмів”* неодмінно переходить у глорифікацію ролі росіян й російської державності в історії інших народів. Відповідно загарбання й колонізація (згідно зі сталінською формулою *“найменшого зла”*) перетворюються на цивілізаторську місію, а заходи мовно-культурної асиміляції/русифікації неросійських народів - на природні тенденції поширення російської мови як мови *“міжнаціонального спілкування”*. Очевидно, таке замилювання власним минулим дозволяє апріорі відкидати будь-які закиди на адресу росіян у політиці національно-колоніального гноблення, доводити, що не вони принижували інших, а, навпаки, принижувалися *“невдячними”* неросійськими народами [10]. Очевидно, що конструювання цієї неоімперської російської ідеології викликає адекватні кроки у відповідь, зокрема, на історіографічному полі, де в окремих наукових публікаціях об'єктивно з'ясовується реальна *“цивілізаційна місія”* російської державності у колишніх *“національних окраїнах”* [17].

До певної міри урівноважує вищезгадані неоімперські російські ідеологічні постулати участь у цій дискусії й радикального демократичного крила російської інтелектуальної еліти, зусиллями якої сформульована парадигма національної переоцінки. Послідовно демократична течія закликає цілковито відмежуватися від імперських традицій, будь-яких спроб реставрації великої держави, претензій на особливий статус серед новоутворених після розпаду СРСР держав, месіанських ілюзій і блукань [8].

Внутрішня російська полеміка щодо майбутнього Росії виявилася актуальною не лише для російської нації, а й для усього російського етносу, що його 25 млн представників опинилися у пострадянських державах. Домінуюче становище попередніх десятиліть звільняло російські діаспори у республіках СРСР від необхідності формувати місцеві російські культури, дозволяючи вдовольнятися перенесенням культурних взірців з *“материкової”* Росії, що стосувалося не лише художньої й літературно-мистецької творчості, а й політичної традиції [12].

В Україні перші спроби переосмислення росіянами власного місця та статусу у республіці були зроблені у перебудовний період - насамперед у відповідь на домагання української інтелектуальної еліти піднести соціальний статус української мови й, відповідно, унормувати безмежну експансію російської мови. Настрої *“українських”* росіян до певної міри відбивала публікація С. Сокурова, згодом одного з лідерів російського національно-культурного руху у Західній Україні. Викладений ним 1988 р.

у львівському часописі “Жовтень” погляд був типовим для тієї частини росіян, які не мали комплексу великодержавності та культуртрегерства. Відповідно з цією типовою позицією визнавався факт маргіналізації українського мовно-культурного середовища в УРСР, однак заперечувалося, що цей занепад викликаний його дискримінованим становищем і цілеспрямованою державною політикою, а експансія російської мови вважалася “природною”. Вони погоджувалися з необхідністю системних заходів, спрямованих на відродження української мови, але робили при цьому наголос на “провині” самих українців і потребі піднесення якості україномовних творів та україномовного навчання, термінології тощо [21].

Таке своєрідне увільнення росіян від відповідальності за руйнування українського мовно-культурного середовища й перекладання відповідальності на самих лише українців було одним з аргументів на користь збереження мовного статус-кво - мовної ситуації у республіці, що існувала на момент розпаду СРСР і вочевидь відповідала інтересам росіян. Прагнення захистити ці інтереси коштом української мови було виразною ознакою зародження в Україні російського етнічного націоналізму [12].

На час розпаду СРСР росіяни в Україні перебували загалом у комфортній ситуації. В першу чергу, за рівнем соціальної престижності. Якщо в усьому зайнятому населенні республіки частка представників розумової праці складала 31,7%, то серед росіян - 38,6%, тоді як серед української більшості (72,7%) населення УРСР - лише 29,4%. Крім того, росіяни звично випереджали українців за питомою вагою репрезентантів елітних соціальних груп - інженерно-технічних фахівців, мистецької інтелігенції тощо. Відсоток росіян серед фахівців і студентів республіки був вищий не лише за аналогічні показники серед усього населення УРСР, а й особливо серед українців [14].

1. Байрамов А. Учитывать национальные особенности республик / А.Байрамов // Правда. - 1958. - 11 декабря. - №345. - С.3.

2. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) / В.К.Баран, В.М.Даниленко. - К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. - С.131-132. - (Україна крізь віки, т.13).

3. Великий російський народ: [Редакційна] // Літературна газета. - 1950. - 25 травня. - №21(374). - С.1.

4. Выступление товарища И.В.Сталина на приёме в Кремле в честь командующих войсками Красной армии 24 мая 1945 г. // Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. - 5-е изд. - М.: Госполитиздат, 1948. - С.196.

5. Гриневич В.А. В апогеї “возз’єднання” // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. - Т.2: Радянський проект для України / В.А.Гриневич, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко. - С.498.

6. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І.М.Дзюба. - К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1998. - 276 с.

7. Дубровский А.М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930-1950-е гг.) / А.М.Дубровский. - Брянск: Изд-во Брянского гос. ун-та им. акад. И.Г.Петровского, 2005. - С.588-598.

8. Иванова Н. Русский вопрос / Н.Иванова // Знамя. - 1992. - №1. - С.194-197.

9. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років / Г.В.Касьянов. - К.: Либідь, 1995. - С.47-64.

10. Козлов В. “Имперская” нация или ущемленная национальность? / В.Козлов // Москва. - 1991. - №1. - С.131-141.

11. Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы / Под ред. акад. А.Н.Яковлева; сост. В.Наумов, Ю.Сигачев. - М.: Международный фонд “Демократия”, 1999. - 512 с. - (Россия. XX век. Документы).

12. Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991-1998 рр.) / О.М.Майборода; [Центр досліджень національної безпеки при Національному університеті “Києво-Могилянська академія”]. - К.: НаУКМА, 1999. - С.5.

13. Марчуков А.В. Когда реальность слабее догмы: судьба “теории борьбы двух культур” Дмитрия Лебеда / А.В.Марчуков // Между Москвой, Варшавой и Киевом: К 50-летию проф. М.В.Дмитриева /

- [Центр україністики и белорусистики МГУ; сост. и автор вступительной статьи О.Б.Неменский]. - М.: Центр україністики и белорусистики МГУ, 2008. - С.242.
14. Національний склад населення України. - К., 1991. - Ч.1. - С.136-161.
15. Національні відносини в Україні у XX ст.: Збірник документів і матеріалів. - К.: Наукова думка, 1994. - С.278.
16. Радянська Україна. - 1945. - 14 жовтня.
17. Російський імперіалізм: [Збірка статей] / Упор. Тарас Гунчак; пер. з англ. Тараса Цимбала. - К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2010. - 395 с. - (Актуальні світові дискусії).
18. Рубльов О.С. "Український історичний журнал": історія офіційна й залашпункова (1957-1988 рр.) / О.С.Рубльов // Український історичний журнал. - 2007. - №6. - С.18-55.
19. Рыльский М. Во имя человека / М.Ф.Рыльский, М.П.Бажан // Правда. - 1958. - 22 декабря. - №356. - С.3.
20. Сарбей В.Г. З історії утвердження російської мови на міжнародних конгресах істориків / В.Г.Сарбей // Український історичний журнал. - 1960. - №4. - С.140-144.
21. Сокуров С. Українська мова і ми / Сергій Сокуров // Жовтень. - 1988. - №1. - С.72, 120.
22. Стус В. З таборового зошита // Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. - Львів, 1994. - Т.4. - С.496.
23. Тронько П.Т. Летопись дружбы и братства: Из опыта создания "Истории городов и сел Украинской ССР" в 26-ти томах / П.Т.Тронько. - Киев: Наукова думка, 1981. - 127 с.
24. Україна: політична історія. XX - початок XXI ст. / Редрада: В.М.Литвин (голова) та ін.; редкол.: В.А.Смолій, Ю.А.Левенець (співголови) та ін. - К.: Парламентське вид-во, 2007. - С.892.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.1, спр.1121.
26. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус / Ю.В.Шевельов. - Мюнхен: Сучасність, 1987. - С.189-190.

Парахина М.Б. Большевицкая "теория борьбы двух культур" и исторические реалии 30-60-х годов XX в.: эволюция проблемы

В статье рассмотрены вопросы осужденной в 1920-х годах "теории борьбы двух культур", которая усилиями сталинского режима вновь возродилась в конце 1930-х годов.

Parakhina M.B. Bolshevik "theory of the struggle between two cultures" and historical realities 30-60-ies of XX century: evolution problems

The paper considers the question sentenced in 1920's "theory of the struggle between two cultures" that efforts Stalinist regime again revived at the end of the 1930s.

НЕСТЕРЕНКО В.А.

УМОВИ РОЗГОРТАННЯ РАДЯНСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ В 1941 - НА ПОЧАТКУ 1942 рр.

Початковий етап радянсько-німецького протистояння в період Другої світової війни склався вкрай невдало для радянської сторони. Це стосується і спроб розгортання партизанської боротьби у ворожому тилу. Домінування наступальної стратегії у передвоєнний час, покладення основного керівництва й організації партизанського руху на партійні структури, наявність значного про шарку населення, невдоволеного політикою радянської влади і готового до співробітництва з окупаційними властями - це основні аспекти фактичної поразки радянських партизанів у 1941 р., яким і присвячена стаття.

Уінстону Черчіллю приписують вислів, що ніколи так не брешуть як на полюванні і на війні. Доповнюючи його, можна сказати, що ще більше це явище спостерігається після полювання і війни. Це в повній мірі стосується подій Другої світової війни, багато сторінок якої не лише замовчувалися, але й свідомо фальшувалися з ідеологічних міркувань. За останні роки вченими-істориками написано багато праць, які ґрунтуються на невідомих і маловідомих архівних документах, що раніше зберігалися в архівах під грифом “*цілком таємно*”. Документи і дослідження дають можливість по новому, більш об’єктивно, поглянути на події тієї вже далекої війни.

Однією з таких тем є радянський партизанський рух. Останнім часом з’явилася низка досліджень присвячених цій темі. Це роботи вітчизняних істориків А.Кентія та В.Лозицького [1], російського дослідника О.Гогуну [2]. Цікавою, на наш погляд, є також збірка документів, підготовлена О.Гогуним, І.Дерейком, А.Кентієм [3]. Також слід назвати роботу сумського дослідника В.Бубнова [4], яка також торкається цієї теми.

Як відомо, незадовго до нападу Німеччини на СРСР в середовищі радянського керівництва запанувала думка про те, що у війні, а в її близькому початку ніхто не сумнівався, Червона армія має дотримуватися наступальної стратегії. Так, Й.Сталін після виступу перед випускниками військових академій РСЧА на прийомі в Кремлі 5 травня 1941 р., після одного з тостів “*за мирну Сталінську зовнішню політику*” скорегував тостуючого наступним чином: “*Мирная политика обеспечивала мир нашей стране. Мирная политика дело хорошее. Мы до поры, до времени проводили линию на оборону - до тех пор, пока не перевооружили нашу армию, не снабдили армию современными средствами борьбы. А теперь, когда мы нашу армию реконструировали, насытили техникой для современного боя, когда мы стали сильны - теперь надо перейти от обороны к наступлению. Проводя оборону нашей страны, мы обязаны действовать наступательным образом. От обороны перейти к военной политике наступательных действий. Нам необходимо перестроить наше воспитание, нашу пропаганду, агитацию, нашу печать в наступательном духе. Красная Армия есть современная армия, а современная армия - армия наступательная*” [5, с.162]. У зв’язку з цим всі заходи, що здійснювалися в напрямку підготовки диверсійних і партизанських груп, що мали діяти в тилу можливого противника, були згорнуті. Це стало однією з причин невдалого розгортання партизансько-диверсійної боротьби в тилу ворога у початковий період радянсько-німецького протистояння.

Події початкового етапу Великої Вітчизняної війни розгорталися вкрай несприятливо для РСЧА. За відносно короткий відрізок часу вермахт захопив значні

території СРСР. В цих умовах керівництво Радянського Союзу було змушене знову згадати про такий ефективний метод боротьби з ворогом, як розгортання диверсійно-партизанських загонів. Вже у Директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. містився заклик: *“В занятых врагом районах создавать партизанские отряды и диверсионные группы для борьбы с частями вражеской армии, для разжигания партизанской войны всюду и везде, для взрыва мостов, дорог, порчи телефонной и телеграфной связи, поджога складов и т.д. В захваченных районах создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников, преследовать и уничтожать их на каждом шагу, срывать все их мероприятия. Для руководства всей этой деятельностью заблаговременно, под ответственность первых секретарей обкомов и райкомов создавать из лучших людей надежные подпольные ячейки и явочные квартиры в каждом городе, районном центре, рабочем поселке, железнодорожной станции, в совхозах и колхозах”* [5, с.447]. Те ж повторювалося й у виступі Й.Сталіна від 3 липня 1941 р.

З цього видно, що по суті було вирішено використати досвід громадянської війни. При цьому організація й керівництво партизанським рухом покладалися на партійні органи. Як пізніше показала практика, це була помилка, оскільки партійні функціонери в своїй масі не мали відповідного досвіду. До того ж, як свідчать опубліковані нині документи, вони не бажали ризикувати своїм життям в тилу ворога. Так, згідно зі *“Списком керівних партпрацівників Сумської області, які мали залишитися на окупованій території для виконання спецзавдань, але самовільно виїхали у глибоке запілля”* від 6 липня 1942 р., складеним секретарем Сумського обкому КП(б)У по кадрах Шевчуком, таких робітників налічувалося 53. При цьому лише невелика частина з них на той момент перебувала або була направлена в РСЧА, більшість же перебувала в глибокому тилу (Саратов, Мордовія тощо) і навіть знову посіли високі партійні посади. Наприклад, перший секретар Лебединського райкому КП(б)У І.І.Сердюк став першим секретарем Рибкінського райкому ВКП(б) Мордовської АРСР, 2-й секретар Миропільського райкому КП(б)У Ф.І.Пехтерев - 2-м секретарем Зубово-Полянського райкому Мордовської АРСР [4, с.47-53].

Щоправда заради справедливості слід зазначити, що рішення масово залишати партійне керівництво для підпільної роботи навряд чи можна назвати виваженим повною мірою. Адже, навіть з урахуванням рівня розвитку тогочасних засобів масової інформації, це були люди публічні і їх в обличчя знала значна кількість місцевого населення. Однак це застереження не стосується боротьби у партизанських загонах і диверсійних групах.

Слід зазначити, що захоплення вермахтом до початку 1942 р. велетенських за європейськими масштабами територій СРСР створювало гарні передумови для розгортання партизанського руху в його запіллі. Для того, щоб зрозуміти це, необхідно в загальних рисах розглянути структуру окупаційних органів влади у військовій зоні України, до якої відносять п'ять її областей - Чернігівську, Сумську, Харківську, Ворошиловградську, Сталінську. Дві перші з них, як відомо, стали центром радянського партизанського руху.

Вермахт у цих областях був *“вищим територіальним органом влади”*. Територіальними органами військової адміністрації були комендатури кількох типів: головні польові комендатури (на 18 вересня 1942 р. їх було дві - у Конотопі №399 та Сталіно №397 *“Донець”*); їм підпорядковувалися польові комендатури (фельдкомендатури); останнім - I та II гарнізонні (місцеві) комендатури (орткомендатури). В середньому кожній польовій комендаатурі підлягали 15-20

районів, місцевій - 4-5. Так, у донесенні 197-ої польової комендатури, що діяла на Чернігівщині, не без певного пафосу повідомлялося, що розміри ввіреної їй території у 60 тис. кв.км відповідають розмірам території Голландії та Бельгії з 46 районами, 5 містами, 1157 сільськими громадами і населенням 1695675 чол. [6].

Для виконання завдань по економічній експлуатації захоплених регіонів створювався розгалужений апарат військово-господарської адміністрації, очолюваний рейхсмаршалом Г.Герінгом.

“Третьою владою” були різноманітні охоронні та поліцейсько-каральні органи. Вони підпорядковувалися різним інстанціям, але провідна роль належала рейхсфюреру СС Г.Гітлеру. При групах армій діяли повноважні представники поліції безпеки і СД. Для охорони тилу армійських угруповань вермахту виділялися спеціальні охоронні дивізії. На 1 грудня 1941 р. в тилкових районах групи армій “Південь” таких дивізій налічувалося три - 213, 444 і 454-та, а також кілька менших охоронних підрозділів. Однак в цілому щільність німецьких органів окупаційної адміністрації була недостатньою для здійснення повноцінного контролю над зайнятими областями. Це стало очевидним з початку 1943 р., коли радянський партизанський рух став масштабним.

Найважливішим завданням, яке ставилося перед комендатурами, було створення “допоміжних” органів з місцевого населення. Успішне його вирішення стало ознакою кваліфікованості німецького чиновника. З самого початку ці органи обмежувалися рівнем сільської або міської громади та районом - сільська, міська, районна управи. Господарські установи формували власний допоміжний апарат, який мав і обласний рівень - земельні управи (обласні, окружні та районні), а також різноманітні галузеві бюро, управління, контори тощо. Ці органи були невід’ємною частиною окупаційної адміністрації.

Інколи траплялися цікаві випадки й ініціатива створення органів місцевої адміністрації надходила “знизу”. Так, у Лебедині, за свідченням директора місцевого краєзнавчого музею Б.К.Руднева, процес формування міської управи проходив так. 11 жовтня 1941 р. до міста вступили німці і почала функціонувати військова комендатура. 12 жовтня Руднев зупинив німецький патруль, з яким він спілкувався німецькою мовою. Тому вже наступного дня його викликали до коменданта з метою призначити на посаду викладача. Однак Руднев не зрозумів “швидку і з акцентом” німецьку, а потім “австрійсько-галіційську” мову коменданта і був відпущений. А 14 жовтня німці покинули місто після чого почалися “безвладдя і грабунки” (тобто в місті-райцентрі не було жодної влади). 2 листопада у приміщенні міськради зібралася ініціативна група, яка обрала кількох уповноважених для поїздки у Суми до німецького командування. Наступного дня делегація відправилася в обласний центр. Саме з цих делегатів і була призначена міська управа: голова А.А.Русанов, начальник механічного відділу В.Л.Педосенко, начальник поліції Д.Безкостий [7, с. 7-11].

Дещо інакше події викладені начальником райвідділу міліції І.В.Борисенком, який керував слідством після визволення Лебединя. Бувший заступник начальника райполіції Калініченко засвідчив, що на третій день після того як частини Червоної армії залишили місто, проїхало кілька німецьких мотоциклістів, але ніякої влади не було. Щодня біля будинку міськради збиралися чоловіки і чекали німців, але ті не з’являлися. Тоді Бондар (головний агроном земвідділу, комуніст) і Русанов (завідуючий кредитною групою держбанку, комуніст) висловили припущення, що німці не знають що існує Лебедин, і тому потрібно їхати до Сум і поставити їх до відома. Крім названих двох осіб до Сумської комендатури відправилися Безкостий та Калініченко. І дійсно виявилися, що німці не знали про існування Лебединя. Після бесіди і заповнення

анкет Русанова призначили бургомістром, Безкостого - начальником поліції, Калініченка - його заступником, а Бондаря - по сільському господарству Лебединського, Охтирського і Тростянецького районів.

З огляду на нашу тему, найважливішою частиною цього “допоміжного” апарату була поліція. Поліцейські команди були кількох видів. Перший з них - українська допоміжна поліція (термін “українська” був відсутній у назві в тих районах де переважало неукраїнське населення, наприклад, росіяни). Вона виконувала місцеві поліцейські, комендантські і охоронні функції за завданням польових і гарнізонних комендатур, а також общин, і підпорядковувалась їм. Для активної боротьби з партизанами залучалася у виняткових випадках. Вона комплектувалася за рахунок добровольців з місцевого населення і колишніх військовополонених Червоної армії. Кількість поліції була відносно невеликою. Наприклад, на кожного поліцейського в Охтирському районі в середньому припадало 565 чоловік населення.

Другий вид допоміжних формувань - караульні команди, що використовувалися для виконання охоронних і караульних завдань: охорона військовополонених, залізничних шляхів, промислових об’єктів, стратегічних споруд, мостів, складів, майстерень, засобів зв’язку тощо. Вони також формувалися з військовополонених і місцевих жителів. До охорони залучалися і службовці української допоміжної поліції. В цьому питанні функції цих видів допоміжних команд перетиналися.

Третій вид - козацькі сотні. Вони формувалися з військовополонених і разом з силами дивізій охорони використовувались головним чином для боротьби з партизанами.

Для боротьби з партизанами окупаційні власті намагалися залучити також селян. Така охоронна структура називалася “самооборона”. Німецькі власті зробили так, щоб селяни були “зацікавлені” в охороні своїх сіл від партизанських нападів. Це “зацікавлення” обумовлювалось постановами окупаційних властей, в яких відповідальність за вчинені партизанами і диверсантами напади покладалася на місцеве населення.

Саме поліцейські підрозділи та представники різноманітних допоміжних органів, створені з числа місцевих жителів, в силу тих чи інших причин готових до співпраці з окупантами, й були основним супротивником радянських партизанів. Це підтверджується численними звітами партизанських загонів. Водночас можна говорити й про те, що ця обставина - наявність у 1941 - на початку 1942 рр. значного прошарку місцевого населення, яке співробітничало з німцями, стало, на наш погляд, головною причиною значних втрат партизанських загонів і диверсійних груп. У звітах польових комендатур можна знайти багато підтверджень цьому.

Детально зупинятися на аналізі причин колабораціонізму не будемо. Складні суспільно-політичні процеси напередодні війни (революції, громадянська війна, колективізація, розкуркулення, голод 1921-1923 та 1932-1933 рр., репресії) не сприяли підвищенню авторитету радянської влади, особливо серед сільського населення.

В цілому ж сучасні дослідники радянського партизанського руху називають наступні причини його неефективності у початковий період війни: недооцінка радянським керівництвом у довоєнний час ролі партизанської війни; відсутність єдиного центру з організації та керівництва партизанським рухом; незадовільне забезпечення партизанських загонів зброєю, амуніцією, засобами зв’язку; неефективний відбір кадрів для партизанських загонів, особливо їх командного складу; слабка робота з населенням окупованих територій з метою залучення його лояльної до радянської влади частини до партизанської боротьби; формування партизанських загонів без врахування природно-географічних умов і можливостей їх діяльності (наприклад у степових районах).

Внаслідок цього зі створених на 1 жовтня 1941 р. в областях УРСР 738 партизанських загонів із загальною чисельністю 26257 чол. і 191 диверсійної групи - 1374 чол. на 1 травня 1942 р. вважалися діючими 200 загонів з 12 тис. бійців [3, с.17]. А станом на 26 червня того ж року командування мало радіозв'язок лише з 22 загонами - 3310 бійців [8, с.178]. Фактично в цей час партизанський рух в Україні існував лише в Чернігівській та Сумській областях.

Таким чином, стрімке просування вермахту вглиб території СРСР та України, а також низька щільність німецьких окупаційних органів й охоронних структур, створювали гарні передумови для розгортання ефективної диверсійно-партизанської боротьби в тилу ворога. Але в силу вищенаведених прорахунків радянського керівництва, а також через наявність значної частини місцевого населення, яка співробітничала з окупантами, розгортання такої форми боротьби у початковий період війни виявилось малоефективним.

1. Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941-1944) / А.Кентій, В.Лозицький. - К., 2005. - 408 с.

2. Гогун О. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941-1944 / О.Гогун. - М., 2008. - 512 с.

3. Гогун О., Дерейко І., Кентій А. Родня. Полиция и партизаны, 1941-1944. На примере Украины / О.Гогун, І.Дерейко, А.Кентій. - К., 2011. - 590 с.

4. Бубнов В. Суми у 1941-1943 роках: офіціоз та дійсність / В.Бубнов. - Суми, 2010. - 76 с.

5. Россия. XX век. Документы 1941 год: В 2-х кн. / Сост. Л.Е.Решин и др.; Под ред. В.П.Наумова; Вступ. ст. акад. А.Н.Яковлева. - Кн.2. - М., 1998. - 752 с.

6. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.156, арк.154.

7. Руднев Б.К. Дневник оккупации. Лебедин Сумской области / Б.К.Руднев. - Х., 2006. - 72 с.

8. Слюсаренко А.Г., Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: Навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів / А.Г.Слюсаренко, І.К.Патриляк, М.А.Боровик. - К., 2009. - 447 с.

Нестеренко В.А. Условия разворачивания советского партизанского движения в 1941 - начале 1942 гг.

Начальный этап советско-германского противостояния в период Второй мировой войны сложился крайне неудачно для советской стороны. Это касается и попыток развертывания партизанской борьбы в тылу врага. Доминирование наступательной стратегии в передвоенное время, возложение основного руководства и организации партизанским движением на партийные структуры, наличие значительной части населения недовольного политикой советской власти и готовой к сотрудничеству с оккупационными властями - это основные аспекты фактического поражения советских партизан в 1941 г., которым и посвящена статья.

Nesterenko V.A. The conditions for the Soviet partisan movement deployment in 1941 - the beginning of 1942

The initial stage of the Soviet-German military confrontation during the period of World War II turned out to be extremely unsuccessful for the Soviet part. Just the same situation was with the deployment of the Soviet partisan struggle in the enemy rear. The domination of the offensive strategy during the prewar period, imposing the responsibility for management and organizing the partisan movement on party structures, the presence of a significant amount of the population unsatisfied with the Soviet state and ready for cooperation with occupation authorities are the main factors which caused the defeat of Soviet partisans in 1941. The current article is devoted to examining the issues mentioned above.

Отримано 11.10.2012

ГОРБАТЮК О.О.

ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА м.КИЇВ У 1940-х РОКАХ

У статті висвітлюються проблеми шкільної освіти, охарактеризовано кадрове забезпечення, хід відбудови загальноосвітніх навчальних закладів в останні роки Другої світової війни та в перший повоєнний час.

Повоєнні роки принесли українцям численні труднощі. Зокрема життя української школи другої половини 40-х - початку 50-х років ХХ ст. було насиченим і складним. Роки післявоєнного відродження займають особливе місце в історії шкільництва.

Надзвичайно великими у Другій світовій війні виявились матеріальні та демографічні втрати України. Система освіти також зазнала величезних втрат: було знищено 8104 шкільних приміщень загальним обсягом 44 тис. класних кімнат, напівзруйновано 10052 будівель, знищено 15 тис. кабінетів і лабораторій, 0,5 млн. парт, класних дошок, біля 5 тис. шкільних бібліотек з 19 млн. екземплярів книг [3, с.256, 259]. За роки війни Україна втратила близько 27,5% довоєнного складу вчителів [7, арк.24].

Не кращою була ситуація в системі освіти і в Києві, де окупація тривала 778 днів. Друга світова війна тут обірвала діяльність багатьох освітніх закладів. Частина вчителів перебували на фронті. Німці ж ліквідували у місті всю систему освіти. Більшість шкільних приміщень зруйновано під час бойових дій. Вбито і відправлено до Німеччини десятки учителів.

Після війни місто було напівзруйнованим. За образним порівнянням очевидця тих подій письменника Петра Панча, Київ нагадував, *“на смерть поранену людину: в центрі не було жодної вулиці, яка б не скидалась скорше на стежку в захаращеному яру. Навіть мряка і туман не могли приховати ран, заподіяних столиці України німецькими окупантами”* [2, с.239]. Трагічний спадок німецької окупації - це зруйновані 36 шкільних будівель, 27 дитячих садків, приміщення Науково-дослідного інституту педагогіки, спалено Київський державний університет, 115 будівель потребували відновлювального і капітального ремонту. Але вже з перших днів визволення почали здійснюватися заходи, спрямовані на відновлення роботи навчальних закладів Києва [3, с.256, 259]. Ремонт навчальних приміщень був здійснений за 3,5 роки [7, арк.23, 26].

За статистикою у Києві до німецької окупації працювало 180 шкіл, з них 9 початкових і 27 неповних середніх [4, арк.4-5]. А у 1943-1944 навчальному році нараховувалося 66 шкіл [5, арк.1]. Та, незважаючи на тяжкі умови воєнного часу, відбудова шкільного ресурсу проходила швидкими темпами.

Згідно з рішенням №7 виконкому Київської міської ради депутатів трудящих від 20 листопада 1943 р. було поновлено роботу відділу народної освіти м.Київ. Знову було призначено завідувачем відділу народної освіти м.Київ Д.Т.Дударенка. Перед ним було поставлене нелегке завдання, до 22 листопада 1943 р. скласти штатний розпис співробітників відділу та кошторис його утримання [1, с.53].

Починаючи з цього моменту, відділ освіти м.Київ активно проводив роботу з відновлення та організації шкіл, дитячих будинків, бібліотек та інших культурно-побутових закладів. Після фашистської окупації була організована робота в 5 початкових, 18 семирічних та 27 середніх школах, де навчалося 11712 учнів. У школах Києва станом на січень 1944 р. працювало 824 вчителів [7, арк.24].

У 1944-1945 навчальному році в Києві вже працювало 89 шкіл:
у Ленінському районі - 6 російських, 4 українських;

у Сталінському районі - 6 російських і 6 українських;
у Жовтневому районі - 4 російських і 8 українських;
у Молотовському районі - 4 російських і 5 українських;
у Кагановичському районі - 2 російські і 11 українських;
у Кіровському районі - 4 російських і 4 українських;
у Петровському районі - 4 російські і 9 українських;
у Залізничному районі - 1 російська і 1 українська;
у Дарницькому районі - 3 російських і 8 українських [8, арк.1-4].

Сфера освіти в Україні, а значить і в Києві в післявоєнне п'ятиріччя розвивалася у своєрідних умовах під впливом кількох факторів. По-перше, величезні збитки та руйнування, що були завдані усім сферам народного господарства УРСР за роки війни. Гостро стояла проблема відновлення невиробничої сфери, зокрема системи навчальних закладів і установ культури, що мали забезпечувати підвищення освітнього й культурного рівнів, задовольняти духовні запити широких верств населення. По-друге, розвиток загальноосвітньої школи зумовлювався розробленими комуністичною партією планами відбудови народного господарства зруйнованого війною. По-третє, відновлення та розвиток радянської системи освіти проходили в умовах прихованого незадоволення процесами, що відбувалися в цей час в республіці.

Проведений аналіз та співставлення джерел доводить, що однією з головних проблем у діяльності загальноосвітньої школи в Києві була проблема матеріально-технічної бази. На її вирішення були спрямовані сотні постанов республіканських, обласних, міських та районних органів партійно-радянської влади. Випробуваними методами вирішення цієї *“всенародної справи”* ставали *“суботники”*, *“недільники”*, *“місячники”* допомоги школі, соціалістичне змагання за кращу і дієвішу організацію будівництва і ремонту шкіл, навчальних кабінетів та майстерень, оснащення їх відповідним приладдям. Проте ці заходи, не підкріплені фінансово та матеріально-технічними засобами, не давали та й не могли дати сподіваних результатів.

1945-1946 навчальний рік - перший рік мирної праці. Але, дивлячись на позитивні зміни в системі освіти Києва, треба зазначити й те, що влада не докладала особливих зусиль, аби вирішити першочергові проблеми післявоєнної школи. Фінансування відбувалося за залишковим принципом. Гостра потреба відчувалася в партах. На 8 тисяч учнів в школах було всього 1825 парт. Це означало, що за партою сиділо більше ніж два учні, а це було прямим порушенням санітарних норм. Не вистачало парт і для учнів 1-4 класів. Для нормального розміщення дітей треба було придбати ще як мінімум 823 парти [19, арк.2]. Не було необхідної кількості стільців, столів, шаф. В окремих школах навіть учителі не мали на чому сидіти, учительські кімнати вражали своєю вбогістю. Лише школа №63 Сталінського району була відносно забезпечена всім необхідним [19, арк.10].

Не менш гострою проблемою, було те, що шкільні будинки були зайняті іншими установами і їх звільнення найближчим часом навіть не розглядалось:

1. Школу №45 (вул.Володимирська, 70) займав інститут імені Мікояна.
 2. Школу №43 (вул.Воровського, 13) займала музична та хореографічна школа (10-річні діти).
 3. Школу №46 (вул.Чапаєва, 8) займав Укрснабмісцепром.
 4. Школу №52 (вул.Леніна, 52) займав держуніверситет.
 5. Школу №21 (вул.Ворошилова, 32) займала консерваторія [19, арк.11].
- Нестача приміщень - ще одна з гострих проблем післявоєнної школи. І хоча, відповідно

до титульних списків, гроші на будівництво нових приміщень виділялися (на школу №51 по вул.Чекістів - 730,0 тис. руб.; на школу №14 на Петропавлівській площі - 490 тис. руб.) [10, арк.45], цього було недостатньо.

Найбільш критичний стан з будівництвом шкіл був у Дарницькому районі міста. Щоб виправити становище та відповідно до наказу міністра освіти УРСР М.П.Савчука від 28 січня 1949 р. *“Про виконання плану капітального будівництва у 1948 р. та заходи до здійснення будівництва в 1949 р.”* інженеру міськвідділу Наросвіти було наказано забезпечити систематичний контроль за ходом будівництва шкіл №№14, 51 та в Новій Дарниці; до 15 лютого передати підрядникам всю технічну документацію по цих школах (додаткові роботи, що не увійшли до генеральних кошторисів) та по школі в Музикальному провулку; закінчити оформлення договорів на будівництво до 08.02.1949 р.; оформити фінансування в банку до 05.02.1949 р.; забезпечити термінові зведення про хід будівництва на 1 число кожного місяця [11, арк.56].

Багато шкільних приміщень здавалися директорами шкіл в оренду. І це в той час, коли в самих школах не вистачало класних кімнат. Так, директор школи №98 Дарницького району здавала в оренду класні кімнати різним організаціям, що негативно впливало на навчальний процес [12, арк.19].

За повідомленням міськвідділу вкрай незадовільно використовувались кошти на підготовку установ освіти до нового 1946-1947 навчального року, зокрема на капітальний ремонт і ремонт інвентаря та обладнання шкіл [13, арк.43].

При безперебійному фінансуванні установ освіти (скарг на незадовільне фінансування міський фінансовий відділ не одержував), ефективність використання асигнувань в установах освіти цілком залежала від керівників цих установ та завідувачів райвідділів наросвіти. Завідувачі відділів освіти часто не приділяли належної уваги справі шкільного будівництва, не володіли інформацією про стан роботи на кожному об'єкті та не проявляли необхідної наполегливості й оперативності у розв'язанні питань, що перешкоджали виконанню планів шкільного будівництва. Саме через це вони не домоглися безперебійного проведення робіт на перехідних об'єктах та своєчасного розгортання робіт на нових об'єктах будівництва. Значна частина шкіл, що будувалися, не були забезпечені матеріалами, робочою силою та транспортом.

Будівництву шкіл влада приділяла значно менше уваги, ніж було потрібно. Навіть в 1950-1951 навчальному році залишились серйозні проблеми, пов'язані з нестачею приміщень, про що свідчить таблиця [14, арк.10].

	Розміщення шкіл в 1950–1951 навчальному році			
	В кількох будинках розміщена школа		Всього кімнат	
	спеціальні	пристосовані	класних	навчальних кабінет
Ленінський	7	5	156	31
Сталінський	8	4	189	22
Молотовський	16	2	280	39
Кагановичський	21	1	246	31
Печерський	9	1	147	33
Жовтневий	14	2	184	33
Подільський	14	10	311	36
Залізничний	3	-	66	9
Дарницький	1	13	82	10
Всього	93	38	1661	244

Слід відмітити, що значну допомогу школам та учителям у цей період надавали промислові підприємства, громадськість міста. У 1946 р. під час недільників з підготовки до нового 1946-1947 навчального року не залишався поза увагою процес ремонту квартир вчителів.

Надзвичайно складними були умови праці вчителів: холод, робота в непристосованих приміщеннях, велика скупченість учнів, неналежним чином устатковані учительські кімнати, низький рівень організації побуту освітян [19, арк.10]. Особливо гостро постала житлова проблема. За даними обстеження, проведеного Українським інститутом комунальної гігієни, у перші повоєнні роки менше однієї кімнати на сім'ю мали 15,6% мешканців міст, одну кімнату на сім'ю мали 60,9%, дві - 20,3% , три і більше - 3,2%. Під житло було використано 2% дворових будівель, 32% підвалів, 28,9% кухонь, велика кількість дахів і землянок. Ця проблема стосувалася і київських вчителів.

Але вже у 1947-1948 навчальному році відбулися перші позитивні зрушення - 8 учителів одержали квартири. Також виконком райради депутатів трудящих передав учителям школи №136 Молотовського району будинок по вул.Степана Разіна, де після відбудови 6 вчителів отримали квартири [16, арк.15].

Відбудовчі роботи розпочиналися за двома напрямками: ремонт вцілілих будинків і будівництво нових. Розвивалося індивідуальне будівництво. Проте, темпи зростання житлового фонду суттєво відставали від зростання міського населення.

У той же час, за післявоєнний період у Києві, не дивлячись на труднощі, було відновлено і побудовано велику кількість житлової площі, яку отримували в першу чергу громадяни, віднесені до пільгових категорій, куди були віднесені і вчителі. Але забезпечити всіх житлом було неможливо. Основними причинами цього були:

- безвідповідальне ставлення до цього питання з боку влади;
- відсутність рівномірного фінансування;
- не забезпечення чіткої схеми налаштування в роботі з боку влади та підвідомчих їй структур.

Рівень споживання міського населення України в перші повоєнні роки був низьким. Вимушеним заходом стало нормування - отримання продуктів за картками.

З другої половини 1946 р. погіршилося забезпечення шкіл і працівників освіти паливом та хлібом. Через брак одягу, взуття, продуктів харчування окремі діти не відвідували занять. Архівні дані свідчать про важке матеріальне становище освітян і учнів, що склалося внаслідок ігнорування владою соціальних аспектів учительства. У межах "кампанії за економію хліба", розпочатої урядом у 1946 р., в Україні з вересня були в 3-4 рази підвищені пайкові ціни і на 10-20% знижені комерційні. Тобто, якщо пайкова ціна на житній хліб підвищилася з 0,75 коп. до 3 крб. 20 коп., то комерційна знизилася з 8 до 7 крб. Практично не змінилися базарні ціни. Для компенсації втрат населення була встановлена система надбавок до заробітної плати, але реально доплата не могла компенсувати витрати. З жовтня 1946 р. з пайкового забезпечення були зняті особи, які займалися сільським господарством та працездатні утриманці, зменшувалися норми жінкам, які доглядали дітей та самим дітям. Як наслідок, люди похилого віку та сім'ї з дітьми опинилися на межі виживання. Звітуючи про настрої населення у зв'язку з ситуацією, що склалася, місцеві органи влади повідомляли центральне партійне керівництво про те, що жителі міста з радістю сприймають заходи уряду. Для підтвердження наводилися виступи людей, які, переживши труднощі війни, були згодні на все, аби уникнути їх повторення. Проте переважна більшість мешканців Києва, а значить і освітяни в першу чергу розуміла, що основним наслідком "кампанії" буде погіршення їх матеріального становища.

Не покращила становища й відміна у 1947 р. карткової системи. Її відразу замінили норми видачі товарів в одні руки, за якими одна людина могла придбати 2 кг хліба, 1 кг вермішелі, 1 кг м'яса і м'ясопродуктів, 6 м тканини, 1 катушку ниток, 2 пари шкарпеток, по 1 парі взуття шкіряного, резинового чи текстильного, 1 шматок господарського мила, 2 коробки сірників і 2 л гасу. Продовольча криза особливо загострилася під час голоду 1946-1947 рр.

Покращенню споживання освітян в повоєнні роки певною мірою сприяла робота установ громадського харчування та *“гуманітарна допомога”* союзників (продовольчі товари через бази *“Різноекспорту”* були суттєвою добавкою до столу).

Значно скоротила і так невеликі заощадження освітян грошова реформа 1947 р., проведена шляхом деномінації. Обмін проводився з розрахунку 1:10, проте в країні так і не вдалося ліквідувати диспропорцію між попитом і пропозицією. Як і раніше, одним із найдефіцитніших товарів був хліб. Проблемою було придбання одягу та промислових товарів. Недоступними для переважної більшості вчителів були фотоапарати, радіоприймачі.

Щоб засвідчити свою турботу про народний добробут, уряд з 1948 до 1954 р. проводив акцію зі зниження цін на товари. Результат цього заходу був швидше емоційним, ніж практичним, оскільки реального здешевлення товарів не відбувалося. Скрутне матеріальне становище та гострий дефіцит на більшість життєво необхідних товарів значно знижували рівень споживання. Повільний розвиток житлового фонду, комунально-побутової та медичної галузей народного господарства лише частково сприяли покращенню рівня життя.

Існуюча мережа шкіл Києва була розрахована на повне охоплення всіх дітей шкільного віку навчанням, включаючи і семиліток. З цього ж року запроваджувалось роздільне навчання для хлопчиків і дівчат. Було охоплено навчанням майже всіх сліпих, глухонімих та розумово відсталих дітей.

Проблемним питанням залишалося кадрове забезпечення. Нестача педагогічних кадрів для молодших класів сприяла тому, що при міськвно було відкрито короткотермінові курси. Свою діяльність курси здійснювали відповідно до наказів та розпоряджень Народного Комісаріату освіти УРСР про здійснення заходів з підвищення ідейно-політичного рівня та фахової кваліфікації вчителів, особливо, враховуючи демобілізованих з армії вчителів та значної кількості нових педагогів, які приступили до праці лише в 1944 р. і в яких бракувало не тільки досвіду, а іноді й знань.

Почала відроджуватися позашкільна робота. Значно зросла кількість шкільних предметних гуртків: літературних, математичних, історичних, фізичних тощо. Поступово почали виникати і поширюватись навчально-виробничі гуртки.

Учні шкіл Києва допомагали фронту. Вони влаштовували шефство над госпіталями, виступали перед бійцями з художньою самодіяльністю, тимурівські команди допомагали сім'ям фронтовиків.

Школа була соціальним об'єктом постійних змін та реформувань навіть у воєнні часи. Так, з метою більш чіткого та точного оцінювання успішності і поведінки учнів, підвищення вимог до якості їх знань Наркомос УРСР, який очолював П.Г.Тичина, 21 січня 1944 р. видав наказ *“Про введення в школах Української РСР цифрової п'ятибальної оцінки успішності і поведінки учнів”*. Впроваджувалася цифрова п'ятибальна система оцінок - 5, 4, 3, 2, 1 замість словесної - відмінно, добре, посередньо, погано, дуже погано.

Відділ народної освіти м.Київ одним з головних напрямків своєї діяльності вважав роз'яснення урядових постанов учительському та учнівському загалу, контроль

за правильним застосуванням їх в шкільній практиці, допомагав у роботі директорам та завідувачам шкіл, на учительських конференціях відзначав кращих працівників шкіл. Приділяв значну увагу відновленню роботи Інституту удосконалення кваліфікації вчителів, методичних кабінетів. Не дивлячись на труднощі воєнного часу, школи Києва безперебійно працювали протягом усього навчального року, добре готувалися до іспитів, вчасно ремонтувалися. За рішенням уряду і ЦК КП(б)У в 1943-1945 рр. частина шкільних будівель тимчасово була передана для розміщення шпиталів, вищих учбових закладів та інших організацій.

Для удосконалення кваліфікації педагогічних кадрів проводилися різноманітні наради, семінари, курси. Так, у 1945-1946 навчальному році організовано місячні курси за програмою Наркомосу УРСР для працівників органів освіти та директорів шкіл. Для забезпечення потреб в педкадрах організовано короткотермінові (4-місячні) педкурси для осіб, що мали середню освіту. Після закінчення цих курсів понад 30 учителів почали працювати в молодших класах шкіл м.Київ. Для вчителів-предметників на базі міського Інституту удосконалення кваліфікації вчителів раз на місяць працювали фахові об'єднання, це передовсім різноманітні гуртки, методичні зібрання.

Велика увага приділялася заочній формі навчання. 5 квітня 1946 р. відповідно до наказу №110 *“Про поліпшення справи підготовки учителів”*, Рада Народних Комісарів і ЦК КП(б)У відзначала, що після звільнення України поновили діяльність 20 педагогічних, 34 учительських інститутів і 77 педагогічних училищ. Контингент студентів по педагогічних вишах на початок 1945-1946 навчального року зріс до 20,9 тис. осіб, а в педагогічних училищах - до 22 тис. осіб [6, арк.146].

Населення Києва перебувало в окупації, а тому, на думку влади, велика його частина була потенційним ворогом радянської влади, зрадниками. Це тавро у післявоєнні роки носила значна частина населення України. В цей час влада великого значення надавала ідеологічному забезпеченню освіти і контролю за ним, запровадженню нових радянських педагогічних концепцій та ідей, що часто вступали у протиріччя з педагогічними поглядами провідних українських педагогів ХХ ст.

Діяльність відділу народної освіти м.Київ відбувалась в системі освітніх координат, які визначалися партійними і урядовими постановами. Нагальні освітянські проблеми формувалися шляхом оприлюднення цих постанов. Саме в них визначалося *“державне замовлення”*: чому, для чого і в якому обсязі навчати дітей, відповідно до якого ідеалу їх виховувати.

Багатогранна діяльність міського відділу освіти спрямовувалася на практичну площину шкільного життя: роз'яснення через багаточисельні форми і заходи з підвищення кваліфікації вчителів нових освітніх вимог та шляхів їх реалізації.

Здійснюючи освітньо-виховну політику партії, державні органи освіти створювали умови для того, щоб усі діти, підлітки, юнаки і дівчата відвідували школу, а отже, щоб усі вони з раннього віку проймалися партійно-комуністичними ідеями. Таке найголовніше *“надзавдання”* реалізовувалося різноманітними шляхами: впровадженням закону про всеобуч, чітко окресленими і витриманими в дусі комуністичної ідейності навчальними планами, постійним розширенням мережі навчально-виховних закладів, залученням дітей та учнівської молоді до піонерських і комсомольських організацій, різноманітними заходами позакласного впливу на учнів. Поставлене завдання вирішувалося передусім через зміст освіти, який реалізовувався в основних шкільних документах - навчальних планах, програмах, підручниках. Вони уніфікувалися, їх розробка перебувала під постійним контролем партійних органів.

У цей час перед вчителями і працівниками народної освіти, ще гостріше постало питання боротьби за більшовицьку ідейність у навчально-виховній роботі, за оволодіння теорією марксизму-ленінізму. Про це красномовно свідчать постанови ЦК КП(б)У *“Про заходи подальшого поліпшення роботи шкіл УРСР”* та *“Про заходи поліпшення позашкільної роботи з дітьми”* [17, арк.1], основними завданнями яких було виконання закону про загальнообов’язкове навчання; боротьба за міцні знання та повну успішність учнів; ліквідація формалізму в викладанні і знаннях учнів, боротьба за високий ідейно-політичний зміст викладання; поліпшення комуністичного виховання в школі, розгортання позашкільної роботи; боротьба за встановлення міцної дисципліни і порядку в школі, за втілення правил для учнів; підвищення ідейного і фахового рівня педагогічних кадрів; підвищення ідейно-політичної боротьби серед учнів, особливо старших класів.

Як видно, влада дбала передовсім про ідеологічні засади в системі освіти. Учитель повинен був виховувати учнів у дусі радянського патріотизму, безмежної відданості справі Леніна-Сталіна та прищеплювати матеріалістичний світогляд. З цією метою у всіх школах міста працювали семінари з вивчення короткого курсу історії ВКП(б). Вчителі вивчали біографії Леніна і Сталіна. Райкомами КП(б)У були організовані для вчителів лекції на політичні теми. В школах, як одна з форм підвищення ідейно-політичного рівня учителів, запроваджувались лекції і бесіди.

Боротьба за підвищення ідейно-політичного рівня залишалась центральним завданням учителів і районних відділів народної освіти м.Київ. Характерним було те, що з кожним новим навчальним роком вимоги до вчителя у питанні підвищення свого ідейно-політичного і ділового рівня становилися все жорсткішими. Протягом 1947-1948 навчального року для вчителів, директорів і завучів та інспекторів шкіл було прочитано в школах, лекторіях та Інституті підвищення кваліфікації вчителів лекції, присвячені таким темам, як політика партії в галузі народної освіти; діалектичний матеріалізм - світогляд марксистсько-ленінсько-сталінської партії; вивчення марксизму-ленінізму про державу; завершення побудови соціалізму і поступовий перехід до комунізму; біографії Леніна й Сталіна; партія більшовиків у боротьбі за побудову соціалістичного суспільства; російська класична філософія; радянський патріотизм і його виховання.

Дані заходи дозволили у 1948-1949 навчальному році перед вчителями сформулювати наступні завдання:

1. Домогтися корінного поліпшення ідейно-політичного виховання учнів: виховати в учнів матеріалістичний світогляд, посилити практичну роботу учнів, виховуючи в них послідовників справи Мічуріна - сміливих перетворювачів природи, виховати з них полум’яних радянських патріотів.

2. Добитися підвищення науково-теоретичного рівня вчителів. Викладання основ наук вести на рівні сучасних досягнень науки [18, арк.1].

Особлива увага зверталася на висвітлення пріоритету вітчизняних вчених в розвитку світової науки. Педагогічні колективи шкіл в 1948-1949 навчальному році повинні були працювати над виконанням закону про загальне обов’язкове навчання дітей [18, арк.3], керуючись у своїй роботі рішеннями партії та уряду про школу та рішеннями з’їзду КП(б)У.

Аналіз значної кількості педагогічних праць, методичних матеріалів, збірників, порад та рекомендацій, вказівок для вчителів шкіл дозволив констатувати, що централізація управління освітою, уніфікація навчальних планів, а отже, і підручників, заідеологізованість навчання і виховання визначали суть освіти в Києві у

досліджуваний період. Суворе дотримування визначених критеріїв освітньої діяльності вчителя регламентувалось різними методичними вказівками та порадами, що базувались на постановах партійних органів і доводились до педагогічних колективів шкіл. Вони ж обґрунтовувались вченими-педагогами, а відтак - складали основу розвитку педагогічної науки в країні.

Аналіз архівних матеріалів, наукової літератури, досвіду роботи шкіл переконливо свідчать, що радянська система освіти і виховання, її партійно-комуністична заідеологізованість і політизація, нехтування національно-духовними традиціями спричиняли гальмування творчого потенціалу підростаючих поколінь, формування в них байдужості до рідної мови і культури, дворушництво і лицемірство, притуплення гуманних якостей. У школах наростали тенденції "заорганізованості" особистості, затискування її бюрократично-чиновницькими формами роботи, громадського контролю.

-
1. Личные дела сотрудников, уволенных с 1943 по 1969 гг. // Архів ГУНО м.Києва, спр.54, т.54, с.53.
 2. Панч П. Твори: у 4-х т. / Петро Панч. - К., 1973. - Т.4. - С.239.
 3. Тригубенко В.В., Нестеренко Л.С. Освіта і педагогічна думка в Києві за тисячу років / В.В.Тригубенко, Л.С.Нестеренко. - К.: Кадри, 2002. - С.256, 259.
 4. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.73, спр.78, арк.4-5.
 5. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі - ЦДАВО України), ф.166, оп.15, спр.23, арк.1.
 6. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.132, арк.146.
 7. Державний архів м.Київ (далі - ДАК), ф.Р-4, оп.1, спр.687, арк.23-26.
 8. ДАК, ф.Р-4, оп.1, спр.648, арк.1-4.
 9. ДАК, ф.Р-4, оп.1, спр.664, арк.54-59.
 10. ДАК, ф.Р-4, оп.1, спр.764, арк.45.
 11. ДАК, ф.Р-4, оп.1, спр.716, арк.56.
 12. ДАК, ф.Р-4, оп.1, спр.658, арк.19.
 13. ДАК, ф.Р-4, оп.1, спр.839, арк.43.
 14. ДАК, ф.Р-4, оп.1, спр.785, арк.10.
 15. ДАК, ф.Р-4, оп.1, спр.844, арк.18.
 16. ДАК, ф.Р-29, оп.1, спр.12, арк.15.
 17. ДАК, ф.Р-27, оп.1, спр.15, арк.1-2.
 18. ДАК, ф.Р-27, оп.1, спр.24, арк.1-3.
 19. ДАК, ф.Р-27, оп.1, спр.6, арк.2, 10-11.

Горбатюк О.А. Общеобразовательная школа в г.Киев во второй половине 1940-х годов

В статье освещаются проблемы школьного образования, охарактеризовано кадровое обеспечение, ход восстановления общеобразовательных учебных заведений в последние годы Второй мировой войны и в первое послевоенное время.

Gorbatyuk O.O. Secondary school in Kyiv in the second half of 1940 years

In the article explores the problems of school education, characterized staffing, progress rebuilding of secondary schools in the last years of World War II and the first post-war period.

Отримано 02.05.2012

КОРОЛЬ В.М.

ЧИСЕЛЬНІСТЬ УЧНІВСЬКОГО КОНТИНГЕНТУ ШКІЛ СИСТЕМИ ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ ЛУГАНЩИНИ У ВІДБУДОВЧИЙ ПЕРІОД (1943-1950 рр.)

Стаття присвячена аналізу кількісних характеристик діяльності навчальних закладів системи трудових резервів Луганщини у період відбудови економіки України. Зокрема, на основі статистичних звітів Ворошиловградського обласного управління трудових резервів досліджується чисельність учнів шкіл ФЗН та гірничопромислових шкіл. Вивчається динаміка змін чисельності та їх причини.

Нині доживає свій вік покоління людей, чиїми руками відбудовувалась зруйнована економіка звільненої від німців України. Їхнє дитинство минуло в умовах війни та окупації, голоду і жахливих нестатків, сирітства і тяжкої праці. Держава терміново потребувала молодих робітничих кадрів, якими б компенсувалися втрачені під час війни трудові ресурси. Тому значній частині “дітей війни” довелося пройти через систему трудових резервів, щоб стати кваліфікованими робітниками заводів, шахт чи транспорту. Внаслідок цього відбувалися відчутні соціальні зміни, зокрема переміщення молоді з села до міста, міграція з одних регіонів до інших. Сьогодні важливо досягнути масштабності пережитих тоді процесів. У цьому контексті необхідно дослідити питання чисельності учнів закладів трудрезервів під час відбудови.

Система державних трудових резервів в умовах тотальної адміністративно-командної економіки була централізованою структурою, що охоплювала майже усі професійно-технічні навчальні заклади країни. Основний масив праць з історії вказаної структури був написаний у радянські роки. Не зважаючи на тенденційність цих робіт, викликаних диктатом офіційної ідеології, вони містять цінну інформацію про кількісні показники діяльності закладів профтехосвіти. Передовсім, це роботи Ф.Блінчевського, А.Веселова, Е.Котляра, М.Пузанова, А.Смирнова, Я.Чадаєва [1-6]. Також варто згадати такі фундаментальні праці радянського періоду, як “Історія робітничого класу Української РСР”, “История советского рабочего класса” та “История социалистической экономики СССР”, що оперували даними республіканського та загальносоюзного рівнів [7-9]. За часів незалежності трудові резерви досліджують О.Бомбандьорова та М.Лобода [10; 11]. Питань трансформації радянського суспільства торкаються монографії М.Алфьорова та Л.Ковпак, присвячені міграції населення та соціально-економічним процесам у повоєнній Україні відповідно [12; 13].

Водночас практично відсутні наукові роботи з вивчення чисельності учнівського контингенту закладів системи трудових резервів у межах окремого регіону. Мета даної статті - на прикладі Ворошиловградської (Луганської) області дослідити чисельність учнівського контингенту шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН) та гірничопромислових шкіл (ГПШ) індустриального району Донбасу у період відбудови економіки України; проаналізувати динаміку змін вказаної чисельності та з'ясувати їх причини.

Зосередження дослідження на одній з областей Донбасу викликано фактом наявності тут винятково потужної мережі закладів трудрезервів, що забезпечувала поповнення колективів підприємств цього промислового регіону молодими працівниками. Увагу приділено передовсім школам ФЗН та ГПШ, оскільки вони становили переважну більшість серед професійно-технічних закладів того часу.

За роки відбудови трудові резерви УРСР випустили близько 1 млн. молодих кадрів, левова частина з яких навчалася саме в школах ФЗН [14, с.98]. Ці заклади готували робітників масових професій для будівництва та промисловості. Їхня діяльність у Ворошиловградській області почала відновлюватися одночасно з відбудовою господарства відразу після визволення від німецької окупації у 1943 р. Мережа цих закладів швидко зростала. Восени 1944 р. вона вже нараховувала 49 одиниць [15, арк.2], а наприкінці 1948 р. було досягнуто рекорду - 184 школи ФЗН [16, арк.6-7зв], після чого зростання мережі припинилося і почалося її поступове зменшення. Для порівняння зазначимо, що майже у всіх областях УРСР кількість шкіл трудових резервів була на порядок нижче. Наприклад, на Сумщині таких закладів максимально було лише 15 одиниць (у 1947 р.) [17, арк.10]. Що ж до співвідношення шкіл та училищ системи трудових резервів Ворошиловградської області, то у різні роки досліджуваного періоду тут існувало від 17 [18, арк.2] до 24 [19, арк.46] училищ усіх типів (ремісничих, залізничних, гірничопромислових, спеціальних ремісничих та гірничотехнічних), де велося навчання висококваліфікованих робітників технічно складних професій.

Ефективний контроль за діяльністю такої великої кількості навчальних закладів потребував від Ворошиловградського обласного управління трудових резервів ускладнення своєї структури. У січні 1949 р. відбувся перехід на дворівневу систему керівництва цією мережею. Були створені 5 міських управлінь трудових резервів: Краснолуцьке, Кадіївське, Лисичанське, Ворошилівське та Ворошиловградське. Між цими територіальними органами, підпорядкованими обласному управлінню, були розподілені усі заклади трудрезервів крім 22 з них, які продовжували контролюватися безпосередньо на обласному рівні [20, арк.10-12].

У кожному з досліджуваних навчальних закладів одночасно мали навчатися від 100 до 600 осіб. Як і для решти регіонів планова чисельність учнівського контингенту шкіл ФЗН для Ворошиловградської області встановлювалася Головним управлінням трудових резервів. План не ув'язувався з реальністю, а його завищені вимоги ніколи не виконувалися. Так, у 1944-1945 рр. при планові близько 14 тис. осіб фактична кількість учнів жодного разу не перевищувала 11,5 тис. осіб [15, арк.15]. Найбільший розрив між планом набору та фактичною наявністю учнівського контингенту під час навчання зафіксовано 1 січня 1948 р., коли на запланованих 57990 навчальних місцях реально нараховувалось 31533 учні [21, арк.1-3]. Вже через місяць план почав коригуватися у бік зменшення і навесні-влітку 1948 р. становив 46 тис. [21, арк.16-19], а на кінець року взагалі близько 37 тис. осіб [20, арк.23-24зв.]. У районах же поза межами Донбасу справи з наповненням місцевих професійно-технічних закладів, зазвичай, йшли набагато краще.

Переважає більшість юнаків, що потрапляли до шкіл ФЗН Донбасу, примусово мобілізувалися з усієї території України, а також частково з Білорусії, Молдавії та західних областей Росії. В основному це була сільська молодь військовозобов'язаного віку. Зібрати та вчасно доставити її до місця призначення часто було організаційно складно. До того ж хлопці уникали призовів до зазначених закладів Донбасу через їхню віддаленість та погану репутацію [22, с.216-217; 23, с.138,136-138]. У мобілізаційних планах заздалегідь чітко розписувалось, куди мають прибувати ешелони з молоддю і як вона має розподілятися. Втім, призовні кампанії розтягувалися на кілька місяців. Зазвичай на практиці з'ясовувалося, що частина юнаків у дорозі встигала втекти, багатьох з прибулих не можна було зарахувати до навчальних закладів через відсутність паспортів та інших документів; траплялися тяжкохворі і навіть інваліди, яких теж надсилали сюди в умовах тотального недобору. Наприклад, з 185 осіб,

направлених у жовтні 1947 р. до школи ФЗН №100 з Ізмаїльської області, 29 були визнані непридатними до праці за медичними показниками [24, арк.27]. З прибулих у серпні 1948 р. у розпорядження Ворошилівського міського управління трудових резервів 2011 хлопців зарахувати до навчальних закладів змогли лише 1385 осіб [25, арк.113]. Таким чином, доводилося починати роботу з неповним контингентом, частково поповнюючи його пізніше за рахунок додаткових партій призовників.

Впродовж періоду навчання доволі значна частина учнів вибувала достроково. Особливо розповсюдженими були самовільні залишення навчальних закладів, причиною яких ставали чуже, незвичне для сільських хлопців оточення, незадовільне харчування і матеріально-побутові умови, а також непрофесійність навчально-педагогічного персоналу, зокрема, побиття і погрози фізичною розправою [26, арк.7-8; 27, арк.18]. Кількість втеч зростала. Наприклад, за січень 1945 р. зі шкіл ФЗН Ворошиловградської області втекли 478 [15, арк.4], за січень 1946 р. - 747 [27, арк.1], а за січень 1948 р. - вже 1100 осіб [21, арк.1-3]. Траплялися заклади, де самовільні залишення набували катастрофічних розмірів. Так, за січень-травень 1949 р. у школі ФЗН №5 втекли 26% контингенту, у школі ФЗН №165 - 29%, а школа ФЗН №146 з цієї причини взагалі втратила 38% учнів [27, арк.293]. Зазначимо, що з училищ, які зазвичай наповнювалися місцевими підлітками, тікали набагато рідше. Типовим прикладом є ситуація, коли взимку-навесні 1950 р. самовільно залишили навчання 4,4% всіх учнів шкіл ФЗН і ГПШ та лише 0,4% контингенту училищ [19, арк.22]. Приблизно від 10 до 50% "дезертирів" вдавалося відразу повернути зусиллями працівників системи трудових резервів, міліції та органів влади за місцем проживання втікачів. Решту розшукували і судили як кримінальних злочинців на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 грудня 1940 р. [29, с.105].

Серед інших причин дострокового вибуття були хвороби, мобілізація до Червоної армії та порушення дисципліни. Внаслідок серйозних захворювань щомісяця вибували від кількох десятків до 200-300 осіб. Призови "фезеушників" до армії були нечисельними (порядку кількох десятків осіб на місяць) і практично повністю припинилися з червня 1945 р. після перемоги у війні над Німеччиною. Що ж стосується виключень учнів з навчальних закладів "за грубі порушення правил внутрішнього розпорядку", то їм передували арешти і засудження за кримінальні злочини. Здебільшого це були крадіжки та хуліганство. Наприклад, у 1949 р. 99 осіб були заарештовані за крадіжки, 122 - за хуліганство, 23 - за порушення виробничих обов'язків. Ще 105 осіб були засуджені за різні злочини, скоєні до вступу у заклади трудових резервів. Дев'ятьох юнаків відрахували після арешту органами Міністерства державної безпеки [19, арк.3]. Також траплялося, що учнів шкіл ФЗН та ГПШ за розпорядженням обласного управління переводили до училищ чи аналогічних навчальних закладів сусідніх областей.

Досліджуючи фактичну чисельність учнів шкіл трудових резервів Луганщини у роки відбудови, необхідно виокремити два періоди діяльності мережі цих закладів. Ці періоди відрізняються характером і динамікою змін зазначеної чисельності. Перший період охоплює другу половину 1943 - кінець 1946 рр., а другий тривав впродовж 1947-1950 рр. За матеріалами щомісячних статистичних звітів, що зберігаються у фонді "Ворошиловградське обласне управління професійно-технічної освіти" (Р-2419) Державного архіву Луганської області, можемо графічно зобразити кількісні показники основних частин обох періодів.

Впродовж першого періоду спостерігається циклічність наповнення учнями шкіл ФЗН та одночасного повного розвантаження закладів під час передачі випускників підприємствам (див. рис.1). Чітко видно шестимісячні проміжки, впродовж яких

відбувалася підготовка майбутніх робітників. У 1944-1945 рр. пік чисельності учнів припадає на грудень, а в 1946 р. - на вересень, оскільки призовна кампанія цього року була проведена швидше. Протягом наступних за піками місяців бачимо поступове зменшення кількості контингенту внаслідок дострокового вибуття та переводу до інших закладів. Найбільше учнів у перший період нараховувалось у грудні 1945 р. (11466 осіб) [15, арк.15], а найменше - у липні 1946 р. (226 осіб) [28, арк.6].

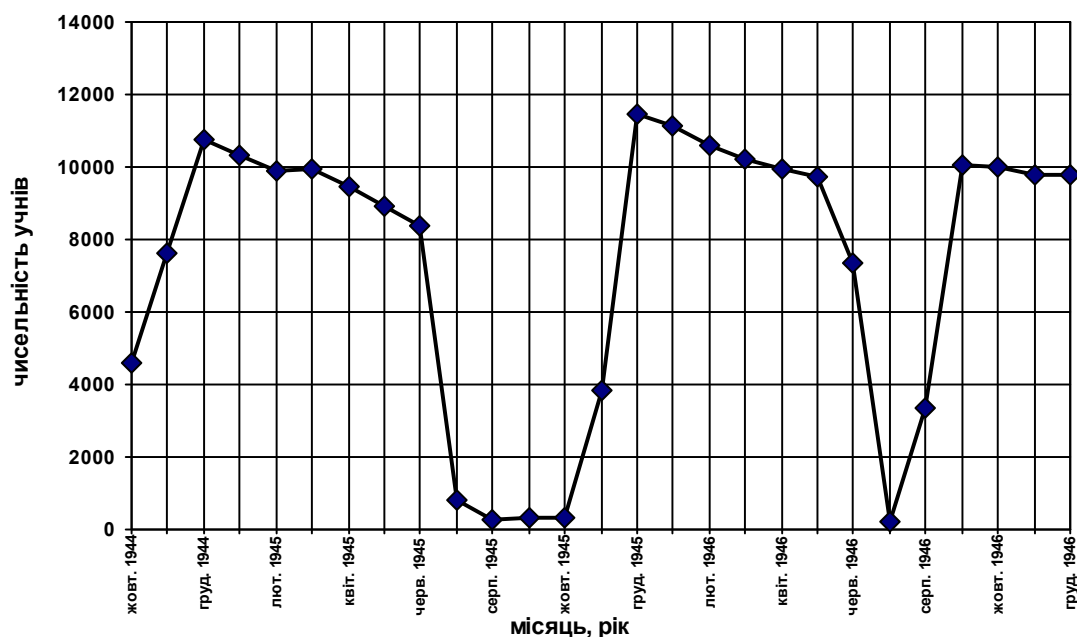

Рис. 1. - Графік динаміки змін фактичної чисельності учнів шкіл ФЗН Луганщини у 1944-1946 рр.

Другий період діяльності шкіл трудових резервів Ворошиловградської області характеризується різким збільшенням їх кількості та, відповідно, загального учнівського контингенту (див. рис.2). Саме в цей час було досягнуто рекордної фактичної чисельності учнів у 31533 особи (січень 1948 р.) [21, арк.3]. Ще однією ознакою даного періоду є той факт, що повного розвантаження мережі досліджуваних навчальних закладів більше не відбувається. Найменше з зафіксованих значень відповідної чисельності - 5619 осіб (червень 1947 р.) [30, арк.6]. Це пов'язано з тим, що нові школи комплектувалися і включалися у навчальний процес по мірі їх створення, тому передача випускників на промисловість різними закладами розходила у часі. Ще в цей період відбувається навчання майбутніх робітників за програмами, розрахованими на різні проміжки часу. Так, у 1947 р. масово розгорнулася прискорена тримісячна підготовка шахтарів, що проводилася за досвідом подібних програм 1941-1942 рр. [2, с.369]. Цим пояснюються і циклічні тримісячні сплески різної величини на графіку, що прийшли на зміну "синусоподібності" першого періоду. Крім того з кінця 1947 р. термін навчання за деякими професіями було збільшено з 6 до 10 місяців. А з 1949 р. школи ФЗН, що готували кадри для вугільної та гірничорудної промисловості, взагалі реорганізували у гірничопромислові школи. Для значної частини ГППШ також встановлювався десятимісячний термін навчання, що давало змогу досягти кращої кваліфікації випускників [2, с.369].

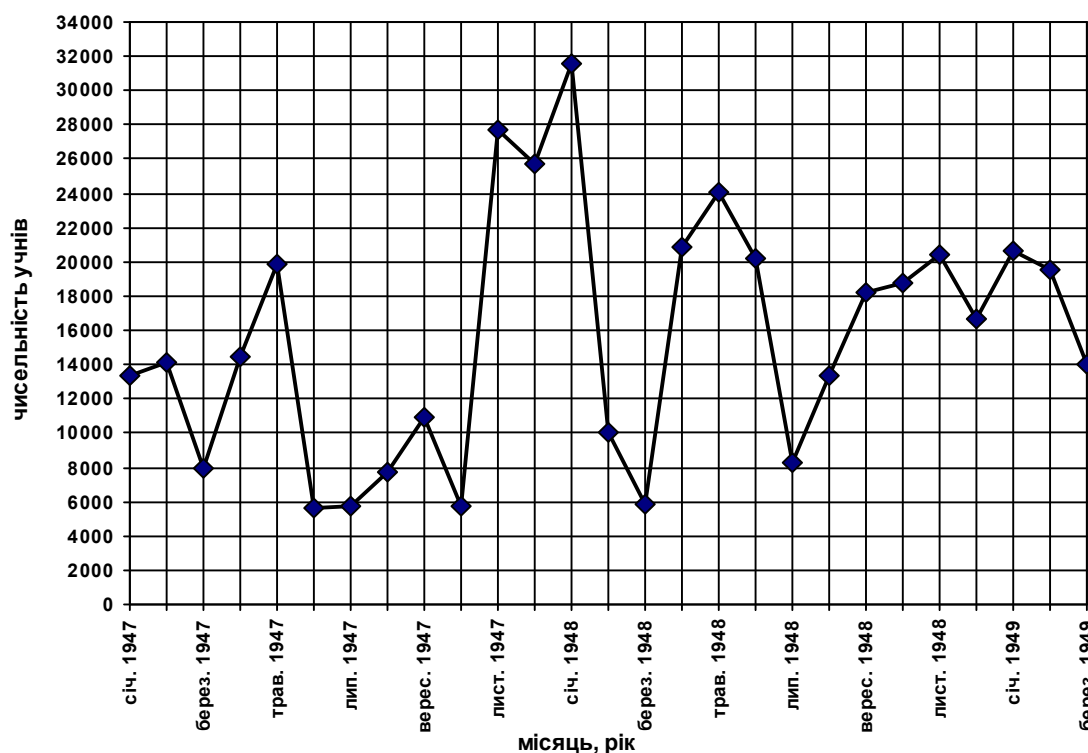

Рис. 2. - Графік динаміки змін фактичної чисельності учнів шкіл ФЗН Луганщини у 1947-1949 рр.

Абсолютні показники дострокового вибуття учнів зростали, але відносні величини залишалися приблизно на рівні попереднього періоду. Наприкінці 1940-х рр. поширилося явище повторної підготовки у системі трудових резервів. Юнаки, які вже раніше здобули професію у закладах профтехосвіти, внаслідок неухвальної та бажання виконати план з боку призовних комісій та дирекцій шкіл знову потрапляли на навчання. Оскільки керівництво закладів не було зацікавлене у розголошенні таких фактів, то весь масштаб даного явища з'ясувати вкрай важко. Втім існують підстави зробити висновок, що мова йде як мінімум про кілька сотень осіб на рік. Так, у 1949 р. було виявлено 477 подібних випадків [31, арк.219-220]. З метою економії державних коштів особи, які вже отримали робітничу кваліфікацію, переводились працювати на підприємства, незважаючи на те, що частина з них хотіла змінити свою спеціальність.

Таким чином, планової чисельності учнівського контингенту шкіл системи трудових резервів у Ворошиловградській області досягти жодного разу не вдалося, тому часом владі доводилося її зменшувати. Частина прибулої з інших регіонів молоді не зараховувалась до шкіл через відсутність документів чи медичні протипоказання. За динамікою змін фактичної чисельності учнів виділяється два періоди. Перший період характеризується чітко вираженою циклічністю, одночасним наповненням і розвантаженням усіх досліджуваних закладів. Другий - різкими збільшеннями контингенту, нерівномірністю наповнення і відсутністю повного розвантаження мережі, спричиненими неодноразовим початком навчання та появою розбіжностей у

тривалості програм підготовки робітників різних професій та кваліфікацій. Поступове зниження чисельності учнів під час навчання було наслідком їх дострокового вибуття, найголовнішою причиною якого ставали самовільні залишення шкіл ФЗН та ГПШ. Зменшення контингенту також відбувалося внаслідок захворювань, арештів за кримінальні злочини, переводів до інших закладів та поширення явища повторного навчання. У ході подальших досліджень важливо порівняти відповідні показники Луганщини та інших областей, а також провести всебічний аналіз характеристик учнівського контингенту училищ системи трудових резервів.

1. *Блинчевский Ф.А.* Профессионально-техническое образование рабочих / Ф.А.Блинчевский, Г.И.Зеленко. - М.: Трудрезервиздат, 1957. - 160 с.
2. *Веселов А.Н.* Профессионально-техническое образование в СССР: Очерки по истории среднего и низшего профессионально-технического образования в СССР / А.Н.Веселов. - М.: Профтехиздат, 1961. - 435 с.
3. *Котляр Э.С.* Государственные трудовые резервы СССР в годы Великой Отечественной войны / Э.С.Котляр. - М.: Высшая школа, 1975. - 240 с.
4. *Пузанов М.Ф.* Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР / М.Ф.Пузанов, Г.И.Терещенко. - К.: Вища школа, 1980. - 296 с.
5. *Смирнов А.В.* Изменения численности и состава рабочих тяжелого машиностроения СССР в годы четвертой пятилетки (1946-1950) / А.В.Смирнов // Изменение в численности и составе советского рабочего класса: сборник статей / отв. ред. Д.А.Баевский. - М.: Издательство АН СССР, 1961. - С.231-255.
6. *Чадаев Я.Е.* Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) / Я.Е.Чадаев. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Мысль, 1985. - 494 с.
7. *Історія робітничого класу Української РСР: у 2 т.* - К.: Наукова думка, 1967. - Т.2. / Відпов. ред. *І.О.Гуржій*. - 507 с.
8. *История советского рабочего класса: в 6 т. / Гл. ред. Хромов С.С.* - М.: Наука, 1987. - Т.4: Рабочий класс СССР в годы упрочнения и развития социалистического общества, 1945-1960 гг. / Отв. ред. Тельпуховский В.Б. - 519 с.
9. *История социалистической экономики СССР: в 7 т.* - М.: Наука, 1980. - Т.6: Восстановление народного хозяйства СССР. Создание экономики развитого социализма, 1946-начало 1960-х годов / Отв. ред. *И.А.Гладков*. - 589 с.
10. *Бомбандьорова О.А.* Державні трудові резерви на відбудові енергетичних та металургійних підприємств України (1943-1945 рр.) / О.А.Бомбандьорова // Наукові записки: [збірник наукових статей] / Відп. ред. М.І.Шкіль, укл. П.В.Дмитренко. - К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 1999. - Вип.35, Ч.4: Педагогічні та історичні науки. - С. 201-210.
11. *Лобода М.* Підготовка кваліфікованих робочих кадрів для підприємств важкої промисловості України (1943-1950 рр.) / М.Лобода. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. - Випуск 11. - К.: Інститут історії України НАН України, 2008. - С. 340-350.
12. *Алфьоров М.А.* Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939-1959 рр.): монографія / М.А.Алфьоров. - Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, 2008. - 192 с.
13. *Ковпак Л.В.* Найближча історія: Україна 1945-2000 рр. / Л.В.Ковпак. - К.: Наш час, 2007. - 248 с.
14. *Терещенко Г.И.* Братская помощь великого русского народа в подготовке кадров рабочего класса Украины в системе трудовых резервов (1946-1950 гг.) / Г.И.Терещенко, Л.И.Гордиенко // Историческое значение воссоединения Украины с Россией: Материалы юбилейной научной сессии (11-13 янв. 1979 г.) / Отв. ред. А.М.Черненко. - Днепропетровск: Проминь, 1979. - С. 94-98.
15. Держархів Луганської області, ф.Р-2419, оп.6, спр.1, 16 арк.
16. Там само, спр.7, 24 арк.
17. Держархів Сумської області, ф.Р-3369, оп.1, спр.18, 56 арк.
18. Держархів Луганської обл., ф.Р-2419, оп.6, спр.4, 12 арк.
19. Там само, оп.1, спр.22, 188 арк.
20. Там само, оп.6, спр.8, 14 арк.
21. Там само, спр.7, 24 арк.
22. *Король В.М.* Мобілізація молоді Сумщини до навчальних закладів системи трудових резервів у відбудовчий період (1943-1950 рр.) / В.М.Король // Сумський історико-архівний журнал. - 2011. - №XIV-XV. - С.213-219.
23. *Король В.М.* Система трудових резервів першого повоєнного десятиліття в усній історії Сумщини / В.М.Король // Сумський історико-архівний журнал. - 2012. - №XVI-XVII. - С.133-141.

24. Держархів Луганської обл., ф.Р-2419, оп.1, спр.23, 153 арк.
25. Там само, спр.28, 152 арк.
26. Там само, спр.22, 188 арк.
27. Там само, спр.16, 307 арк.
28. Там само, оп.6, спр.3, 11 арк.
29. Справочник по законодательству для исполнительных комитетов советов депутатов трудящихся / под общ. ред. К.П.Горшенина. - М.: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1946. - Т.1. - 516 с.
30. Держархів Луганської обл., ф.Р-2419, оп.6, спр.6, 23 арк.
31. Там само, оп.1, спр.17, 275 арк.

Король В.М. Численность ученического контингента школ системы трудовых резервов Луганщины в восстановительный период (1943-1950 гг.)

Статья посвящена анализу количественных характеристик деятельности учебных заведений системы трудовых резервов Луганщины в период восстановления экономики Украины. В частности, на основе статистических отчетов Ворошиловградского областного управления трудовых резервов исследуется численность учеников школ ФЗО и горнопромышленных школ. Изучается динамика изменений численности и их причины.

Korol V.M. The number of students of Labour Reserves system schools of Lugansk region in the Recovery period (1943-1950)

The article analyzes the quantitative characteristics of the educational institutions of the Labour Reserves system in Lugansk region during the recovery of Ukrainian economy. In particular, the number of students of factory training schools and mining schools is explored on the basis of statistical reports of the Voroshylovgrad region Labour Reserves Department. The number dynamics and its causes are studied.

ДІХТЯРЕНКО А.В.

РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ОХОРОНИ ПРИРОДИ УРСР У 1950 - НА ПОЧАТКУ 1970-х РОКІВ

Досліджено еволюцію підходів радянського партійно-державного керівництва у сфері охорони природи УРСР у 1950 - на початку 1970-х років. Простежено вплив урядових та партійних постанов на екологічну ситуацію в республіці.

У середині ХХ ст., коли негативний антропогенний вплив надзвичайно ускладнився і почав визначати стан природних ресурсів, ландшафтів, економічну стабільність та нормативне функціонування біосфери, бере початок новий етап розвитку охорони природи. Головним завданням даного етапу стала комплексна охорона екологічних систем, забезпечення їх нормального функціонування та підтримання сформованого протягом тривалих історико-геологічних епох збалансованого стану біосфери.

Правові, організаційні, наукові та громадські фактори та умови розвитку природоохоронної політики отримують на цьому етапі своє найбільш повне, порівняно з попередніми, структурно-функціональне втілення. Охоплюючи на даному етапі вже цілий комплекс проблем охорони, використання та відтворення природних ресурсів, у надрах природоохоронної політики зароджуються елементи розуміння справжніх причин негативного впливу на довкілля та ролі політичної регламентації й регулювання соціосфери відповідно до критерію найменшої шкоди природі. Починається етап формування екологічної політики [1, с.172].

В тому, що техногенний розвиток в Україні спричинив до екологічної кризи, винна не природа, а тоталітарний режим, політика радянських владних, політичних, економічних структур, які в силу низького рівня культури, мислення, технологій вчасно не зафіксували біотичні сигнали небезпеки, зміну параметрів розвитку довкілля, а продовжуючи розвивати колоніальні, екстенсивні підходи до ведення народного господарства, що привело до екологічної кризи, а стосунки з природою до ірраціонального характеру, який почав підривати основи існування самого життя, генетичну сталість, стійкість живих систем, включаючи й людину, до різноманітних зовнішніх впливів.

У даній статті ми спробуємо визначити основні підходи радянського партійно-державного керівництва до вирішення екологічних проблем у повоєнний період. Державну політику у сфері охорони природи УРСР у 1950-1970-х роках розглядали у своїх працях радянські автори Л.Потьомкин [14] та Н.Тихонова [16], а також вітчизняні дослідники Р.Худяк [17, с.16-26] В.Лебединець [5, с.35-43], О.Васюта, С.Васюта та Г.Філіпчук [1]. Однак досі залишаються не визначеними основні параметри радянської екологічної політики у 1950 - на початку 1970-х років.

На початку 1950-х років для комуністичної влади стояла лише одна мета - найбільш екстенсивне використання природних ресурсів для вирішення господарських проблем. Саме на УРСР покладали найбільші надії, оскільки наголошувалось на тому, що Україна несе борг перед СРСР в сфері зміцнення могутності та комуністичного будівництва і цей борг вона мала виконувати чесно та благородно [18, арк.40]. Цим самим вони не лишали часу для врахування екологічних наслідків. Пріоритетним напрямком стала політика перетворення та підкорення природи в ім'я створеного нового типу особи та держави. Необхідністю побудови нового суспільства пояснювались все нові та нові немилостиві витвори

сталінської системи до природного довкілля аж до перенесення соціальних законів класової боротьби по відношенню до природи.

Глибинна антигуманна природа комуністичного режиму обумовлювала всю суперечливість та дволикість турботи системи про довкілля. Так, 3 червня 1949 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову *“Про охорону природи на території Української РСР”* [1, с.175], згідно з якою заборонялось розорювати цілинні землі, вирубувати вікові дерева (перша спроба резервування територій під заповідники). У постанові було відзначено, що питання про охорону природи набуває особливо важливого значення і повинно стати об’єктом турботи радянських, господарських, громадських організацій та всього населення республіки.

З метою охорони середовища від забруднення попелом, газами та іншими шкідливими речовинами, ліквідації втрат чорних і кольорових металів, цінних хімічних продуктів Рада Міністрів УРСР слідом за союзним урядом приймає 20 червня 1949 р. постанову *“Про заходи боротьби із забрудненням атмосферного повітря промисловими підприємствами УРСР та про поліпшення санітарно-гігієнічних умов населення місць”* [1, с.177]. Починаючи з 1 січня 1950 р., заборонялось затвердження проектів будівництва, реконструкції або відновлення промислових підприємств, де не передбачалось спорудження установок для виловлювання попелу, пилу, сірчаних і фтористих сполук тощо [14, с.151-152].

Таким чином, вперше в історії України, як і в цілому колишнього СРСР, було заборонено введення в дію промислових підприємств без ефективно діючих пилогазоочисних споруд. Однак, не створивши жодних економічних підстав для впровадження цих положень, влада дозволяла десятки разів кочувати цим *“благим намірам”* по різного рангу нормативних актах, демонструючи тим самим можливість їх повного ігнорування аж до здобуття незалежності України [6, с.57].

В контексті означеної проблеми важливо виокремити постанову ЦК ВКП(б) про соціалістичне змагання в промисловості та сільському господарстві від 4 січня 1952 р. Ця постанова торкалася і Української РСР. ЦК партії постійно вимагав від партійних організацій приділяти особливу увагу соціалістичному змаганням як важливому способу мобілізації трудящих на успішне виконання народногосподарських планів [3, с.13]. Продовжували швидкими темпами виконувати план по заготівлі та перевезенню лісу, вже на початок 1951 р. він був виконаний на 99,3% в тому числі по перевезенню ділової деревини на 102,9% [19, арк.80]. У хімічній промисловості соціалістичне змагання повинно було спрямовуватись на максимальне збільшення виробництва продукції, покращення її якості, підвищення виробничої праці, а також на прискорення введення в дію нових потужностей.

Розвінчування культу особи Сталіна у середині 1950-х років поклато край подальшому існуванню жорсткого політичного терору і насильства в умовах тоталітарно-комуністичного режиму. Однак це радикально не змінило його глибинної соціально-економічної суті. Ставлення держави до проблеми охорони природи поступово починало покращуватись, а в окремі періоди здавалось, ніби набирало характеру цілеспрямованої політики. Поворотним моментом у відході теорії державної політики від крайніх ортодоксальних положень сталінського плану перетворення природи в Україні, стала спеціальна постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 3 червня 1958 р. *“Про заходи по поліпшенню охорони природи Української РСР”* [1, с.176], де відзначалося, що питання охорони природи набирають особливо важливого значення і повинні стати об’єктом турботи всіх господарських організацій і всього населення республіки.

Однак на практиці радянсько-комуністична система продовжувала реалізовувати сталінські економічні проекти та підходи, а їх вплив на формування протиприродної суспільної свідомості наочно відчувається й понині. Так, саме в 1950-ті роки в Україні південніше Харкова було розвідано найбільше на той час в Європі Шебелинське родовище газу. За оцінкою спеціалістів, при раціональному використанні воно могло 50-100 років забезпечувати газом весь Донецько-Придніпровський економічний район - найпотужніший в Україні та у колишньому СРСР промисловий регіон. Однак газ почали постачати на територію всієї європейської частини колишнього СРСР і навіть у Казахстан. В результаті за десять років Шебелинське родовище вичерпало свої промислові запаси і довелося прокласти газопроводи із Сибіру. Колоніальна політика та безгосподарність призвели до швидкого виснаження досить великих родовищ нафти та газу в Бориславі й Дашаві на Львівщині та на Полтавщині, кам'яного вугілля у Донбасі, найбільших в колишньому СРСР копалин марганцю в Нікополі та багатих на залізо руд у Кривому Розі на Дніпропетровщині та ін [5, с.37].

У 1958 р. відбувся пленум ЦК КПРС, на якому було прийнято постанову *“Про прискорення розвитку хімічної промисловості і особливо виробництва синтетичних матеріалів та виробів з них для задоволення потреб населення та народного господарства”* [4, с.323]. У ній вказувалося на необхідність прискореного розвитку хімічної промисловості і саме це мало стати *“всенародною справою”*, передбачалась широка програма випуску хімічних матеріалів.

Особливу увагу привертає до себе позачерговий з'їзд КП України (1959 р.). На ньому виступив М.Хрущов, який вказував, що *“значне місце в семирічному плані займає хімічна промисловість, яка розвиватиметься дуже швидкими темпами. Загальний обсяг продукції передбачається збільшити майже в 3,3 рази. Справа честі Компартії України - забезпечити своєчасне введення в дію нових потужностей хімічної промисловості і виконати план виробництва її продукції”* [7, с.27].

Проаналізуємо суперечливий розвиток ідейно-теоретичних основ охорони природи на деяких політичних документах, прийнятих КПРС. Так, в програмі, прийнятій на XXII з'їзді в 1961 р., вказувалося, що *“велика увага приділятиметься охороні та раціональному використанню лісових, водних та інших природних багатств, їх відтворенню і примноженню”*. Всебічне і раціональне використання природних ресурсів, - підкреслювалось далі, - поряд з матеріальними і трудовими є важливою складовою в досягненні головного економічного завдання партії [8, с.369, 380].

Однак, незважаючи на ці тези, в програмі переважала думка про політику підкорення природи над усвідомленням необхідності раціональних еколого-економічних стосунків. Партійне керівництво тих часів, позиція і погляди якого щодо стратегії природокористування мало чим відрізнялись від попередників, продовжувало і далі мислити сталінськими категоріями *“панування”* і *“підкорення”* [20, с.19], плануючи гігантоманійні антиекологічні соціально-економічні проекти, не розуміючи до кінця важливості роботи у цій сфері.

Так, за вказівкою М.Хрущова в СРСР було закрито 16 заповідників, скорочена частина площі існуючих. Відбулися також різноманітні реорганізації, спрямування яких було далеким від реального вирішення природоохоронних завдань. Подібне становище зумовлювалось також недостатньою на той час гостротою екологічних проблем, а сама політика по відношенню до природи сприймалась як щось зовнішнє відносно людини, несла відтінок *“благодійності”*. Процес охорони природи, як і до цього, розумівся та здійснювався шляхом вилучення частини природних ресурсів з використання. Важливою формою природоохоронної політики вважалося створення

додаткових механізмів, які в соціально-економічних умовах розвитку радянського суспільства тих років забезпечило б охорону природного середовища від забруднення, більш бережливе ставлення до довкілля.

Подібне вкрай розпливчате трактування екологічних проблем зумовлювалось і тим, що до прийняття Конституції СРСР 1977 р. юридично природні ресурси вважались абстрактною загальнонародною, а не державною власністю. Тому шкода, що завдавалась природі, юридично навіть не трактувалась як така, що наноситься самій державі. З огляду на це певна активізація природоохоронної діяльності у 60-х роках XX ст. диктувалась не стільки гостротою екологічної ситуації в Україні, скільки швидким екстенсивним розвитком її індустріального потенціалу, що давало можливість виділяти на вирішення завдань охорони природи фінансові засоби.

Першочергове значення для комплексного формування екологічної політики мало прийняття Верховною Радою України у червні 1960 р. закону *“Про охорону природи Української РСР”*, яким, по суті, було запроваджено регулювання природокористування в Україні. В законі підкреслювалось, що всі природні багатства республіки використовуються як всенародна власність для всебічного розвитку народного господарства. Згідно із законом охорона природи трактувалась вже більш розширено як процеси збереження, раціонального використання, розширеного відтворення та розвитку всіх природних багатств. Державній охороні та регулюванню підлягало вже використання земель, надр, водних ресурсів, лісів і зелених насаджень, курортних місцевостей та всіх інших природних багатств як залучених у господарський обіг, так і тих, що тепер не експлуатуються [15, с.3-4].

Виходячи, начебто, з інтересів охорони природи, заборонялась така господарська діяльність, яка могла завдати шкоди природним багатствам, зумовити ерозію ґрунтів, забруднення атмосферного повітря, заподіяти шкоди корисним видам тварин та рослин, цінним об'єктам природи тощо, передбачалось також комплексне використання природних ресурсів та необхідність розширеного відтворення їх відновлювальних видів. Організація, виконання та контроль за проведенням заходів по дотриманню положень закону в галузі охорони природи, раціонального використання природних багатств покладалися на відповідні державні органи республіки: ради депутатів трудящих, їх виконавчі та розпорядчі органи [2]. Положення цього закону були доповнені у червні 1964 та серпні 1970 рр.

Таким чином, вперше в історії України були юридично закріплені соціально-екологічні відносини, визначена мета і завдання охорони, раціонального використання і розширеного відтворення природних ресурсів, окреслено коло об'єктів природи, що підлягають державній політиці охорони та регулювання їх використання.

Разом з тим закон *“Про охорону природи Української РСР”*, по суті, ще не виходив за межі поресурсного принципу, значною мірою був схожий на політичну декларацію, аніж на юридичний документ, оскільки не відбивав реальних потреб суспільства у правовому регулюванні наростаючих екологічних проблем, не мав належного механізму реалізації. Неспроможність закону виконувати свої регулюючі функції в умовах командно-адміністративної системи призвели до швидкого наростання протиріч між інтересами захисту природного середовища та подальшого соціально-економічного розвитку [11, с.159].

Починаючи з середини 1960-х років починається новий етап формування державної політики в екологічній сфері. З того часу в документах XXIII-XXVI (1966-1976 рр.) партійних з'їздів зустрічається раніше не вживаний понятійно-категоріальний апарат, а саме *“охорона природи”* як цілісне й комплексне поняття [9,

с.216], “охорона навколишнього середовища”, “раціональне використання і відтворення природних ресурсів” [10, с.274]. Але важливішим в цьому є те, що соціально-економічні корені екологічної проблеми свідомо усувались як предмет з наукових досліджень та об’єкта громадської критики, політика не отримувала необхідного об’єктивного підґрунтя, окрім потенційно нежиттєздатних командно-адміністративних методів її реалізації.

Реальне формування державної екологічної політики в Україні вимагало появи єдиного державного органу, наділеного необхідними повноваженнями і правами здійснення робіт по охороні та раціональному використанню природних ресурсів і збереженню довкілля, здатного координувати зусилля державних, господарських і наукових структур у вирішенні актуальних проблем захисту навколишнього середовища від наростаючого техногенного впливу. Таким органом став Державний комітет Ради Міністрів УРСР по охороні природи, створений у червні 1967 р. постановою уряду [1, с.177]. Положення про нього було затверджено постановою Ради Міністрів УРСР 25 березня 1968 р. [17, с.16-26] (надалі він зазнав кількох реорганізацій: в 1978 р. - перетворений у Державний комітет УРСР по охороні природи, в 1990 р. - в Державний комітет по екології та раціональному природокористуванню, в 1991 р. - у Міністерство охорони навколишнього природного середовища України). На цей комітет було покладено контроль за виконанням закону “Про охорону природи Української РСР”, за проведенням усіма підприємствами та організаціями, незалежно від відомчої підлеглості, заходів по охороні природи та поліпшенню використання природних ресурсів. Комітету також було надано право інспекції та контролю підприємств, установ та організацій республіки в сфері виконання ними природоохоронних заходів.

У 1968 р. була організована комісія при Верховній Раді УРСР, головним завданням якої стало сприяння підготовці, прийняттю та реалізації законів та постанов, що розглядалися і приймалися Верховною Радою, здійснення систематичного контролю за діяльністю міністерств і відомств, підприємств та установ щодо виконання ними указів і постанов у питаннях охорони природи тощо. У своїй діяльності комісія намагалась спиратись на громадськість, постійні комісії місцевих рад, у роботі яких у 1972-1973 рр. брало участь близько 4 тис. депутатів і більше 7 тис. активістів, понад 9 млн. членів Українського товариства охорони природи [1, с.177].

Таким чином, лише наприкінці 1960-х років, в умовах всенаростаючого техногенного впливу, радянська держава повернулась обличчям до проблем охорони природи та використання її ресурсів. Прийняття зазначених законів, постанов, створення організацій, природоохоронних комісій тощо при місцевих органах влади засвідчило лише початкове усвідомлення партійно-державним апаратом, на той час контролюючим усі ланки влади та сфери суспільного життя, необхідності формування, проведення та пропаганди державної екологічної політики. Влада намагалась, з одного боку, вживати певних заходів, щоб загальмувати погіршення екологічної ситуації, а з іншого - всіляко применшити масштаби її наростаючого кризового характеру.

Починаючи з 1970-х років політична концепція вирішення наростаючих екологічних проблем у зв’язку з реальними проявами негативного техногенного впливу почала розвиватися значно швидше, ніж на попередніх етапах соціально-економічного розвитку. Прийняті заходи по вдосконаленню природоохоронної політики, порівнюючи з попередніми етапами, були більш дієвими.

Початок цьому процесу поклала низка прийнятих у 1972-1973 рр. партійно-державних постанов союзного та республіканського рівнів (постанова Верховної Ради СРСР від 20 вересня 1972 р. “Про заходи по дальшому покращенню охорони природи

і раціональному використанню природних ресурсів” [12, с.191-195], постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 29 грудня 1972 р. “Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів” [12, с.191-195] та аналогічна постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР, прийнята у травні 1973 р.), де проглядалися якісно новий підхід до формування та реалізації екологічної політики, намагання контролювати стан навколишнього середовища та проводити широкий комплекс робіт з деяких напрямків охорони довкілля. Зокрема зазначалося, що подальший розвиток економіки повинен здійснюватись на основі глибоких комплексних досліджень, наукових прогнозів можливих наслідків і з обов’язковим проведенням системи заходів, які б виключали шкідливий вплив на навколишнє середовище. Республіканські та обласні партійно-радянські органи влади зобов’язались посилити увагу до питань охорони природи і забезпечення раціонального використання її багатств, зокрема встановити систематичний контроль за проведенням природоохоронних робіт по збереженню лісів, їх водоохоронних і захисних функцій, по збереженню водних, земельних та інших ресурсів. Цими документами були уточнені функції міністерств та відомств УРСР у галузі охорони природи та раціонального використання її ресурсів в контексті державних планів економічного та соціального розвитку. Починаючи з 1974 р. була визначена система заходів для ряду міністерств і відомств, спрямована на зменшення шкідливого техногенного впливу на навколишнє середовище, підкреслювалась необхідність викладання основ природознавства, раціонального використання та захисту навколишнього природного середовища у всіх навчальних закладах, якнайширшого інформування населення про стан та охорону навколишнього середовища тощо.

Разом з тим, орієнтована виключно на адміністративно-командні методи реалізації, природоохоронна політика у радянський період не підкріплювалася стимулюючими механізмами і засобами економіко-податкового характеру. У цей період природоохоронні заходи носили доповнюючий характер по відношенню до господарської діяльності. Причому остання розглядалась досить ізольовано, з безумовним пріоритетом [16, с.23]. А тому на практиці нерідко оберталась простою заорганізованістю, залишалась формальним, пустим політичним фразеологізмом, дуже слабо впливала на покращення екологічного стану України. В силу таких підходів екологічна ситуація в Україні продовжувала погіршуватись, набираючи порівняно з періодом 50-60-х років якісно нових рис і складності.

Лише на початку 1970-х років науковці визначили саме поняття економічної шкоди від забруднення довкілля як якісне відображення негативних змін у навколишньому природному середовищі, що відбуваються в результаті забруднюючого антропогенного впливу. Колишнім Держпланом та Держбудом СРСР разом з Президією АН СРСР була вперше розроблена “Тимчасова типова методика визначення економічної ефективності здійснення природоохоронних заходів і оцінки економічної шкоди, які наносяться народному господарству забрудненням навколишнього середовища” [1, с.179], яка поступово почала застосовуватись і в Україні. Однак вона не враховувала багатьох важливих еколого-економічних моментів, регіональну специфіку, надзвичайну складність й перевантаженість комплексом виробництв, взаємовпливи різних техногенних факторів та їх негативні наслідки в Україні.

Таким чином, до початку 1970-х років в Україні відбувалось становлення системи контролю за станом і антропогенним забрудненням природного середовища. Однак у цій сфері продовжували домінувати вузьковідомчі інтереси, що нерідко зумовлювало зростання діючих або введення нових об’єктів без нарощування потужностей очисних

або захисних споруд. Капітальні вкладення використовувались не повністю або не за призначенням, велика кількість природоохоронних споруд на підприємствах були несправними або працювали з пониженою ефективністю. Існуюче на той час природоохоронне законодавство ще не мало детально розроблених підзаконних актів, що значно обмежувало й без того половинчате застосування досить лояльних адміністративних або інших санкцій до порушників існуючих правил та норм.

Отже, з огляду на всі вжиті заходи радянського керівництва, можна зробити висновок про те, що всі вони не давали бажаного результату і навіть, в деяких випадках, повертались негативною стороною до навколишнього середовища. Або ж, разом з тим, *“турбуючись”* про будівництво соціалізму та техногенну гонку, приймали відповідні рішення, які нівелювали попередні, спрямовані на покращення екології.

1. Васюта О.А. Екологія і політика. У 2-х томах / О.А.Васюта, С.І.Васюта, Г.Г.Філіпчук. - Т.1. - Чернівці: Зелена Буковина, 1998. - 480 с.
2. Екологічне право України. Академічний курс: Підручник / За заг. ред. Ю.Шемишченка. - К.: ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2008. - 720 с.
3. КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898-1971). - Т.6. (1941-1954). - М., 1971. - 456 с.
4. КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898-1971). - Т.7. (1955-1959). - М., 1971. - 432 с.
5. Лебединець В. Витоки еколого-етнічної кризи й шляхи подолання її / В.Лебединець // Ойкумена. Український екологічний вісник. - 1993. - №1. - С.35-43.
6. Матеріали XX з’їзду КП України. - К.: Держполітвидав УРСР, 1959. - 325 с.
7. Матеріали XXII з’їзду КПРС. - К., 1961. - 453 с.
8. Матеріали XXIII з’їзду КПРС. - К., 1966. - 456 с.
9. Матеріали XXIV з’їзду КПРС. - К., 1971. - 274 с.
10. Малишева Н. Знати, поважати, вдосконалювати закон / Н.Малишева // Рідна природа. - 1990. - №4. - С.52-58.
11. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні. - К., 1992. - 200 с.
12. Об охране окружающей среды: Сборник документов партии и правительства. 1917-1985 гг. - М.: Политиздат, 1986. - С.191-195.
13. Охрана природы и природных ресурсов. - Львов: Вища школа, 1985. - 245 с.
14. Потемкин Л.А. Охрана недр и окружающей среды / Л.А.Потемкин. - М.: Недра, 1977. - 245 с.
15. Про охорону природи УРСР (Закон). - К.: Урожай, 1965. - 10 с.
16. Тихонова Н.Е. Решение экологических проблем в СССР: история и современность / Н.Е.Тихонова. - М.: Знание, 1989. - 31 с.
17. Худяк Р.А. Вклад трудящихся Украинської РСР в охорону навколишнього середовища / Р.А.Худяк // Український історичний журнал. - 1985. - №1. - С.16-26.
18. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.749.
19. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.1526.
20. Шибко В.Я. Екологія і політика / В.Я.Шибко. - К. Либідь, 1991. - 136 с.

Дихтяренко А.В. Советская государственная политика в сфере охраны природы УССР в 1950-х - в начале 1970-х годов

Исследована эволюция подходов советского партийно-государственного руководства в сфере охраны природы УССР в 1950 - в начале 1970-х гг. Рассмотрено влияние правительственных и партийных постановлений на экологическую ситуацию в республике.

Dihtyarenko A.V. The Soviet state policy in the sphere of nature protection of Ukrainian SSR in 1950 - in the early 1970s

Researched evolution of Soviet party and state leadership's approaches on nature protection Ukrainian Socialist Soviet Republic in 1950 - beginning of 1970th. Impact of governmental and party decisions on environmental situation in republic is traced.

САФОНОВА Н.М.

**ІДЕОЛОГІЧНА ЗААНГАЖОВАНІСТЬ СУСПІЛЬНИХ НАУК
В ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УРСР
(друга половина 60-х - перша половина 70-х років XX ст.)**

Розглянуто і проаналізовано зміцнення ідеологічної ролі суспільних наук у вищій школі УРСР у 60-70-і роках XX ст.

На сучасному етапі українського державотворення увага до історичного минулого вищої школи пояснюється визнанням важливості освітянського майбутнього. Проблема розвитку системи вищої освіти розглянута у досить широкому колі наукових праць та публікацій. Серед них дослідження В.П.Андрущенка, Л.В.Батченка, Д.Ю.Череватського, Т.Васильчук, Н.Головка, О.Жабенка, В.С.Журавського, М.Зезиної, В.Г.Кременя, Р.Ю.Кігеля, В.М.Литвина, С.Майбороди, О.І.Навроцького, С.Ніколаєнка, В.А.Яблонського та ін. Ю.Алексєєв, В.Даниленко, Т.Куцаєва, В.Курило та ін. розглядали роль суспільних наук в освіті за радянських часів [1-9]. Проте функція останніх щодо зміцнення і водночас поширення комуністичної ідеології, яку влада відводила суспільним наукам, детально не була предметом розгляду науковців. Надолуження цієї прогалини вдається цікавим і корисним. Метою даної статті є розкриття на прикладі архівних документів ідеологічної складової ролі суспільних наук в умовах діяльності вищих навчальних закладів часів так званої “стабілізації”.

Характерною рисою другої половини XX ст., розпочинаючи з повоєнних часів, є те, що в ідеологічній сфері радянське керівництво певним чином повторює і відтворює заходи минулого в нових умовах. Так, колись постановами ЦК КП(б)У від 15 вересня 1947 р. “Про поліпшення викладання та політико-виховної роботи в вищих навчальних закладах УРСР” та від 28 червня 1950 р. “Про стан і заходи поліпшення політичної і виховної роботи комсомольських організацій серед міської і сільської молоді Української РСР” наголошувалось на застосуванні різних форм комуністичного впливу на свідомість молодих людей [10]. З часом процес десталінізації вплинув позитивно на розвиток системи освіти, суспільних наук тощо. Видання низки наукових журналів з середини 50-х років (“Економіка Радянської України”, “Радянське право”, “Український історичний журнал” та ін.), послаблення цензури сприяло усвідомленню проблем суспільного життя, творчій енергії вчених, молодих людей, студентства, суспільства в цілому. Зрозуміло й те, що дозована лібералізація духовного життя у 60-х роках за своєю тимчасовістю не могла кардинально змінити вектор діяльності вищої школи того періоду, але вплив її був досить значущим з огляду на подальший розвиток освітянської ситуації. У період соціально-економічних та політичних трансформацій 60-70-х років минулого століття реформаційні процеси в системі вищої освіти України активізувалися. Проте неможливо залишити поза увагою і той факт, що існуюча у період “відлиги” критика сталінізму зберігала недоторканою ідеологічну роль суспільних наук, яку влада відводила останнім. З усуненням М.Хрущова з посади Першого секретаря ЦК КПРС нове політичне керівництво здійснювало подальше реформування системи освіти. Водночас ідеологічна заангажованість суспільних наук у вищій школі набула особливого, більш сталого характеру.

Саме про таку тенденцію свідчать архівні матеріали цього періоду. Контроль поточної діяльності вищих навчальних закладів, роботи кафедр суспільних наук, суворий нагляд і координація дій з боку органів керівництва освітою характеризують

досліджуваний період. Як приклад, протокол №9 засідання колегії МВССО УРСР від 21.06.1965 р., який містить аналіз доповідної записки відділу викладання суспільних наук (В.І.Полурез) про наслідки перевірки роботи кафедри марксизму-ленінізму Жданівського металургійного інституту. Колегія визначила, що в роботі кафедри мають місце серйозні недоліки. Серед них вказувалося на те, що в багатьох лекціях і семінарських заняттях зверхньо розкриваються основні питання марксистсько-ленінської теорії, відсутня критика буржуазних ревізійоністських теорій, недостатньо здійснюється зв'язок із сучасністю, з практикою комуністичного будівництва. На кафедрах слабо поставлена наукова робота, не ведеться творчих дискусій з актуальних питань практики комуністичного будівництва, слабо поставлена наукова робота. Для викладачів не організуються теоретичні семінари, на кафедрі не проводиться системна робота, спрямована на підвищення ідейно-теоретичного рівня викладання [11]. Вказано на слабкість методичної роботи, яка, по суті, зведена до формального затвердження тез лекцій і планів семінарських занять, на кафедрі не узагальнений досвід кращих викладачів. При цьому надані зауваження, що значна частина викладачів не володіє вузівською методикою викладання, а завідувач кафедрою О.П.Воробйов суворо попереджений. В той же час зауважувалось про недостатній контроль з боку керівництва вузу, оскільки за останні два роки питання про роботу кафедр суспільних наук жодного разу не обговорювалось на раді інституту, ректор М.О.Калошин не забезпечив необхідного керівництва. Як узагальнюючий висновок, у п.3 постанови колегії вказувалося на необхідності звернути увагу ректорів вузів республіки саме на те, що керівництво роботою кафедр суспільних наук є найголовнішим обов'язком ректора, за яке він несе персональну відповідальність [12].

На іншому засіданні колегії (протокол №10 від 6.07.1965 р.), під час заслуховування питання про стан викладання політекономії в сільськогосподарських вузах, наголошувалося на необхідності перенести час вивчення студентами навчальної дисципліни *“Політекономія соціалізму”*. Відділ викладання суспільних наук МВССО УРСР разом з Міністерством сільського господарства УРСР вирішив питання про внесення змін в учбові плани вузів з таким розрахунком, щоб політекономія соціалізму вивчалась більш поглиблено в нормальних умовах стаціонарного навчання, а не під час виконання студентами польових робіт. Передбачено і доцільність введення з 1965-1966 навчального року державного екзамену з курсу політекономії для випускників економічних факультетів всіх сільськогосподарських інститутів республіки [13]. Масштаби заходів у напрямку підтримки і розповсюдження ідеології радянського характеру були значними. Заступник міністра В.Маланчук зазначав про перебіг реалізації постанови ЦК КПРС від 14.08.1967 р. *“Про заходи щодо подальшого розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі у комуністичному будівництві”*, що МВССО УРСР з метою підвищення ідейно-політичного та методичного рівня викладання суспільних наук у вузах і поліпшення наукової та виховної роботи кафедр суспільних наук були підготовлені та проведені: у 1967-1968 рр. низка рад та семінарів, у вересні 1967 р. в Києві та Одесі - двохтижневий семінар вузівських викладачів наукового комунізму, у січні 1968 р. у Києві, Харкові та Львові - семінар викладачів історії КПРС [14]. При Одеському і Чернівецькому університетах створено факультети підвищення кваліфікації викладачів суспільних дисциплін, здійснено системний контроль за якістю викладання суспільних наук в Донецькому політехнічному інституті, Львівському університеті. Опорною визначена кафедра історії КПРС і наукового комунізму Київського інженерно-будівничого інституту. Низка рішень Колегії МВССО УРСР свідчить про значну увагу до ідеологічної роботи у вузах республіки.

Підтвердженням цього є прийняття документів *“Про додаткові заходи з підготовки і проведення святкування п'ятдесятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції”*, *“Про підсумки виконання зобов'язань, прийнятих вузами на честь п'ятдесятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції”*, *“Про святкування п'ятдесятої річниці встановлення Радянської влади в УРСР”*, *“Про підготовку заходів щодо п'ятдесятиріччя КПУ”*, а також *“Про заходи до святкування 100-річчя В.І.Леніна”* та ін. Також за постановою Колегії МВССО разом з ЦК ЛКСМУ передбачалося проведення конкурсу студентських робіт з історії ВЛКСМ, суспільних наук та міжнародного комуністичного руху. Працівники Міністерства поряд з викладачами кафедр суспільних наук у травні 1968 р. брали участь у перевірці стану ідейно-виховної роботи серед студентської молоді [15]. Такими різнобічними заходам керівництво намагалося охопити якомога більше молоді та викладацьких кадрів.

Постанови і рішення партійних з'їздів, пленумів і конференцій, де питання ідеологічного впливу відігравали важливу роль, фактично формували гуманітарну складову освітньої політики. Найбільш значущими в ці часи можна назвати постанови ЦК КПРС і РМ СРСР *“Про заходи покращення підготовки фахівців та вдосконалення керівництва вищою та середньою спеціальною освітою в державі”* (3 вересня 1966 р.), *“Про подальше вдосконалення вищої освіти в державі”* (18 липня 1972 р.) і *“Про подальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки фахівців”* (12 липня 1979 р.). В них спільною рисою є те, що стратегія розвитку вищої освіти у поєднанні з господарчими потребами та ідеологічною складовою залишалася незмінною [16]. У подальшому в законі *“Про народну освіту”* (1974 р.) (розділ 8 *“Вища освіта”*) вказувалось на зв'язок навчання з комуністичним вихованням, а в ст.57 визначалась одна з найважливіших цілей освіти - надання практичних навичок і знань з організації масово-політичної та виховної роботи [17].

Як характерний приклад всеохоплюючої ідеологічної роботи доцільно розглянути інформацію про стан виконання постанови ЦК КПРС від 14 серпня 1967 р. *“Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі у комуністичному будівництві”* та її аналоги у наступних роках, які були обов'язковою частиною звіту діяльності вищих навчальних закладів міністерству. Аналіз архівних матеріалів дозволяє побачити на прикладі звітів про роботу кафедр суспільних наук за 1972-1973 рр. широку географію і майже ідентичний за змістом текст з незначними фактичними розбіжностями. Так, Український інститут інженерів водного господарства (м.Рівне) звітував про те, що всі члени кафедр схвально сприйняли згадану постанову і розглядають її як яскравий прояв піклування партії про розвиток марксистсько-ленінської науки, комуністичне виховання студентської молоді. *“Керуючись неухильно вказаною постановою ЦК КПРС, кафедри історії КПРС і наукового комунізму спрямували свою роботу”* на те, щоб поряд з якісною професійною підготовкою, *“озброїти майбутніх інженерів марксистсько-ленінською наукою, знанням законів суспільного розвитку, навчити вільно орієнтуватися в суспільних явищах, давати їм класово-партійну оцінку, прищепити високі морально-етичні норми, вміння працювати з людьми і бути завжди провідниками ідеології і політики КПРС серед трудящих, в робочих колективах”* [18]. Київський автодорожний інститут повідомляв про рішення створення гуртків з проблем пролетарського інтернаціоналізму та інтернаціонального виховання молоді; актуальних проблем управління і практики комуністичного будівництва розвинутого соціалізму; критики сучасної буржуазної ідеології і буржуазного ревізіонізму; з проблем марксистсько-ленінської етики [19]. Проректор Київського інженерно-будівничого інституту

В.І.Ляшенко звітував про те, що під час викладання курсу основ наукового атеїзму використовуються фільми *“Апостолы без масок”*, *“Дороги із темряви”*, *“Богам нужны люди”*; викладачі звертаються до фонозаписів промов В.І.Леніна, М.Калініна та ін. керівників компартії та радянської держави [20]. Завідувач кафедри марксизму-ленінізму Ка'мянець-Подільського державного педагогічного інституту ім.В.П.Затонського доц. К.Константинов підкреслював, що робота кабінету марксизму-ленінізму спрямована на виконання рішень партії і уряду, на глибоке вивчення теоретичної спадщини К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна; матеріалів, присвячених ювілейним датам; матеріалів з'їздів КПРС [21]. Криворізьський гірничорудний інститут у своєму звіті з цього приводу викладає настанови педколективу про необхідність підвищувати ідейно-теоретичний рівень лекцій і семінарських занять, *“глибоко розкривати боротьбу партії і всього народу за втілення в життя великих заповітів В.І.Леніна, рішень XXIV з'їзду КПРС, грудневого (1972 р.) та квітневого (1973 р.) Пленумів ЦК КПРС та інших рішень партії та уряду”*; теоретичні проблеми марксистсько-ленінського вчення, які викладаються в лекціях та семінарах, передбачалося органічно поєднувати з практичними питаннями комуністичного будівництва; глибоко з марксистсько-ленінських позицій розкривати ворожу сутність буржуазних, реформістських і ревізіоністських теорій [22]. Так, інформація Івано-Франківського інституту нафти і газу про хід виконання вище згаданої постанови містила перелік заходів, застосованих працівниками вузу. Так, тільки в 1972-1973 навчальному році питання навчально-виховної і наукової роботи кафедр суспільних наук обговорювалися двічі на вченій раді і один раз на засіданні парткому. На кафедрах було переглянуто тематику наукових досліджень *“відповідно до сучасних завдань комуністичного будівництва”*. Показова назва комплексної тематики, до розробки якої залучилися працівники кафедри філософії - *“Шляхи і засоби формування комуністичної свідомості студентів у процесі викладання марксистсько-ленінської філософії”* [23]. При цьому зауважувалося, що партком звернув увагу на недоліки при викладанні суспільних дисциплін (нецікаві заняття, відсутність обговорення, дискусій тощо); у науковій діяльності кафедр суспільних наук (дослідження слабо пов'язані з профілем вузів, з розвитком народного господарства Прикарпаття тощо).

Обов'язковим було залучення викладачів суспільних наук до ідеологічної роботи. Наприклад, Дніпродзержинськ, один з найпотужніших центрів промисловості України, на той час мав лише один індустріальний вуз. Ця обставина накладала відбиток на характер суспільних доручень викладачам, серед яких передбачалися викладацька діяльність у вечірньому університеті марксизму-ленінізму при міському комітеті КПУ; читання лекцій у міському теоретичному семінарі при Будинку Політпросвіти; читання лекцій для працівників міста за дорученням партійних і суспільних організацій; участь у роботі теоретичних і методичних семінарів для пропагандистів і агітаторів. Всього протягом 1972-1973 навчального року викладачами було прочитано майже 180 лекцій та доповідей [24]. Окрім цього застосовувалася практика керівництва суспільствознавцями теоретичними семінарами викладачів у мережі політичної освіти інституту.

Кафедри суспільних наук на своїх засіданнях неодноразово зверталися до аналізу підсумків виконання постанови ЦК КПРС *“Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві”* і визначення заходів щодо підвищення рівня навчально-виховної і наукової роботи [25], - обов'язковість такої позиції не підлягала сумніву.

Звітувати про роботу кафедр суспільних наук повинні були усі вищі навчальні заклади. Звітом кафедри політекономії Дніпропетровського інженерно-будівничого інституту характеризуються вжиті заходи у навчальній діяльності: консультації з методики конспектування джерел авторів марксизму-ленінізму, встановлення чіткого переліку таких праць, перевірка і аналіз конспектів та вміння застосовувати його на семінарських заняттях та ін. [26]. Наприклад, Севастопольський приладобудівничий інститут доповідав про те, що кафедра історії КПРС посилила контроль за вивченням студентами творів класиків марксизму-ленінізму, навіть конкретизуючи, що тричі на тиждень викладачі перевіряють конспекти першоджерел у студентів, проводять групові співбесіди за окремими працями К.Маркса, Ф.Енгельса, В.И.Леніна, а також наполягають на застосуванні студентами положень класиків у виступах на семінарах [27].

Треба визнати, що закріплений характер ідеологізації навчального процесу настільки отримав формального прояву, що поступово у частини викладацького складу, особливо представників технічного профілю або точних наук, виявлялося певне обережне відсторонення від загальної комуністичної лексики. Останнє, наприклад, ілюструється зауваженням академіка А.Сахарова, яке він наводить стосовно того часу: *“Давайте вирішимо, як правильно робити, а цитати з класиків ми підберемо”* [28].

“Партком зазначив”, “партком звернув увагу” - саме такими кліше переповнені звітові та інформаційні матеріали не лише освітніх закладів радянської доби. Адже ще з 1956 р. на підставі інструктивного листа №3407 Міністерства вищої освіти СРСР (за підписом В.Єлютіна) до міністра вищої освіти УРСР, керівників закладів і організацій МВО СРСР, директорів вузів доводилося до відома розпорядження Ради Міністрів СРСР: звільнення партійним і комсомольським працівникам зараховувався трудовий стаж за спеціальністю під час перебування останніх на роботі в партійних і комсомольських органах [29]. Якщо брати цей факт до уваги, держава вважала не просто доцільним, а конче необхідним підтримувати *“інститут комісарів”*, розпорошений на місцях.

Аналіз використаних матеріалів дозволив автору дійти наступних висновків.

Провідними тенденціями освітньої політики в УРСР можна визначити централізацію управління та посилення впливу ідеології в сфері освіти; підпорядкованість освітянської діяльності загальній радянській стратегії, в якій суспільні науки були інструментом формування комуністичної свідомості й водночас засобом її розповсюдження у суспільстві.

Тривалий час стратегія розвитку вищої школи у поєднанні з економічними потребами та ідеологічною складовою залишалася в УРСР незмінною. Друга половина 60-х - 70-ті роки не стали виключенням - як і у попередні періоди радянської історії цей час висував свою модель ідеологічної заангажованості освіти, в якій наголошувалося на застосуванні різних форм комуністичного впливу на свідомість молодих людей.

Можна стверджувати, що курс *“стабілізації”* зафіксував ставлення до суспільних наук - історії, філософії та їх похідних (наукового комунізму, наукового атеїзму та ін.), або ж до *“соціалістичної політекономії”*, як до засобу безперечного визнання непохитності радянського способу мислення і життя. Отже, в досліджуваний період ідеологічна роль суспільних наук, яку влада відводила останнім, набула у вищій школі більш сталого характеру.

Подальше дослідження означеної проблематики доцільно, на наш погляд, розглянути у контексті порівняння стратегії і напрямів реформування вищої освіти в УРСР і вітчизняної вищої школи часів незалежності.

1. Алексеев Ю.М. Україна: освіта і держава (1987-1997 рр.) / Ю.М.Алексеев. - К.: Експрес-Об'ява, 1998. - 110 с.
2. Батченко Л.В., Череватский Д.Ю. Развитие системы высшего образования в Украине в период рыночных преобразований / Л.В.Батченко, Д.Ю.Череватинский. - Донецк: Институт экономики промышленности НАН Украины, 1997. - 20 с.
3. Васильчук Т.В. Поновлення системи вищої освіти України в повоєнні роки (1945-1953 рр.) / Т.В.Васильчук // Грани: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. - Дніпропетровськ: ДНУ, 2001. - № 5-6. - С.93-97.
4. Головка Н.Л. Восстановление и развитие системы высшего и среднего педагогического образования Украинской ССР (1943-1950 гг.): Дис... канд. ист. наук / Н.Л.Головка. - К., 1987.
5. Жабенко О.В. Особливості і тенденції розвитку державного управління освітою в Україні (1946-2001 рр.): дис... кандидата наук з державного управління: 25.00.01 / Жабенко Олександр Вікторович. - К., 2003. - 209 с.
6. Зезина М.Р. Советская интеллигенция в условиях развитого социализма / М.Р.Зезина. - М.: Изд. МУ, 1982. - С.108.
7. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.) / В.К.Майборода. - К.: Либідь, 1992.
8. Курило В.М., Шепотько В.П. Освіта в Україні і науково-технічний та соціальний прогрес: історія, досвід, уроки / В.М.Курило, В.П.Шепотько. - К.: Деміур, 2006.
9. Вища освіта в Україні: Навчальний посібник / В.Г.Кремень, С.М.Ніколаєнко, М.Ф.Степко та ін.; за ред. В.Г.Кременя, С.М.Ніколаєнка. - К.: Знання, 2005.
10. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Збірник постанов (1941-1960 рр.). - К.: Держполітвидав, 1961. - Т.2. - С.223.
11. ЦДАВОУ, ф.Р-4621, оп.1, спр.423, арк.128.
12. Там само, арк.129.
13. Там само, арк.151.
14. Там само, ф.Р-4621, оп.13, спр.2300, арк.1-2.
15. Там само, арк.4.
16. Вопросы идеологической работы КПСС. Сб. документов. 1965-1973. - М.: Политиздат, 1973. - С.402-413.
17. Закон УРСР "Про народну освіту" // ВВР УРСР. - 1974. - № 28. - С.233.
18. ЦДАВОУ, ф.Р-4621, оп.13, спр.2300, арк.131-132.
19. Там само, арк.38.
20. Там само, арк.49.
21. Там само, арк.58.
22. Там само, арк.65.
23. Там само, арк.25, 27.
24. Там само, ф.Р-4621, оп.13, спр.2304, арк.95.
25. Там само, ф.Р-4621, оп.13, спр.2300, арк.28.
26. Там само, ф.Р-4621, оп.13, спр.2305, арк.12.
27. Там само, ф.Р-4621, оп.13, спр.2300, арк.117, 119.
28. История России. С древнейших времен до начала XX в. / А.Н.Сахаров, Л.Е.Морозова, М.А.Рахматуллин и др.; под ред. А.Н.Сахарова. - М.: АСТ: Астрель: Транзиткнига, 2006. - С.1172.
29. ЦДАВОУ, ф.Р-4621, оп.1, спр.25, арк.29.

Сафонова Н.М. Идеологическая заангажированность общественных наук в деятельности высших учебных заведений в УССР (вторая половина 60-х - первая половина 70-х годов XX ст.)

Рассмотрено и проанализировано усиление идеологической роли общественных наук в высшей школе УССР в 60-70-е годы XX ст.

Saphonova N.M. Reforming the system of higher education in Ukraine (the 60-70-ties of the 20th century)

The author reveals the ideological role the social sciences of the system of Higher Education in Soviet Ukraine during 60-70 years of the 20th century.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ХАРЬКОВСКИЙ Р.Г.

**ПРОЕКТЫ ЕВРОПЕЙСКОЙ ЭКСПАНСИИ В ЕГИПТЕ (XI-XVI вв.):
ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ**

Статья посвящена исследованию процесса зарождения египетского вектора европейской экспансии в XI-XVI вв. Отмечается, что на данном этапе определяющую роль играл религиозный фактор, в то время как экономические интересы имели второстепенное значение.

Регион Ближнего Востока на протяжении ряда столетий сохраняет важное положение как геополитический плацдарм. Огромное значение имеет и тот факт, что здесь сконцентрирована значительная часть мировых запасов энергоресурсов, вокруг добычи и транспортировки которых в последнее время разворачивается острая борьба, в которую втянута и Украина. Развернувшиеся с начала 2011 г. события в Северной Африке и на Ближнем Востоке придают особую актуальность изучению истории международных отношений в этом регионе. Исследование корней подобного противостояния, происходившего на этой территории в прошлом, на наш взгляд, может облегчить процесс разрешения ближневосточных конфликтов в настоящем и предотвратить их появление в будущем.

Проблемы истории международных отношений в регионе Ближнего Востока освещены в работах таких представителей ближнего и дальнего зарубежья как В.Н.Виноградов, В.П.Георгиев, Н.А.Дулина, Т.В.Еремеева, О.И.Жигалина, А.Дебидур, Н.С.Киняпина, Е.Лависс, А.Рамбо, А.З.Манфред, А.Д.Новичев, Ф.А.Ротштейн, Е.В.Тарле, М.Т.Панченкова, М.Н.Тодорова, Г.А.Нерсесов, Г.Л.Бондаревский, М.С.Андерсон, Ч.Вебстер, Ф.Бейли, Дж.Морриот, Ф.Мозели, В.Пюрьи, Ф.Родки, М.Сабри и др. [1-26]. Значительный вклад в изучение ближневосточной политики стран Западной Европы и США внесли отечественные исследователи: В.Адагуров, М.С.Бурьян, Б.Гончар, О.Б.Демин, О.Захарчук, Е.А.Коппель, К.А.Русаков, В.В.Савенков, В.Самчук и др. [27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34]. Тем не менее, история зарождения колониальной политики европейских держав в этом регионе, на наш взгляд, является недостаточно изученной в отечественной историографии. Данная статья представляет собой попытку проследить процесс появления в Европе планов захвата Египта в XI-XVI вв.

Первые торговые отношения между Европой и странами Ближнего Востока имели место ещё в конце XI в. и были следствием начала Крестовых походов. Так, в 1095 г. на Клермонском соборе папа Урбан II (1042-1099), помимо прочего, призвал христиан принять участие в первом Крестовом походе, заявив: *“Земля, на которой вы живете, со всех сторон закрыта морями; на ней тесно вашему многочисленному населению; она лишена богатств и едва обеспечивает пропитание тем, кто её обрабатывает. Именно по этой причине вы непрерывно ссоритесь и истребляете друг друга. Усмирите же вашу ненависть и направьте свои стопы к Гробу Господню... Теперь же может прекратиться ваша ненависть, смолкнет вражда и задремлет междоусобица. Предпримите путь к Гробу Святому, исторгните ту землю у нечестивого народа и подчините её себе. Кто здесь горестен и беден, там будет богат”* [Цит. по: 35, с.46]. Эти слова главы католической церкви ознаменовали собой не только открытие почти двухсотлетней эпохи Крестовых походов (1096-1270), но и начало европейского проникновения на Ближний Восток.

Первый Крестовый поход (1096-1099) завершился завоеванием Иерусалима и обширных районов Ближнего Востока и Северной Африки. На захваченных территориях крестоносцы создали свои государства, крупнейшим из которых было Иерусалимское королевство, от которого номинально зависели три вассальных государства: графство Триполи, княжество Антиохия и графство Эдесса. Европейская культура, право и марсельская торговля доминировали в этих государствах. Всё сирийское побережье фактически становилось владением Франции, основавшей здесь военно-монашеские ордена Госпитальеров и Тамплиеров.

Последующие военные экспедиции крестоносцев были менее удачными. В последней трети XI в. европейцы столкнулись с сильной мусульманской армией во главе с Салах ад-Дином (1138-1193) и в конечном итоге были вынуждены уйти с территории Ближнего Востока.

Однако после смерти Салах ад-Дина в 1193 г. единый мусульманский фронт, противостоявший европейской экспансии, распался, и угроза колонизации мусульманских земель вновь стала реальной. Целью новых крестовых походов стала уже тогда не *“Святая земля”*, а Египет. Европейские правители стремились завладеть им, зная, насколько богата эта страна, и учитывая, что именно Египет является ключом ко всему Восточному Средиземноморью, где была сосредоточена торговля между Востоком и Западом. К тому же, Египет мог стать важным форпостом для дальнейшей европейской экспансии на Ближний и Средний Восток.

В первой половине XIII в. крестоносцы несколько раз высаживались на египетском побережье. Последний крестовый поход возглавил король Франции Людовик IX. Высадившись в Египте, его войска захватили Дамьетту - важный портовый город в Восточном Средиземноморье, считавшийся ключом к Сирии. В 1250 г. в одном из сражений *“святые воинства”* потерпело сокрушительное поражение от армии мамлюков, а французский король был взят в плен.

В дальнейшем взаимоотношения между Европой и странами Ближнего Востока были нарушены Столетней войной (1337-1453). По причине того, что большинство французских портов было либо захвачено, либо блокировано англичанами, практически вся средиземноморская торговля, а вместе с ней и главные выгоды от ввоза в Европу шедших с Востока товаров (в основном из Индии. - Р.Х.), находилась в то время под контролем таких итальянских городов как Венеция, Генуя, Пиза, Амальфи [36, с.25]. Контроль над левантйской торговлей приносил итальянским республикам баснословные прибыли, что, в свою очередь, объединяло купцов Венеции и Генуи, беспрестанно враждовавших между собой из-за экономических интересов, в стремлении оттеснить из Леванта торговцев и судовладельцев Лондона, Барселоны, Лиссабона и Марселя.

Такое положение вещей, сложившееся к началу XV в., не устраивало торговые круги Англии, Испании, Португалии и Франции, вынуждая их искать более короткие и менее опасные торговые пути на Восток. Последнее было вызвано не только ростом в конце XV в. потребности западноевропейского купечества в новых морских путях, но и существенным усилением влияния Османского султаната, захватившего к тому времени обширные территории в Малой Азии, Северо-Восточной Африке и на Балканах, в результате чего левантйская торговля европейцев была практически блокирована. Это крайне негативное обстоятельство, в свою очередь, подтолкнуло многих европейцев к снаряжению дальних морских экспедиций.

Так, в 1488 г. португальцы исследовали западное и южное побережье Африки, а уже в 1492-1494 гг. Христофор Колумб (1451-1506) открыл Америку, Багамские и

Антильские острова. Спустя ещё пять лет - в 1497-1499 гг. - Васко да Гама (1469-1524) открыл морской путь в Индию [37, с.6].

Открытие португальцами морского пути в Индию вокруг мыса Доброй Надежды, коренным образом, по словам Ф.Вольтера (1694-1778), изменившего *“торговлю Старого света”* и нанесшего непоправимый удар по *“богатству Венеции”*, подтолкнуло Францию к попытке наладить торговые и дипломатические отношения с Египтом [38, с.46]. С этой целью Людовик XII (1498-1515) направил к султану Баязиду II (1447-1512) двух послов - Жильбера Шово и Андре ле Руа. Однако, несмотря на достижение французами в ходе переговоров некоторых договоренностей, эта дипломатическая миссия оказалась в итоге бесплодной. Португалия, установившая в тот период монополию на поставку пряностей в Европу, приложила значительные усилия к вытеснению из бассейна Красного моря своих главных конкурентов в торговле с Индией - мусульманских купцов. Как результат, последние, бывшие основными торговыми партнёрами марсельских негоциантов, не могли вести торговые операции в полном объёме. Это не только негативно отражалось на экономике южно-французских портовых городов, но и подталкивало французов к осуществлению собственных попыток закрепиться на Востоке [39, с.14].

В 1535 г. король Франции Франциск I (1494-1547) получил от султана Сулеймана аль-Кануни (1520-1566) первые капитуляции для своей страны. По условиям этого договора турецкий султан предоставил французам возможность торговать на сирийском побережье и в долине Евфрата, уплачивая в турецкую казну такие же пошлины, как и торговцы-турки [37, с.345]. Кроме того, подданным Франциска I в Османской империи предоставлялась полная религиозная свобода с правом иметь охрану в святых для христиан местах, что, по сути, было равнозначно протекторату французов над всеми католиками Леванта [37, с.346-347].

Отметим, что, хотя капитуляции и не решали наиболее волновавший южно-французских негоциантов вопрос о возможности свободного транзита индийских товаров через Красное море и Суэц, эти договоры положили конец торговому преобладанию венецианцев в восточном Средиземноморье. Значительным успехом Франции было также и то, что, согласно капитуляциям, практически все корабли христиан, за исключением венецианских, обязаны были нести французский флаг в качестве гарантии защиты. Благодаря этому французы опередили англичан в сближении с Портой.

Наблюдая за тем, как Англия и Голландия соперничают друг с другом за установление контроля над морским путем в Индию через мыс Доброй Надежды, марсельские негоцианты решили воспользоваться благоприятной возможностью для восстановления старинного караванного пути по Северной Аравии и тем самым одержать немаловажную победу в соперничестве с двумя морскими державами. В то время, как Англия и Голландия имели стратегический выход в Атлантику и обладали мощными флотами, что облегчало им сношения с мысом Доброй Надежды, Франция, как держава преимущественно средиземноморская, к концу XVI в. располагала всеми условиями для установления контроля на торговых артериях, берущих начало на побережье Леванта и Египта. Именно такая расстановка сил определила характер международной борьбы за Египет на многие последующие десятилетия.

Таким образом, подводя итоги развитию проектов европейской экспансии в Египте в XI-XVI вв., можно отметить, что в рассматриваемый период в процессе подготовки и осуществления военных экспедиций в указанный регион для правящих кругов великих держав основным был религиозный фактор. Именно участие в

крестовых походах положило начало систематическому вмешательству европейцев в дела Ближневосточного региона. Впоследствии определенную роль стал играть и экономический фактор, однако открытие морского пути в Индию вокруг мыса Доброй Надежды в сочетании с изменившейся политической обстановкой в Османской империи не позволили ему в рассматриваемый период стать основным.

Качественно новый этап борьбы за стратегически важный плацдарм доступа на Восток начался в XVII ст., когда в правящих кругах великих европейских держав впервые возникли основательные и долгосрочные планы частичного либо полного подчинения некоторых стран Ближнего Востока, в том числе и Египта, построенные уже исходя не из религиозных, а из экономических соображений. Впоследствии именно эти соображения окажут немаловажное влияние на характер борьбы европейских держав, и прежде всего, Великобритании и Франции, за преобладающее влияние на Ближнем Востоке. Любые проекты Франции, имевшие целью установление прямого и быстрого сообщения с бассейном Индийского океана, используя территорию Египта (экспедиция Наполеона Бонапарта, проект Суэцкого морского канала, предложенный французским дипломатом Ф. де Лессепсом и т.д.), встречали яростное сопротивление англичан, прилагавших все усилия к тому, чтобы не выпускать долину Нила из *“заколдованного круга “неприкосновенной” Османской империи”* [Цит. по: 28, с.37]. Дальнейшее развитие проектов европейской экспансии в рассматриваемом регионе мы проанализируем в дальнейших публикациях.

1. Виноградов В.Н. Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны / В.Н.Виноградов. - М.: Наука, 1985. - 336 с.
2. Восточный вопрос во внешней политике Российской империи / [В.А.Георгиев, Н.С.Киняпина и др.]. - М.: Наука, ГРВЛ, 1978. - 440 с.
3. Георгиев В.П. Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30-х - начале 40-х годов XIX в. / В.П.Георгиев. - М.: Изд-во МГУ, 1975. - 200 с.
4. Дебидур А. Дипломатическая история Европы / А.Дебидур. - М.: Гос. изд-во иностр. лит-ры, 1947. - Т.1: Священный союз. - 1947. - 483 с.
5. Дулина Н.А. Османская империя в международных отношениях (30-40-е годы XIX в.) / Н.А.Дулина. - М.: Наука, ГРВЛ, 1980. - 192 с.
6. Еремеева Т.В. Заключительный этап египетского кризиса 1831-1833 гг. и великие державы / Т.В.Еремеева // Ученые записки по новой и новейшей истории. - М.: Изд-во АН СССР, 1956. - Вып.2. - С.475-518.
7. Жигалина О.И. Великобритания на Среднем Востоке, XIX - начало XX в. / О.И.Жигалина. - М.: Наука, ГРВЛ, 1990. - 166 с.
8. Киняпина Н.С. Внешняя политика России первой половины XIX века / Н.С.Киняпина. - М.: Высшая школа, 1963. - 288 с.
9. История XIX века (Западная Европа и внеевропейские государства) / [ред. Лависс и Рамбо]. - М., 1905-1907. - Т.4. - 527 с.
10. Манфред А.З. Внешняя политика Франции 1871-1891 гг. / А.З.Манфред. - М.: Изд-во АН СССР, 1952. - 592 с.
11. Новичев А.Д. История Турции. Новое время / А.Д.Новичев. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1968-1973. - Т. 2-3.
12. Ротштейн Ф.А. Захват и закабаление Египта / Ф.А.Ротштейн. - М.: Изд-во вост. лит-ры, 1959. - 367 с.
13. Тарле Е.В. Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XV - начало XIX в.) / Е.В.Тарле. - М.-Л.: Наука, 1965. - 427 с.
14. Тарле Е.В. Политика: история территориальных захватов (XV-XX век) / Е.В.Тарле. - М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 2001. - 800 с.
15. Панченкова М.Т. Политика Франции на Ближнем Востоке и Сирийская экспедиция 1860-1861 гг. / М.Т.Панченкова. - М.: Наука, 1966. - 270 с.
16. Тодорова М.Н. Англия, Россия и танзимат (вторая четверть XIX в.) / М.Н.Тодорова. - М.: Наука, ГРВЛ, 1983. - 184 с.
17. Нерсесов Г.А. Дипломатическая история египетского кризиса, 1881-1882 гг. / Г.А.Нерсесов. - М.: Наука, ГРВЛ, 1979. - 320 с.
18. Нерсесов Г.А. Египет в международных отношениях 70-х годов XIX в. и русская дипломатия / Г.А.Нерсесов // Вопросы африканской истории. - М.: Наука, ГРВЛ, 1983. - С.127-170 с.

19. Бондаревский Г.Л. Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива / Г.Л.Бондаревский. - М.: Наука, 1968. - 543 с.
20. Anderson M.S. The Eastern Question 1774-1923. A study of international relations / M.S.Anderson. - L.: McMillan, 1966. - 436 p.
21. Bailey F.E. British policy and the Turkish Reform movement. A study of Anglo-Turkish relations 1826-1853 / F.E.Bailey. - Cambridge: at the University press, 1942. - 312 p.
22. Mosely Ph. Russian Diplomacy and the Eastern Question in 1838 and 1839 / Ph.Mosely. - Cambridge: Russel&Russel, 1934. - 178 p.
23. Puryear V.J. International Economics and Diplomacy in the Near East / V.J.Puryear. - California: Archon books, 1935. - 278 p.
24. Rodkey F.S. Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey. 1830-1841 / F.S.Rodkey // Journal of Modern History. - L., 1929. - Vol.1. - №4. - P.570-593.
25. Sabry M. L'Empire Egyptien sous Mohammed Ali et la Question d'Orient, 1811-1849 / M.Sabry. - P.: Librairie orientaliste, P.Geuthner, 1930. - 605 p.
26. Webster Ch. The Foreign Policy of Palmerston, 1830-1841. Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question / Ch.Webster. - L.: Bell, 1951. - Vol.1-2.
27. Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття) / В.Ададуров. - Львів: Вид-во УКУ, 2002. - 412 с.
28. Бурьян М.С. Египет во внешней и колониальной политике Великобритании / М.С.Бурьян. - Луганск: БОЯНРИМП, 1994. - 168 с.
29. Гончар Б.М. "Залізний канцлер" і великі держави в балканських кризах 80-х років XIX ст. / Б.М.Гончар, В.Л.Самчук // Питання нової та новітньої історії. - К.: ІЗМН, 1998. - Вип.44. - С.32-41.
30. Демин О.Б. Английская внешняя политика в период ранних буржуазных революций в Нидерландах и во Франции / О.Б.Демин // Великая французская буржуазная революция: история и современность. - Одесса, 1989. - С.10-13.
31. Захарчук О.М. "Силова дипломатія" в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / О.М.Захарчук. - К., 2000. - 19 с.
32. Коппель О.А. Перська затока: проблеми безпеки (80-90-і роки) / О.А.Коппель. - К.: ВПЦ "Київський університет", 1998. - 200 с.
33. Русаков К.А. Проблема чорноморських проток у зовнішній політиці Великобританії, 1892-1920: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.02 "Всесвітня історія" / К.А.Русаков. - Луганськ, 2003. - 202 с.
34. Савенков В.В. Великобританія та проблема будівництва Суецького каналу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / В.В.Савенков. - Луганськ, 2005. - 20 с.
35. Самчук В.Л. Політика європейських держав періоду "Великої Східної кризи" - як одна з причин Болгарської проблеми 80-х років XIX ст. / В.Л.Самчук // Питання нової та новітньої історії. - К.: ІЗМН, 1998. - Вип.44. - С.22-31.
36. Черкасов П.П. Судьба империи: очерк колониальной экспансии Франции XVI-XX вв. / П.П.Черкасов. - М., 1983. - 184 с.
37. Тарле Е.В. Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XV - начало XIX в.) / Е.В.Тарле. - М.-Л.: Наука, 1965. - 427 с.
38. Kinross J.P.G.B. The Ottoman centuries. The rise and fall of the Turkish Empire / J.P.G.B.Kinross. - N.Y.: Morrow, 1977. - 638 p.
39. Charles-Roux J. L'isthme et le Canal de Suez. Historique-etat actuel: en 2 vls. / J.Charles-Roux. - P.: Hachette, 1901. - Vol.1. - 1901. - 550 s.
40. Corvisier A. La France de Louis XIV, 1643-1715: Ordre interieur et place en Europe / A.Corvisier. - P.: Societe d'edition d'enseignement superieur, 1979. - 374 p.

Харковський Р.Г. Проекти європейської експансії в Єгипті (XI-XVI ст.): причини та наслідки

Статтю присвячено дослідженню процесу зародження єгипетського вектору європейської експансії у XI-XVI ст. Відмічається, що на даному етапі визначну роль відігравав релігійний фактор, у той час, як економічні інтереси мали другорядне значення.

Kharkovskyy R.G. The Projects of the European Expansion to Egypt (XI-XVI cent.): the reasons and consequences

The article deals with the study of the Egyptian vector of European expansion in XI-XVI cent. origin. The author stresses the determinative role of religious factor, while economic interests were secondary.

ДИПЛОМАТІЯ НІМЕЧЧИНИ ПІД ЧАС БОСНІЙСЬКОЇ КРИЗИ 1908-1909 РОКІВ

У статті проаналізовано німецьку політику стосовно балканського питання та проблеми Чорноморських проток в період боснійської кризи. Показано причини та наслідки успішних дій Німеччини та Австро-Угорщини в цей період і дипломатичної невдачі Росії та її партнерів по Антанті.

Розвиток міжнародних відносин на початку XX ст. визначався протистоянням двох потужних міжнародних альянсів, а саме Троїстого союзу (укладеного Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією 1879 р.) та Троїстою Антантою, яка формувалась на основі російсько-французького союзу (створеного на початку 1890-х років), французько-британської угоди 1904 р. та російсько-британського договору 1907 р. Як вдало висловився британський посол у Німеччині Ф.Картрайт у своєму листі статс-секретарю із закордонних справ Е.Грею, якщо 1904 р. розвіяв ілюзію, що Франція та Велика Британія, зважаючи на їхні суперечності, ніколи не зможуть домовитись, а 1907 р. зламав стереотип щодо вічної ворожнечі Петербурга до Лондона, то в першій половині 1908 р., враховуючи обмін візитами лідерів трьох вищезгаданих держав, відбувалося стрімке перетворення російсько-французького союзу та французько-британської Антанти “у потрійний союз, центром якого ставала Велика Британія, навколо якої гуртувалася й оберталася ця нова комбінація” [24, р.151-153]. У той час, як Париж, Лондон та Петербург турбувалися про поглиблення взаємної інтеграції, лідер Троїстого союзу - Берлін, розглядаючи це як безпосередню загрозу для своїх інтересів, шукав спосіб пригальмувати згаданий процес, а ще краще посварити учасників цього новоствореного альянсу.

У період цих кардинальних змін в європейській політиці спалахнула так звана боснійська криза 1908-1909 рр., яка мала надзвичайно важливий вплив на розвиток відносин як між провідними альянсами континенту, так і на міжсоюзницькі взаємини. Важливість цих подій полягає в тому, що вперше два потужні європейські союзи, політика яких визначала перебіг міжнародних відносин, постали перед гострою загрозою взаємного збройного конфлікту. Недаремно в історичній літературі поширена думка, що саме боснійську кризу можна назвати репетицією розгортання Першої світової війни, оскільки як у кінці 1908 - на початку 1909 р., так і влітку 1914 р. це протистояння виникло та посилювалось за схожим сценарієм, а саме між Австро-Угорщиною, яку беззастережно підтримувала Німеччина, та Сербією, опікуваною Росією, що намагалася заручитися допомогою Франції та Великої Британії [2, с.129-150; 4, с.139; 5, с.265-273].

Цілком природно, що темі боснійської кризи присвячена значна кількість публікацій. У радянській історіографії К.Б.Виноградов, І.І.Астафьев, В.М.Хвостов акцентували увагу передусім на “агресивності та підступності” берлінської та віденської дипломатії, применшуючи роль Петербурга у виникненні та ескалації цього конфлікту. Схожі підходи помітні і в сучасних російських авторів, зокрема, Я.В.Вишнякова [3] та Ю.В.Луньової [6]. Сучасна українська історіографія, зокрема, Б.М.Гончар [4], О.І.Овчаренко та О.В.Сухушина [10] та інші дотримуються більш виваженої точки зору, покладаючи провину за боснійську кризу, як і Першу світову війну, на обидва ворогуючі угруповання великих держав. Історики Великої Британії,

Франції, Німеччини, США зокрема Н.Філіпсон, Н.Бакстон, В.Ланжер, В.Девід, Ф.Стів [25; 27; 35; 38] намагались переважно перекласти відповідальність за вибух Першої світової війни й відповідно передвоєнні кризи на держави, які входили до ворожого їхній країні військово-політичного угруповання, чи навіть на своїх колишніх союзників. Варто звернути увагу на те, історики дотепер не достатньо звертали увагу на блискучу дипломатичну гру німецької дипломатії під час цих подій. Адже Німеччині вдалося не лише зміцнити свої союзницькі відносини з Австро-Угорщиною та продовжити зближення з Османською імперією, але й посилювати суперечності між Росією та її західними партнерами - Великою Британією та Францією.

Головними передумовами боснійської кризи стали прагнення Росії підпорядкувати чорноморські протоки Босфор та Дарданелли чи принаймні домогтися виключного права на прохід ними російського військово-морського флоту, забезпечивши собі можливості експансії до Середземномор'я, а також, з іншого боку, цю міжнародну кризу спричинило бажання Австро-Угорщини остаточно поглинути Боснію та Герцеговину, щоб посилити свій вплив на Балканах.

Формування російсько-французько-британської Антанти стимулювало російську дипломатію активізувати діяльність щодо перегляду режиму Проток на свою користь, оскільки вона сподівалась, що зможе вже заручитись у цьому підтримкою Лондона та Парижа. Водночас міністр закордонних справ О.Ізвольський розраховував (із згаданого питання) і на позитивне ставлення членів Троїстого союзу. Щоб отримати підтримку Австро-Угорщини, він фактично дав згоду на анексію нею Боснії й Герцеговини, заохочуючи таким чином ці експансіоністські дії Відня.

Османські провінції Боснія та Герцеговина, згідно рішення Берлінського конгресу 1878 р., були окуповані австро-угорським військом. Але їхнє переважно слов'янське населення сподівалось, що це мало тимчасовий характер й плекало надії на задоволення своїх національних прагнень [5, с.625-673; 12, л.1-2]. 18 квітня (1 травня) 1908 р. міністр закордонних справ Австро-Угорщини А.Еренталь у пам'ятній записці, адресованій царському уряду, наголосив на необхідності переглянути політику двох держав на Балканах [2, с.71].

О.Ізвольський сприйняв вищезгадані прагнення Відня як зручну нагоду для того, щоб заручитися його підтримкою стосовно можливості перегляду на користь Росії режиму Босфора та Дарданелл. О.Ізвольський у зверненні до віденського кабінету від 19 червня (2 липня) 1908 р. запропонував обговорити (на випадок порушення статус-кво на балканському півострові) питання Константинополя і Проток та анексії Габсбурзькою монархією Боснії, Герцеговини та Новопазарського санджаку [14, с.190-192]. Цілком слушними є міркування радянського історика І.Астаф'єва, що в обмін на забезпечення російських інтересів щодо Проток *“царизм, який вдавав із себе захисника слов'ян, сам пропонував Австрії анексувати три населені слов'янами території Балканського півострова”* [1, с.141].

Конкретні російсько-австро-угорські домовленості щодо вищезгаданих питань були досягнуті на зустрічі міністрів закордонних справ цих країн О.Ізвольського та барона А.Ерентала в замку Бухлау 2-3 (15-16) вересня 1908 р. Умовою визнання приєднання до Габсбурзької монархії двох, переважно слов'янських, провінцій Османської імперії було те, що *“у випадку, якщо Росія, керуючись своїми інтересами, вважатиме доцільним вдатися до дій з метою домогтися вільного проходу Дарданеллами окремих російських військових суден, Австро-Угорщина пообіцяє займати прихильну та дружню позицію”*. Щоправда, нез'ясованими залишалися терміни проголошення Віднем акту анексії. Однак

орієнтовно було відомо, що мова йшла про першу половину жовтня 1908 р. До того ж, А.Еренталь пообіцяв у будь-якому випадку *“своєчасно про це попередити”* свого російського колегу [13, р.137].

О.Ізвольський невдовзі після зустрічі у Бухлау розпочав своє сумнозвісне турне європейськими столицями, щоб заручитись принциповою згодою в Римі, Парижі, Лондоні та Берліні щодо питання Босфора та Дарданелл. Іншому члену цього альянсу - Італії, за підтримку російських домагань щодо Проток було обіцяно визнання її інтересів щодо Тріполітанії та Кіренаїки. О.Ізвольський сподівався, що Німеччина також не буде заперечувати проти цих російських дій, зважаючи на традиційно сприятливу політику Берліна щодо цього та готовність Петербурга надати йому компенсацію в інших питаннях. 12-13 (25-26) вересня 1908 р. О.Ізвольський зустрівся з німецьким статс-секретарем із закордонних справ В.Шьоном. Намагання заручитися підтримкою Берліна з питання Проток мали, як здалося російському міністру закордонних справ, позитивний результат, оскільки В.Шьон зауважив, що Німеччина не буде заперечувати проти їх відкриття для російських кораблів, проте берлінський кабінет, як прогнозував німецький статс-секретар, буде вимагати собі за це компенсацію. Проте як виявилось, німецький дипломат висловлював власні міркування, які, хоча й віддзеркалювали настрої значної частини політикуму його країни, але не були узгоджені з вищим керівництвом держави [5, с.658].

Німецький посол в Лондоні граф П.Меттерніх, проаналізувавши вищезгадані обставини, дійшов думки, що берлінський кабінет *“зможє привабити Извольського, ставши на більш прихильну точку зору з питання Проток ніж Англія. Водночас, - стверджував П.Меттерніх, - існувала загроза, що, якщо ми (Німеччина - авт.) дамо росіянам карт-бланш і турки про це дізнаються, то буде підірвано німецький вплив вже в Константинополі, а росіяни, навіть незважаючи на це, будуть й далі триматись західних держав (Великої Британії та Франції - авт.)”* [33, s.195]. Характерно, що Вільгельм II після останнього зауваження на листі П.Меттерніха зробив примітку *“вірно”* й додав красномовний висновок до цієї кореспонденції: *“Перегрупування Європи! Західні держави з Росією і 3-й союз, треба сподіватись, згодом з Туреччиною”* [33, s.195].

Передбачення Вільгельма II щодо можливості налагодження союзницьких відносин з Портою, мали цілком реальне підґрунтя. Це довів візит головнокомандувача османської армії Шевкер-паші до Німеччини у вересні 1909 р. Російський посол у Берліні граф М.Остен-Сакен повідомляв Петербург: *“Перебування тут турецького генералісимуса збуджує розмови про можливість приєднання Туреччини до Троїстого союзу. За свідченням газети “Сьєклъ”, турецькі військові кола не проти такого союзу, але молодотурецькі політичні діячі більше схильні до Троїстої згоди (Антанти - авт.) й тому не хочуть зв'язувати Туреччину союзними зобов'язаннями і прагнуть зберігати свободу дій між двома протидіючими групами великих держав”* [11, л.114]. Таким чином, Німеччина готова була використати, за сприятливої ситуації, проблему Проток, щоб пригальмувати формування російсько-британсько-французької Антанти, але, діючи настільки обережно, щоб водночас ще й поглиблювати відносини з Османською імперією, демонструючи прихильну й до неї політику, зокрема з питання Босфора та Дарданелл.

Неочікувана для інших держав анексія Габсбурзькою монархією Боснії та Герцеговини 5 жовтня 1908 р. й декларування Віднем, що ця акція погоджена з царським урядом, викликала недовіру до Петербурга в Лондоні та Парижі. Крім того це завдало непоправної шкоди авторитету Росії поміж слов'янських народів й змінило

баланс сил на Балканах на користь віденського кабінету. Петербург намагався “відшкодувати” собі ці збитки домігшись відкриття для свого військового флоту Чорноморських проток. Найближчий російський союзник - Франція, всупереч сподіванням міністра закордонних справ О.Ізвольського, не надала йому суттєвої дипломатичної підтримки з питання Проток й порадила домовлятися про це насамперед з Лондоном. Велика Британія не підтримала ініціативу російського міністра закордонних справ О.Ізвольського з питання Босфора та Дарданелл, незважаючи на обіцянки, дані під час російсько-британських переговорів 1906-1907 рр. [9, с.127-132].

Берлінський кабінет, на думку П.Меттерніха, повинен був у випадку звернення до нього Росії з цього питання поводитись так, щоб своєю відмовою не псувати з нею відносини. У той же час Німеччині було вигідно дати зрозуміти царському уряду, що *“якщо Росія хоче відкрити для себе Протоки, то вона повинна клопотати про це, в першу чергу, в Англії”* [32, с.140].

Німецька дипломатія намагалась використати як інструмент вищезгаданої політики і свій вплив на найближчого союзника - Австро-Угорщину. П.Меттерніх, враховуючи те, що *“Ізвольський, якщо буде вимушений говорити з Англією без можливості послатися на згоду іншої держави, навряд чи досягне успіху”*, вважав, що *“Австрія не повинна була збільшувати вірогідність цього, підтримуючи на можливій майбутній конференції росіян”* [17, с.141-142]. Канцлер Б.Бюлов був переконаний, що *“компенсації (іншими країнами - авт.) за рахунок Туреччини можуть зумовити цілковиту ліквідацію турецької держави”* [17, с.141-142]. Зважаючи на це, він погодився з міркуваннями посла в Берліні й, у свою чергу, вирішив, що, *“зважаючи на те, що з цього питання (Босфора та Дарданелл - авт.) існують суперечності між Англією та Росією, ми (Німеччина - авт.) повинні дуже конфіденційно вказати Відню, що Австрія не повинна надати можливості росіянам посилатись у Лондоні на австрійську згоду про відкриття Проток”* [17, с.141-142].

Аналізуючи дипломатичні документи, можна помітити, що проблема Проток була важливим чинником у змаганні насамперед Великої Британії та Німеччини за прихильність нового османського уряду, який після молодотурецької революції ще не визначився зі своїми головними зовнішньополітичними орієнтирами. Діяльність Берліна та Лондона, спрямована на протидію спробам царського уряду відкрити для своїх військових кораблів Босфор та Дарданелли, була зумовлена насамперед бажанням захистити Османську імперію від подальшої руйнації і після того спонукати Порту налагодити з ними партнерські відносини. Як писав Вільгельм II у коментарях до звіту німецького посла у Константинополі від 11 жовтня 1908 р., внаслідок грубих дій А.Еренталя щодо балканських провінцій, до того ж, абсолютно неузгоджених з Берліном, була *“зруйнована збудована внаслідок важких зусиль двадцятилітня турецька політика”* Німеччини. *“Англія стрімко займає наше місце у Стамбулі, - наголошував кайзер, - а Берлінський трактат розбито на шматки й концерт держав жасливо заплутано”* [29, с.154].

Берлін, не бажаючи поступатися Лондону у боротьбі за вплив у Османській імперії, наголошував, що саме він найбільше турбується про її інтереси. Німецький політикум демонстративно відмовляв Росію від того, щоб вона піднімала питання Проток у критичний період для існування османської держави. У розмові з О.Ізвольським під час його візиту до Німеччини канцлер Б.Бюлов наголосив: *“Туреччина витримала й ще може витримати багато: анексія Боснії і Герцеговини не мала реального впливу на неї, хоча й зачепила її самолюбство. Так само можна*

оцінювати те, що відбулося з Болгарією, Східною Румелією та островом Крит. Однак якщо зачепити Дарданелли чи Македонію, то Ви торкнетесь самої суті її існування, і тому вона не згодиться на це без боротьби” [26, р.166-167]. Тобто ставлення Берліна та Лондона до ініціатив О.Ізвольського було однаково негативним. Щоправда, Німеччина хотіла, щоб саме Форін офіс першим відмовив російським домаганням переглянути режим Проток і навіть включенню цього питання до програми конференції, присвяченої врегулюванню боснійської кризи [31, s.149-150; 37, s.143]. Берлін сподівався використати це з метою розколу між Лондоном та Петербургом чи принаймні завадити таким чином налагодженню між ними ширших союзницьких відносин.

Османська імперія залюбки приймала підтримку Лондона, Берліна та Парижа з питання Босфора та Дарданелл, оскільки, як писав німецький повірений у Петербурзі фон Міквел у листі канцлеру Б.Бюлову 12 жовтня 1908 р., Порта була серйозно стурбована вже лише тим, що відразу після анексії *“вся російська преса була переповнена закликами переглянути режим Проток”* [34, s.170].

Не зумівши *“компенсувати”* собі анексію Віднем Боснії та Герцеговини зміною на власну користь режиму Проток, Петербург домагався хоча б відшкодування збитків Сербії та Чорногорії. Таким чином царський уряд намагався відновити свій суттєво підірваний авторитет поміж балканських народів внаслідок розголошення сумнозвісної домовленості російського та австро-угорського міністрів закордонних справ, укладеної в Бухлау [12, л.1-2]. Це, поза сумнівом, створило б сприятливе підґрунтя для формування під егідою Росії Балканської ліги. Задля реалізації згаданого балканського проекту О.Ізвольський намагався всебічно використати підтримку своїх партнерів у Лондоні та Парижі. Як писав німецький посол у Лондоні П.Меттерніх, *“Ізвольський, будучи змушений відмовитись від розгляду на конференції (яку планувалось скликати для врегулювання кризи - авт.) питання Проток через англійсько-французьку позицію, сподівався принаймні на те, що тепер вже нічого не заважає цьому угрупованню (Антанті - авт.) вирішити питання Балкан”* [30, s.147].

Незважаючи на значну дипломатичну активність, міністр закордонних справ Росії не зміг заручитись реальною підтримкою Лондона та Парижа і з питання надання *“компенсації”* Сербії та Чорногорії. Західні союзники царського уряду обмежились лише запевненнями про дружбу та співпрацю з Росією. У той же час посилена увага до них О.Ізвольського викликала все більше роздратування у Берліні. Показовими є коментарі Вільгельма II до листа німецького повіреного у Петербурзі фон Міквела від 12 жовтня 1908 р., в яких кайзер обурено писав: *“Він (О.Ізвольський - авт.) нечувано себе поводить щодо моєї країни як в його політиці, так і у виступах у пресі. Тому потрібно його нарешті поставити на місце. Я проти скликання конференції тому, що вона завершиться об'єднанням інших держав проти нас. Для Австрії також краще на неї не йти, щоб не бути у ролі підсудного. Якщо росіяни хочуть собі компенсації, то нехай беруть приклад з прецеденту Еренталю й просто пливуть Дарданеллами, розв'язавши цю проблему без конференції”* [34, s.172].

В унісон Вільгельму II щодо розстановки сил на майбутній конференції, писав і канцлер Б.Бюлов, який наголошував: *“Була цілковита певність, що групи держав на ній розподіляться таким чином, що з одного боку опиняться Росія, Англія, Франція і, вірогідно, також Італія, а з іншого - Австро-Угорщина та Німеччина. Таким чином, ми будемо легко переможені іншою більшістю голосів”* [18, s.161-162].

Після свого другого візиту до Парижа О.Ізвольський у пошуках підтримки в кінці жовтня 1908 р. поїхав до Берліна, де наголошував вже не на проханні сприяти

розгляду проблеми Проток, а хоча б на забезпеченні інтересів Сербії та Чорногорії [16, s.208]. Проте, як писав канцлер Б.Бюлов Вільгельму II у листі від 22 жовтня 1908 р., у Німеччини не було *“жодної підстави для того, щоб витягувати Ізвольського з болота, в яке він сам себе загнав”* [20, s.201]. Князь Б.Бюлов наголошував, що *“сутність нахабних прагнень Ізвольського була в тому, щоб Німеччина шляхом тиску на Австро-Угорщину змусила її погодитись винести питання анексії Боснії та Герцеговини на конференцію й надати територіальні компенсації Сербії та Чорногорії”* [19, s.209]. Німецький канцлер сказав російському міністру, що *“не міг силувати австро-угорську монархію і її поважного імператора постати перед трибуналом конференції й, тим паче примусити (Австро-Угорщину - авт.) погодитись на те, щоб маленькі балканські держави обікрали її, отримавши за рахунок цієї держави компенсації”* [16, s.208]. О.Ізвольський у відповідь на ці жорсткі заяви спробував вдатися до характерного для нього політичного шантажу і, використовуючи занепокоєність Берліна формуванням російсько-французько-британської Антанти, наголошував, що відмова Німеччини підтримати російські пропозиції *“остаточно штовхає нас (Росію - авт.) у руки Англії”* [23, p.853]. Однак, незважаючи на ці дипломатичні хитрощі, берлінські переговори О.Ізвольського не лише не посприяли подоланню кризи у вигідному для Петербурга напрямку, але, як писав французький посол в Римі Легюїн, *“лише поглибили загальну невизначеність”* [28, p.869].

Досить характерними для цієї дипломатичної гри кайзерівської дипломатії були коментарі Вільгельма II до згаданого звернення канцлера Б.Бюлова. Кайзер висловлював занепокоєння, що *“царя штучно заганяють в англійські руки, щоб створити російсько-англійсько-французьке угруповання”* [22, s.175]. Зважаючи на це, він вважав за необхідне максимально використати сприятливу для його країни ситуацію, за якої Петербург все ще сподівався на позитивне для нього рішення щодо Проток. Якщо Форін офіс, як передбачав Вільгельм II, й далі буде протидіяти російським планам, *“то Відень і Берлін разом з Парижем посприяють виконанню російських прагнень, і в результаті задоволена Росія зблизиться з нами (Німеччиною - авт.), а опосередковано це зробить і Париж”* [22, s.175]. Якщо, на думку кайзера, Велика Британія, незважаючи на все це, буде продовжувати протидіяти царському уряду, *“то між ними виникне розкол”* [22, s.175].

Канцлер Б.Бюлов, проаналізувавши повідомлення своїх дипломатів, погоджувався з думкою, висловленою німецьким військовим аташе у Петербурзі капітаном П.Хінце про те, що необхідно скористатися вигідним моментом для того, щоб *“спробувати реставрувати Союз трьох імператорів (російсько-німецько-австро-угорський договір 1881 р. - авт.), наголошуючи на неодмінному і люб'язному нашому бажанні сприяти з питання Проток”*. Тому князь Б.Бюлов визнавав за необхідне *“підкреслювати, що ми (Німеччина - авт.) не готуємо росіянам з цього питання жодних труднощів. Водночас потрібно наполегливо показувати Росії, хто створює справжні для цього перепони посилаючись на її невдалі переговори з Англією та Францією”* [21, s.372-373].

Враховуючи вищезгадані завдання, канцлер Б.Бюлов просив дозволу у свого кайзера уповноважити німецького військово-морського аташе у Петербурзі, особистого представника Вільгельма II при дворі Миколи II капітана П.Хінце розпочати відповідну діяльність у російській столиці. Зокрема цей дипломат повинен був, згідно з отриманими інструкціями, наголосити у розмові з Миколою II на тому, що Німеччина традиційно сприятливо ставиться до російської політики щодо Проток і в майбутньому Петербург може розраховувати з цього питання на підтримку Берліна [21, s.372-373].

Німецький статс-секретар із закордонних справ В.Шьон також вважав за можливе використовувати проблему Проток з метою зближення з Росією й продукування її суперечностей із Великою Британією та Францією. Проте він застерігав керівництво Німеччини від того, щоб Берлін, захопившись цією дипломатичною грою, не надав Петербургу реальної підтримки з питання Босфора та Дарданелл принаймні до того, як на це погодяться у Лондоні, Парижі та Константинополі [15, s.378-379].

Під час російсько-німецьких переговорів Микола II, як і очікували в Берліні, звернувся до берлінського кабінету з проханням, щоб той дав конкретну відповідь стосовно ставлення Німеччини до проблеми включення питання про перегляд режиму Проток у програму міжнародної конференції з врегулювання боснійської кризи. У відповідь німецький військово-морський аташе капітан П.Хінце отримав 16 грудня 1908 р. інструкцію, складену статс-секретарем В.Шьоном, у якій доручалось повідомити російського імператора, що Німеччина *“ніколи не чинила йому перепон стосовно Проток, а, навпаки, охоче підтримувала його прагнення, а справжні труднощі (для Росії - авт.) створювали у Лондоні. Тому Німеччина висловлювала бажання обговорити це питання після того, як петербурзький кабінет отримає принципову згоду Форін офісу”* [15, s.379].

Як доповідав до Берліна німецький посол у Петербурзі граф Ф.Пурталес, російська дипломатія на той час була вже розгублена, деморалізована і нездатна вирішувати важливі завдання. Німецький військово-морський аташе капітан П.Хінце висловлював сумнів у достатній проінформованості Миколи II, який перебував під впливом ілюзій щодо міжнародної ситуації, в тому числі стосовно проблеми Босфора та Дарданелл і діяльності в цьому напрямку російського міністра закордонних справ О.Ізвольського. Таким чином, у П.Хінце склалося враження, що російський імператор не орієнтувався на той момент з такого важливого питання, чи О.Ізвольський хотів досягти принципових домовленостей зі своїми європейськими партнерами щодо зміни режиму Проток ще до конференції, чи це питання повинне було вирішуватись царською дипломатією вже на цьому представницькому форумі [36, s.376-378].

Подальше загострення боснійської кризи внаслідок стрімкого зростання напруженості між Австро-Угорщиною, яку беззастережно підтримувала Німеччина, та Сербією, за якою стояла Росія, тимчасово зняло питання Проток, як і проблему скликання конференції з врегулювання кризи, з порядку денного світової політики. 17 березня 1909 р. російська Рада Міністрів розглядала питання про можливість початку війни з Габсбурзькою монархією, оскільки Австро-Угорщина посилювала свої військові приготування й категорично відмовлялась від будь-яких *“компенсацій”* Сербії. Однак Росія виявилась не готовою до війни з центральними державами та не отримала належної підтримки від своїх партнерів по Антанті. Тому вона змушена була прийняти так званий німецький ультиматум від 22 березня 1909 р., що вимагав беззастережно визнати анексію Віднем Боснії та Герцеговини. Залишившись без російської підтримки, це вимушена була зробити 31 березня 1909 р. і Сербія. Поразка країн Антанти поглибилась ще й тим, що Австро-Угорщина та Німеччина змогли владнати конфлікт з Османською імперією, яка ще 26 лютого 1909 р. за певні компенсації визнала офіційне приєднання Боснії й Герцеговини до Габсбурзької монархії. Більш того, під впливом цих подій у молодотурецькому русі взяли гору пронімецькі налаштовані політики, й пробританські зорієнтований великий візир Кяміль-паша змушений був подати у відставку. Таким чином, Росія, спровокувавши своїм прагненням до перегляду

режиму Проток загальноєвропейську кризу, не лише не досягла своєї мети, але й зазнала нищівної дипломатичної поразки [2, с.139-146; 5, с.668-673].

Отже, що боснійська криза стала виявом все зростаючої конфронтації великих держав у світовій політиці на початку XX ст. Німеччина підтвердила свою роль не лише найбільш потужної континентальної держави, але й вправного дипломатичного гравця.

Росія не отримала у вищезгаданому протистоянні з центральними державами допомоги своїх партнерів. Париж, а тим паче Лондон, на той час не вважали за доцільне задля підтримки балканських інтересів царизму втягуватись у боротьбу з Віднем та Берліном. Це спричинило цілковиту дипломатичну поразку Росії й змусило як Петербург, так і Белград вгамувати свої амбіції й офіційно визнати анексію Австро-Угорщиною цих двох, переважно слов'янських, провінцій Османської імперії.

Боснійська криза продемонструвала ефективність союзницьких відносин Німеччини та Австро-Угорщини, які завдяки своїй згуртованості та рішучості не лише завдали болючої поразки царській дипломатії, зокрема її амбіціям на Балканах, але й навіть здобули перевагу у боротьбі із країнами Антанти за прихильність молодотурецького режиму. Події 1908-1909 рр. виявили значні розбіжності між країнами Антанти, які ставали на подальшій консолідації цього альянсу та його здатності протистояти центральним державам. Проте успіхи центральноєвропейських держав заохочували їх до наступальної політики на міжнародній арені, що спонукало країни Антанти до подальшої узгодженості своїх дій.

1. Астафьев И.И. Вопрос о черноморских проливах в период Боснийского кризиса 1908-1909 годов // Вестник Московского университета. Серия IX. История. - 1967. - №1.

2. Виноградов К.Б. Боснийский кризис. - М., 1964.

3. Вишняков Я.В. Боснийский кризис 1908-1909 гг. и славянский вопрос // Вестник МГИМО-Университета. - 2011. - №1.

4. Гончар Б.М. Боснійська криза // Українська дипломатична енциклопедія. - К., 2004. - Т.І.

5. История дипломатии / В.М.Хвостов. - М., 1963. - Т.ІІ.

6. Лунева Ю.В. Боснийский кризис 1908 - 1909 годов: провал тайной сделки Извольского и Эренталья // Новая и новейшая история. - 2009. - №2.

7. Машевський О.П. Чорноморські протоки у політиці міжнародних союзів (70-ті рр. XIX ст. - 1918 р.). Дис... доктора іст. наук. - Київ, 2010.

8. Машевський О.П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. - початок 1920-х рр.) / О.П.Машевський. - Київ, 2010. - 792 с.

9. Машевський О.П. Питання Чорноморських проток в політиці Антанти в період боснійської кризи (1908-1909 рр.) // Наукові праці: науково-методичний журнал. - Т.104. - Вип.91. Історичні науки. - Миколаїв, 2009.

10. Овчаренко О.І., Сухушина О.В. Джерела й наслідки Боснійської кризи (1908-1909 рр.) // Вісник Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького. - Черкаси, 2009. - Вип.160-161: Серія: Історичні науки.

11. Письмо графа Остен-Сакена. Берлин, 4 / 17 сентября 1909 // АВПРИ, ф.1889, оп.482, д.2988.

12. Трговински гласник. - 1910. - 10 фебруар // ГАРФ, ф.559, оп.1, д.63.

13. Aehrenthal's undated Report on a Conversation with Isvolski at Buchlau on 16 September 1908 // Anderson M.S. The great powers and the Near East 1774-1923. - London, 1970.

14. Aehrenthal - Bulow. Budapest, den 15 Oktober 1908. Anlage I. St.Petersbourg, le 19 juin / 2 juillet 1908 // G.P. - B.26(1). - №9055.

15. Aufzeichnung Schoen. Berlin, 15 Dezember 1908 // G.P. - B.26(1). - №9184.

16. Bulow - Schoen. Berlin, den 24 Oktober 1908 // G.P. - B.26(1). - №9065.

17. Bulow - Auswärtige Amt. Norderney, den 9 Oktober 1908 // G.P. - B.26(1). - №9016.

18. Bulow - Tschirschky. Berlin, den 13 Oktober 1908 // G.P. - B.26(1). - №9033.

19. Bulow - Tschirschky. Berlin, den 25 Oktober 1908 // G.P. - B.26(1). - №9065.

20. Bulow - Wilhelm II. Berlin, den 22 Oktober 1908 // G.P. - B.26(1). - №9061.

21. Bulow - Wilhelm II. Berlin, den 14 Dezember 1908 // G.P. - B.26(1). - №9182.

22. *Bulow-Wilhelm II.* Berlin, den 14 Dezember 1908. Bemerkung Kaiser Wilhelms II. Neues Palais, 14/XII 08 // G.P. - B.26(1). - №9182.
23. *Cambon J. - Pichon.* Berlin, 24 octobre 1908 // D.D.F. - Serie 2. - T.XI. - №504.
24. *Cartwright - Grey.* Munich, June 1, 1908 // B.D. - Vol.VI. - №96.
25. *David W.D.* European diplomacy in the Near Eastern question, 1906-1909. - Urbana, 1940.
26. *Goschen - Grey.* Berlin, November 13, 1908 // B.D. - Vol.VI. - №105.
27. *Langer W.L.* Russia, the straits question and the european powers, 1904-8 // English Historical Review. - 1929. - January. - Vol.XLIV. - №CLXXIII.
28. *Leguind - Pichon.* Rome, 29 octobre 1908 // D.D.F. - Serie 2. - T.XI. - №513.
29. *Marshall - Auswartige Amt.* Therapia, den 11 Oktober 1908 // G.P. - B.26(1). - №9026.
30. *Metternich - Auswartige Amt.* London, den 10 Oktober 1908 // G.P. - B.26(1). - №9023.
31. *Metternich - Auswartige Amt.* London, den 11 Oktober 1908 // G.P. - B.26(1). - №9024.
32. *Metternich - Auswartige Amt.* London, den 8 Oktober 1908 // G.P. - B.26(1). - №9014.
33. *Metternich - Bulow.* London, den 19 Oktober 1908 // G.P. - B.26(1). - №9056.
34. *Miquel - Bulow.* St.Petersburg, den 12 Oktober 1908 // G.P. - B.26(1). - №9041.
35. *Phillipson C., Buxton N.* The question of Bosphorus and Dardanelles. - L., 1917.
36. *Pourtales - Bulow.* St.Petersburg, den 13 Dezember 1908 // G.P. - B.26(1). - №9183.
37. *Shoen - Metternich.* Berlin, den 10 Oktober 1908 // G.P. - B.26(1). - №9018.
38. *Stieve F.* Iswolski und den Weltkrieg / F.Stieve. - B., 1925.

Машевский О.П. Германская дипломатия во время Боснийского кризиса 1908-1909 годов

В статье проанализирована германская политика относительно балканского вопроса и проблемы Черноморских проливов в период боснийского кризиса. Показаны причины и последствия успешных действий Германии и Австро-Венгрии в этот период и дипломатической неудачи России и ее партнеров по Антанте.

Mashevskiy O.P. German diplomacy during the Bosnian crisis of 1908-1909

The author analyzes the German policy towards the Balkan issue and the Black Sea Straits problems during the period of Bosnian crisis. The reasons and consequences of Germany and Austro-Hungary successful activities in this period as well as diplomatic failure of Russia and its Entente partners are produced.

Отримано 15.07.2012

РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ

СМЕХОВ В.М.

Вибране. Favourites. Із зібрання Української академії банківської справи Національного банку України / Галерея мистецтв “Академічна”; укладач С.І.Побожій; відповідальний за випуск А.Г.Ярова. - [Суми, 2012]. - 58 с.

Побачив світ альбом, де вміщено репродукції творів художників України, Польщі та Хорватії, які складають основу мистецького зібрання Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи НБУ”. Від початку свого існування галерея мистецтв “Академічна” почала збирати мистецькі твори. Нині вони прикрашають читальні зали бібліотеки, інтер’єри кафедр. Першим твором, який заклав підвалини мистецького зібрання УАБС НБУ стала робота художника з Хорватії Івана Лацковича “Музики” (1981).

Відкривається альбом вступним словом ректора академії А.О.Єпіфанова. Інформація про авторів, підписи та написи на роботах подані українською та англійською мовами. В альбомі вміщено твори сумчан - заслужених художників України Івана Гапоченка та Олександра Садовського, лауреата Державної премії у галузі архітектури Івана Лукаша, акварелістів Віктора Михайличенка та Олександри Трегубової, живописців Бориса Данченка, Миколи Жулінського, Дмитра Чуднова, Ігоря Швачунова, Михайла Юденкова, Володимира Кабаченка з Одеси та учасника аукціонів Крісті і Сотбі Олега Тістола (Київ), автодидакта Григорія Петренка, викладачів академії Римми Миленкової та Сергія Побожія, учасників I Міжнародного пленеру в Сумах (2011) польських митців Марії Бережницької-Пжилецької та Георгія Сафронова, хорватського художника Івана Лацковича, а також учасників відомого в Україні харківського мистецького об’єднання “Буриме” (Валентин Грицаненко, Олег Лазаренко, Олександр Лисенко, Олександр Шеховцов). Вони є авторами портрету ректора академії А.О.Єпіфанова, який приділяє значну увагу галереї мистецтв та формуванню її колекції.

Відзначимо оригінальний дизайн видання. Надрукований на гарному папері, альбом має ошатний вигляд. Сподіваємося, що він гідно представлятиме академію і художників у світі.

* * *

Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Ева Доманська; пер. з польської та англ. В.Склокіна; наук. ред. В.Склокін, С.Троян. - К.: Ніка-Центр, 2012. - 264 с.

Нова книжка професора Університету ім. Адама Міцкевича (Польща) та Стенфордського університету (США) присвячена розвитку теорії знань про минуле від середини ХХ до початку ХХІ ст. Аналізуються постмодерністський виклик, формування нової постгуманітарної парадигми в гуманітаристичі та кризовий стан сучасної західної історіографії. Презентація книжки за участю автора, наукового редактора Володимира Склокіна, відомих українських істориків Наталі Яковенко та Володимира Маслійчука відбулась у київській “Книгарні “Є”.

* * *

Судакова О.М. Святкове і повсякденне дозвілля купецтва та фабрично-заводських робітників: монографія / О.М.Судакова, М.Е.Вільчинська-Бутенко. - Суми: Сумський державний університет, 2012. - 119 с.

У монографії петербурзьких вчених О.М.Судакової та М.Е.Вільчинської-Бутенко із застосуванням соціально-культурологічного підходу досліджується специфіка святкового і повсякденного дозвілля двох станів Російської імперії - купецтва і фабрично-заводських робітників. На основі багатого фактичного матеріалу показано ціннісні домінанти купецтва, проаналізовані його релігійність, прагматизм і корпоративна мораль. Також виділено і проаналізовано різні прошарки робітників, що значно відрізнялися за матеріальним становищем та темпами інтеграції в урбаністичне культурне середовище. Проведено аналіз закономірностей виникнення та розвитку як їхнього організованого дозвілля, так і асоціальних форм проведення часу.

Книжка вийшла друком у видавництві Сумського державного університету. Рецензентами даної монографії виступили доктор культурології, професор Санкт-Петербурзького державного університету культури і мистецтв М.А.Аріарський та кандидат історичних наук, доцент Сумського державного університету В.А.Нестеренко. Видання буде цікавим для істориків, культурологів, соціологів та для широкого кола читачів.

* * *

Борис Кириллович Мигаль: воспоминания, документы, материалы / сост.: В.Н.Власенко, А.Н.Головко, С.Е.Евсеев, М.С.Лысенко; отв. ред.: проф. С.И.Посохов. - Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2012. - 120 с.

Книга посвящена известному харьковскому историку, доктору исторических наук, профессору Борису Кирилловичу Мигалю (1927-2010 гг.). Для тех, кто интересуется историей Украины, Харьковской и Великой Отечественной войны, преподавателей.

ХРОНІКА

**“ПРАЗЬКИЙ АРХІВ” ЯК СЕГМЕНТ АРХІВНОЇ УКРАЇНІКИ
(НОТАТКИ З ПРЕЗЕНТАЦІЇ КНИГИ Т.Г.БОРЯК
“ДОКУМЕНТАЛЬНА СПАДЩИНА УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ЄВРОПІ:
ПРАЗЬКИЙ АРХІВ (1945-2010)”)**

У сучасній історичній науці для визначення архівних документів, пов'язаних з історією України, що утворилися за її межами як результат діяльності української політичної й економічної еміграції, прийнято використовувати терміносполуку “*архівна україніка*”. Нині архівна україніка як один з основних наукових напрямів вітчизняного архівознавства забезпечує реалізацію таких дослідницьких завдань, як дослідження генезису архівної україніки; виявлення її впливу на формування історичної пам'яті українського народу; формування державної політики у сфері формування Національного архівного фонду України (далі - НАФ) документами, віднесеними до архівної україніки; вивчення історичних умов створення та функціонування архівної україніки; визначення особливостей її експертного та грошового оцінювання; розроблення та удосконалення нормативної бази щодо поповнення НАФ документами зарубіжного походження, які відповідно до міжнародних угод були повернуті або підлягають поверненню в Україну; дослідження способів описування та використання інформації документів архівної україніки тощо.

У складі НАФ архівна україніка є одним із базових інформаційних масивів, який представлено двома монолітними корпусами: український, що складають документи, створені українськими урядовими установами або окремими особами, та зарубіжний - документи, створені іноземцями. У числі першого корпусу документів особливе місце посідають документи Празького архіву - своєрідного феномену української історії, культури та архівознавства. Цей архів створювався і функціонував у 1920-1940-х роках як цілісний комплекс архівних документів, друкованих видань та музейних експонатів. Ставши об'єктом зацікавлення радянської влади, цей комплекс документів використовувався як джерельна база для пошуку “*ворогів народу*” та “*українських буржуазних націоналістів*” і лише за доби незалежності - як документальний масив, на якому базується історія України першої половини ХХ ст.

Незважаючи на відносну розробленість теми Празького архіву, досить поодинокими дослідженнями позначені такі теми, як обставини та дійові особи, переміщення еміграційних архівів; розроблення та науково-технічне опрацювання еміграційних фондів, їх кількість та періодизація. Саме ці непрості дослідницькі завдання були успішно реалізовані молододою дослідницею Т.Г.Боряк та актуалізовані нею в одноосібній монографії [1], яка нещодавно побачила світ.

6 квітня 2012 р. за ініціативи Програми імені Фулбрайта в Україні в офісі Програми (м.Київ, вул.Еспланадна, 20) відбулася презентація книги доцента кафедри документознавства та управління соціальними комунікаціями Національної академії керівних кадрів культури та мистецтв (далі - НАКККиМ) Т.Г.Боряк “*Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945-2010)*”. Офіційне представлення наукового видання відбувалась у колі фахової аудиторії, яка добре обізнана з проблемами формування одного зі структурного компоненту НАФ - зарубіжної україніки і, зокрема документами, створеними українською еміграцією упродовж першої половини ХХ ст. - Празьким архівом. Присутні на зустрічі з

фулбрайтівським науковцем історики, архівісти, викладачі ВНЗ, співробітники бібліотек, представники фахової преси та студенти мали нагоду ознайомитися з тематичною документальною слайд-виставкою *“Празький архів: історія створення та повернення у фотодокументах”*, яку авторка підготувала на основі світлин, уміщених у презентованій книзі.

Відкрив наукову зустріч директор Програми імені Фулбрайта в Україні Мирон Стахів. У своїй промові він відзначив вагомість наукових доробків всіх випускників Програми, а також зауважив на внеску Т.Г.Боряк у справу делакунізації окремих сторінок в історії архівної справи, історії формування архівних колекцій, насамперед тих, які віднесено до категорії еміграційної українки та її найбільшої складової - Празького архіву. М.Стахів подякував Т.Г.Боряк за плідну співпрацю та передав їй слово для виступу.

У своєму виступі-довіді авторка висловила глибоку подяку керівництву Програми та особисто М.Стахіву за підтримку її навчальної і наукової діяльності та логічно перейшла до висвітлення основних положень книги, історії її написання, оформлення тощо. Виступ Т.Г.Боряк супроводжувався демонстрацією кількох десятків ретельно відібраних слайдів, які доречно доповнювали зміст ключових положень доповіді та презентованої монографії в цілому.

Авторка повідомила, що на першій сторінці обкладинки зафіксовано фрагмент з календаря-альманаху *“Дніпро”* (Львів, 1923 р.), автором якої є український художник-емігрант П.Холодний-молодший. Вона пояснила, що твір П.Холодного-молодшого було обрано не випадково. На думку Т.Г.Боряк, на звичайній обкладинці календаря-альманаху, що видавався коштом українців, які проживали на чужині, П.Холодний-молодший образно передав ідею *“українськості”* (української державності) так, як її розуміли тисячі українських (політичних та економічних) емігрантів на початку ХХ ст. Зодіакальні образи, вплетені автором у канву історичних сюжетів першої чверті ХХ ст., яскраво дисонують з сюжетами графіків радянської України та ідеями більшовизму. Авторка книги звернула увагу присутніх на такі знаки зодіаку, як Діва, який художник представив у вигляді дівчини в українському костюмі; Терези - споконвічного символу української державності - тризуба; Стрільця, представленого у образі січового стрільця; Водолія - глиняного глечика з орнаментом часів трипільської культури тощо. У центрі художньої композиції - зодіакального кола П.Холодного-молодшого зображено символічний образ України, - діву у терновому вінку, яка начебто дрімає, а відтак у будь-який час швидко прокинеться...

Далі дослідниця продемонструвала зображення мапи Чехословацької Республіки (ЧСР) станом на 1919 р. та зазначила, що феномен Празького архіву став можливим завдяки непересічній особистості першого президента ЧСР Т.Масарика - великого гуманіста та демократа ХХ століття. Саме він виступив ініціатором *“Руської допомогової акції”*, яка включала фінансування російської, української, білоруської та інших еміграційних громад з теренів колишньої Російської імперії у ЧСР. Завдячуючи його ініціативам, тисячі політичних та громадських діячів, незгодних з більшовицькою політикою на своїх етнічних землях, змогли отримати притулок у Чехословаччині.

Епіграфом до книги Т.Г.Боряк обрала цитату з характеристики на А.Животко - *“Место службы и род занят[ий]: украинец”* (ЦДАВО України, картотека діячів української еміграції). Вона пояснила, що українські архівісти під час опрацювання документів Празького архіву в обов'язковому порядку складали характеристики на всіх осіб, документи яких відклались у фонді. У разі, коли бракувало інформації для заповнення всіх анкетних позицій, у графі *“національність”* та у контексті *“ворог народу”* можна зустріти

формулювання “українець”. За вказівкою правлячої комуністичної партії всі емігранти безапеляційно асоціювались з ворогами народу та запродавцями [1, с. 7].

Далі Т.Г.Боряк перейшла до висвітлення теоретичних аспектів формування Празького архіву. Дослідниця констатувала, що Празький архів - це комплекс документальних (архівних, бібліотечних та музейних) зібрань української еміграції, створених в ЧСР в 1920-х - 1948 рр. у центрах її зосередження (Прага, Подєбради тощо) та інших, насамперед європейських, країнах; акумульовані переважно двома інституціями у Празі: Українським історичним кабінетом та Музеєм визвольної боротьби України; розпорошений у результаті повоєнних переміщень до УРСР та СРСР по українських, російських, чеських і словацьких інституціях. Виходячи з загальноприйнятих трактувань щодо модусів утворення (походження) архівної україніки (еміграційний, імперський та дипломатично-урядовий), на думку авторки, Празький архів цілком логічно вписується до еміграційної складової комплексу зарубіжної україніки. Не залишилися поза увагою науковця і перші дослідники Празького архіву - Л.І.Лозенко, А.В.Кентій та інших.

Дослідниця неодноразово підкреслювала, що, з одного боку, архівна україніка - це документи історико-культурної спадщини України, які знаходяться/знаходилися за кордоном, та документи іноземного походження, що стосуються історії України, а з іншого - один з головних напрямів наукових досліджень у сучасному українському архівознавстві. Авторка зазначила, що розвиток концепцій архівної україніки бере свої початки у двадцятих роках ХХ ст. (1917 - середина 1930-х років) та нерозривно пов'язаний з іменами Олександра і Михайла Грушевських, Дмитра Багалія і Віктора Барвінського.

Т.Г.Боряк повідомила, що нею було запропоновано власну періодизацію розвитку архівної україніки, яка складається з кількох етапів. Перший етап (кінець 1980-х років - 1991 р.) пов'язується з розробленням теоретичних засад україніки та початками інформатизації архівної справи (Програма “Архівна та рукописна україніка...”, 1991 р.). Другий або академічний етап (1992 -1995/1996 рр.) ув'язується з кількома академічними проектами, а саме “Архівна та рукописна україніка: Національна зведена система документальної інформації”; “Національна архівна інформаційна система “Архівна та рукописна україніка” та АрхеобібліоБаза. Розробка та реалізація цих проектів сконцентрувалися переважно в академічних установах - Інституті рукопису ЦНБ імені В.І.Вернадського та Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Третій етап або етап впровадження (1996-1998 рр.) пов'язаний з реалізацією теоретичних засад інформатизації архівної справи та роботою з документами, віднесеними до архівної україніки у державних архівних установах України. Четвертий етап (перша половина 2000-х років) ув'язується з репрезентацією українських архівів в Інтернеті, наданням інтелектуального доступу до архівних інформаційних ресурсів. У цей час здійснюються перші систематичні кроки у практичній діяльності з розшуку і реєстрації документів архівної україніки, робляться теоретичні узагальнення існуючого доробку, унормування понятійного апарату та викристалізації головних напрямів наукових досліджень теми “архівна україніка”. Останній етап (друга половина 2000-х років - наші дні) підкріплюється подіями, пов'язаними з інституалізацією архівної україніки, насамперед, заснуванням та становленням профільної архівної установи - Центрального державного архіву зарубіжної україніки (далі - ЦДАЗУ); поглибленням наукових досліджень, пов'язаних з українікою; всебічним вивченням конкретних документальних комплексів.

За допомогою фотослайдів Т.Г.Боряк продемонструвала зображення обрисів наукових праць, створених українськими емігрантами, сюжетів з повсякденного життя українських емігрантів, а також окремих писемних документів, що відклались серед документів Празького архіву: ілюстрації до праці В.Січинського *“Україна. Доба готики і ренесанса”* з праці *“Стил”* (Прага, 1926); обкладинки Н.Геркен-Русової до праці С.Русової *“Наші визначні жінки”* (1934); Ю.Балицького (Вихор) до праці В.Сімовича *“Практична грамати́ка української мови”* (1918).

Про зацікавлення радянського архівного управління документами Празького архіву свідчить записка начальника Головного архівного управління НКВС СРСР Й.Нікітінського до начальника Управління державними архівами НКВС УРСР П.Гудзенка (вересень 1945 р.), де зафіксовано: *“... срочно сообщитъ подробную характеристику материалов Украинского архива, полученного в дар от Чехословацкого правительства”* [1, с.157].

Представники радянської делегації на переговорах у Чехословаччині змусили чехословацький уряд погодитись на авральну передачу документів Празького архіву до України, незважаючи на незадоволення офіційної Праги спішними діями, оскільки обставини, за яких відбувалось переміщення документів, супроводжувались порушенням правових норм. У результаті таких дій Україна отримала надзвичайно цінні документи, які нині дозволяють реконструювати українську історію першої половини ХХ ст.

Авторка підкреслила, що після переміщення документи Празького архіву опинились в кількох центральних та місцевих державних архівах, бібліотеках, музеях. Зокрема документи УІК потрапили до Спеціального відділу таємних фондів (далі - ТФ) Центрального державного історичного архіву (далі - ЦДІА) УРСР в м.Київ, створеного з метою опрацювання документів української еміграції, переміщених з ряду європейських країн, в тому числі з ЧСР.

Науковій громаді було представлено фотознімки документів, якими визначались напрями, терміни, форми роботи з переміщеними документами та, завдячуючи яким, було здійснено реконструкцію фондів Празького архіву: план роботи ЦДІА УРСР у м.Київ на 1946 р., список фондів Спеціального відділу ТФ ЦДІА УРСР, які підлягали упорядкуванню у 1947 р., план перегляду фондів на предмет виявлення *“к/р елементів”* тощо. Т.Г.Боряк зазначила, що у результаті дослідження вона виявила такі види обліково-звітної документації оперативної розробки Празького архіву: а) характеристики: власне характеристики, спецхарактеристики фондів, короткі характеристики на українських білоемігрантів, персональні характеристики, характеристики на фондоутворювачів особових фондів; б) довідки: історичні довідки, короткі історичні довідки, довідки-орієнтування, індивідуальні історичні довідки, групові історичні довідки; в) виконання запитів; г) списки: власне списки та списки-довідники; г) огляди: огляди груп фондів; д) картковий облік: складання карток та їхнє влиття до картотеки, зокрема йшлося про складання окремої картотеки українських білоемігрантів за кордоном, картотека на *“контрреволюційний елемент”*; е) спецповідомлення; є) алфавітні книги-довідники. Дослідниця наголосила, що *“Картотека на “к/р елемент”* - головний результат *“оперативно-чекістської розробки”*, що зберігається в ЦДАВО України обсягом у понад 100 тис. карток, нині розглядається як своєрідний реєстр учасників українського визвольного руху першої половини ХХ ст.

Авторка книги зазначила, що окремі сегменти Празького архіву були зосереджені у різних архівосховищах України відповідно до профілю архіву та характерних ознак складу документів тієї чи іншої установи, а саме ЦДАМЛМ України, ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного, ЦДАВО України, ЦДАГО України та ін.

Т.Г.Боряк наводить такі кількісні параметри Празького архіву відповідно до місця зберігання: ЦДАВО України - 28405 спр.; ЦДАГО України - 1472 спр.; ЦДІА України, м.Київ - 21 спр.; ЦДІА України, м.Львів - 43 спр.; ЦДАЗУ - 1111 спр.; держархів Тернопільської області - 132 спр.; Інститут літератури ім. Т.Шевченка НАН України - 2902 од.зб.; Державний музей літератури України - 30 од.зб.; ЦДК ФФА України ім. Г.С.Пшеничного - 26 фотоальбомів (3582 фотодокументи). Разом це становить 33785 од.зб. та 3582 фотодокументи. Якщо до цієї цифри додати ще 1887 справ еміграційного походження, що зберігаються у ЦДАВО України, обсяг Празького архіву та еміграційного сегмента разом становитиме 35672 справ. Бібліотечний та музейний сегменти обчислюються так: ЦДАГО України має 172 спр.; Державна наукова архівна бібліотека, м.Київ - 1829 примірників книг і брошур, 2320 підшивок журналів і газет (16565 примірників); ЦДАМЛМ України - 117 од.зб. (495 обкладинок на 652-х арк.); Національний музей історії України, м.Київ - 1785 одиниць. На думку авторки, наведені цифри не претендують на абсолютну точність.

Окрім тих документів, що зберігаються в Україні, Т.Г. Боряк вказала, що окремі корпуси документів Празького архіву нині також зберігаються у Чеській Республіці: Національний архів у м.Прага, Літературний архів пам'яток національного письменства у Празі, Слов'янська бібліотека, Караскова галерея та Словацькій Республіці: Музей української культури в Меджилабірцях (Східна Словаччина). Документи, пов'язані з Празьким архівом, також зберігають такі архіви: *“особливого значення”* - Академії наук Чеської Республіки, Чеської високої технічної освіти, Канцелярії Президента республіки, Масарикового університету, Менделового землеробського та лісового університету в м.Брно, Міністерства закордонних справ, Національної галереї, Національного музею, Архіву-інституту історії Карлового університету, Національного архіву кіно, Архіву-інституту чеського радіо, Воєнного історичного архіву; архів Карлового університету; земельні архіви в Брні та Опаві, регіональні архіви у містах Пльзені, Празі, Тржебоні і Замрську, архіви міст Праги, Брно, Острави та Пльзеня; 59 державних районних архівів.

Наостанок Т.Г.Боряк підкреслила, що цілеспрямоване збирання документів, які ми нині називаємо Празький архів, та вторинні архівні документи, створені українськими архівістами для внутрішнього користування, репрезентують кілька послідовних напрямів їх використання: для висвітлення невикривленої історії України у міжвоєнний період; для виявлення *“буржуазних націоналістів”* та *“ворогів народу”*; для написання правдивої історії України першої половини ХХ ст. та інтелектуальних біографій представників української еміграційної еліти.

В обговоренні основних положень презентованої книги взяли участь д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту рукопису НБУВ Л.А.Дубровіна, д.і.н., проф. кафедри документознавства та управління соціальними комунікаціями НАКККіМ, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Г.В.Папакін, д.і.н., професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України М.Ф.Дмитрієнко, к.і.н., с.н.с., професор кафедри документознавства та управління соціальними комунікаціями НАКККіМ І.М.Мага та інші репрезентанти наукових академічних установ України, вищих навчальних закладів України.

Першим до обговорення долучився Г.В.Папакін. Він подякував авторці книги за ґрунтовну доповідь, розкриття обставин, які спонукали дослідницю до написання монографії та отримані результати. Обрана дослідницею тема - Празький архів - складна, адже автор досліджувала не те, що створювалося, відкладалося, а зовсім

інший аспект - те, що сталося з документами після того, як вони потрапили до України. Науковець вказав і на дражливість теми, адже переміщались документи з Праги до Києва, насамперед з політичних мотивів. Він також згадав про зобов'язання, які радянська сторона брала на себе при переміщенні документів до УРСР і які не були виконані.

Г.В.Папакін підкреслив, що документи Празького архіву не були відомими широкому загалу: вони активно розроблялись, але не науковцями-дослідниками, а спочатку архівістами, виходячи з поточних потреб, потім - військовими в цивільному, які були частими гостями і в ЦДІА УРСР, м.Київ, і в ЦДАЖР УРСР (нині - ЦДАГО України). Недотримання радянською стороною зобов'язань підкреслює невдячність теми, адже авторка мусила писати не про те, як мало бути відповідно до норм міжнародного права, а як воно було насправді, тобто з порушеннями. Іншим аспектом, відтіненним доповідачем, стало те, що у презентованій монографії Празький архів нарешті з'єднано в єдине ціле та висвітлено його кількісні показники (кількість справ, фондів, фотодокументів). На думку Г.В.Папакіна, заслуговує на увагу і той факт, що Т.Г.Боряк розкрила географію зберігання документів Празького архіву та назвала основні наукові інституції у Чехії та Словаччині, у яких зосереджені і постійно зберігаються документи еміграційного походження. Підсумовуючи сказане, Г.В.Папакін констатував, що презентована праця є фактично біографією еміграційних архівів в радянських і пострадянських умовах; неординарним дослідженням, яке лежить на перетині кількох наукових дисциплін: архівознавства, документознавства, музеєзнавства, бібліотекознавства.

Далі слово для виступу було надане Л.А.Дубровиній. Вона підтримала тезу Г.В.Папакіна про те, що тема Празького архіву є досить складною та дещо невдячною. Л.А.Дубровіна також вказала на те, що у монографії було відкрито багато нових імен - творців історії ХХ ст., розкрито значну кількість сюжетів з історії архівної справи України та сформульовано такі ґрунтовні наукові висновки. Вона також висловила думку про те, що авторка і Програма Фулбрайт, яка її підтримала, разом дійшли результату, який буде закладено в основу подальших історико-архівних досліджень. На увагу однаково заслуговують як змістовне наповнення книги, так і її оформлення.

Слово для обговорення було надане І.М.Мазі. Виходячи з предмета наукового дискурсу, вона зазначила, що у книзі гармонійно поєднуються теми кількох наукових дисциплін: архівознавства, історії архівної справи, джерелознавства, української історіографії, історії української дипломатії, біографістики, історичного документознавства, історії архівного права, історії української еміграції тощо.

І.М.Мага підкреслила, що історія та доля Празького архіву є невід'ємною складовою історії архівної справи в Україні. Вона звернула увагу присутніх на той факт, що презентована книга містить невичерпний джерелознавчий та історіографічний інформаційний потенціал. За великою кількістю використаних джерел і літератури стоять роки копіткої праці в архівах та бібліотеках, ґрунтовного опрацювання наукових видань, документів оперативного та ретроспективного характеру. Варто також підкреслити і високий рівень бібліографічної та наукової культури дослідниці.

І.М.Мага констатувала, що презентована монографія має бездоганне бібліографічне, археографічне та художнє оформлення. Доповідачка підкреслила, що книга Т.Г.Боряк гармонійно поєднує науковість та доступність і що саме таких книг, ґрунтовно вибудованих за структурою, насичених додатками та ілюстраціями, ще не у повній мірі вистачає для інформаційного забезпечення навчального процесу вищої школи. Вона зазначила, що актуалізовані у монографії світлини є наочним

доповненням кількох досліджуваних тем (політичні реалії переміщення Празького архіву та власне Празького архіву як документального комплексу).

І.М.Мага підкреслила, що авторка монографії вдало поєднала дослідження долі Празького архіву з політичним, персоналіїним та інституціоналізаційним контекстом.

На погляд доповідачки, презентована книга є гарним прикладом наслідування найліпших традицій національної архівознавчої думки та архівної практики, і зокрема, наукових і практичних здобутків таких непересічних постатей української архівістики доби її становлення, як В.І.Веретенникова та В.О.Романовського.

Після виступів зазначених доповідачів присутні поставили Т.Г.Боряк багато запитань. Зокрема питання О.Товарянської стосувалося причини обрання теми наукового дослідження. З великою шаною Т.Г.Боряк згадала про д.і.н., професора Національного університету імені Тараса Шевченка Василя Іринарховича Ульяновського, завдяки якому було обрано тему, спочатку для дипломної роботи, а згодом - репрезентованого наукового проекту.

За результатами наукових слухань, під час підведення підсумків наукового спілкування виступила М.Ф.Дмитрієнко. Вона зазначила, що на її глибоке переконання, кожна книга, якщо вона написана добре, викликає питання у читачів та спонукає до висловлення певних зауважень і пропозицій. Книга, написана Т.Г.Боряк - хороша, зроблена якісно. Але залишаються окремі нерозкриті питання - документальні масиви архівної україніки за кордоном, наприклад, німецький сегмент, про який також варто було б згадати, адже тема праці - Празький архів. Треба було більше уваги приділити постаті Т.Масарика, завдяки якому була уможливлена різновекторна діяльність українських еміграційних установ. Зокрема у роботі варто було б використати праці українського історика С.Віднянського, який ґрунтовно вивчав діяльність президента Чехословаччини. М.Ф.Дмитрієнко звернула увагу на те, що Т.Г.Боряк багато разів зазначає, що під час переміщення колекцій УІК та МВБУ в Україну було порушено основний принцип організації архівних документів - принцип нероздільності архівних фондів. Але, на її думку, виходячи з реалій тогочасного буття, іншої долі у Празького архіву бути не могло.

М.Ф.Дмитрієнко висловила застереження щодо можливості повного висвітлення у межах одного дослідження двох складних паралельних тем, а саме реконструкції складу Празького архіву та політичної - розуміння тодішнім радянським та чехословацьким керівництвом значущості цих документів. На її погляд, не можна змішувати ці аспекти.

Після наукового спілкування (обговорення доповіді та дискусії) всі присутні мали змогу отримати автограф від авторки книги. Задоволення від теплої зустрічі отримали і запрошені, і організатори, а значимість її як непересічної наукової події засвідчили представники Програми Фулбрайта, провідні фахівці в галузі спеціальних історичних дисциплін та соціальних комунікацій. Подія знайшла висвітлення й у засобах масової інформації.

1. Боряк Т. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945-2010) / Тетяна Боряк ; М-во культури України, Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. - Ніжин : Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011 - 544 с.

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ У СЕРБІЇ

20-21 квітня 2012 р. у туристичному конгресовому центрі Андревле поблизу м.Нові Сад (Сербія) відбулася міжнародна наукова конференція *“Velicina malih jezičkih, književnih, kulturnih i istorijskih tradicija”* (*“Величина малих мовних, літературних, культурних та історичних традицій”*). Вона була приурочена до 30-ї річниці створення кафедри русинської мови та літератури на філософському факультеті університету у м.Нові Сад та 60-й річниці часопису *“Шветлосц”*. У роботі конференції взяли участь 30 фахівців у галузі русиністики, а представили свої роботи 50 науковців з Великобританії, Естонії, Італії, Канади, Польщі, Сербії, Словаччини, Угорщини, України, Хорватії та Чорногорії.

Розпочалася конференція з привітального слова продекана з міжнародних зв'язків філософського факультету д-ра І.Секеруша і керівника відділення русиністики факультету академіка Ю.Тамаша, який, зокрема, зазначив, що центр русиністики у Новому Саді є найпотужнішим у світі. Саме тут з'явилися наукові праці з історії русинської мови та літератури. Д-р О.Белей виголосив привітання ректора Львівського національного університету ім. І.Франка І.Вакарчука до учасників конференції. До привітань долучилася і д-р О.Дуц-Файфер з Польщі.

Далі робота форуму продовжилася у шести секціях. На засіданні першої секції *“Історики про об'єднання національних меншин та їхнє становище”* обговорювалися питання становища національних меншин (М.Міланков, І.Сремац, Сербія) і русинства взагалі (П.Рокаї, А.Касаш, Сербія), русинів у Воєводині у XVIII ст. (В.Гаврилович, Сербія), євреїв у середньовічній Угорщині (Б.Стойковські, Сербія), румунів у Сербії (І.Яніч, Сербія).

Друга секція була присвячена історії русинів у країнах Центральної Європи. На обговорення були винесені такі доповіді: *“Четверта Русь: нова реальність у новій Європі”* (акад. П.Магочій, Канада), *“Характер традиційної матеріальної культури населення Пряшівщини”* (М.Сополига, Словаччина), *“Розвиток національних поглядів бачвансько-сремських русинів у період між двома світовими війнами”* (О.Румянцев, Італія), *“Шевченківські свята міжвоєнної української еміграції в Югославії”* (В.Власенко, Україна), *“Проблеми та перспективи вивчення середньовічних міграційних рухів”* (М.Волощук, Україна), *“Єпископ др. Діонізій Няраді і його релігійна та національна діяльність”* (М.Малацко, Сербія), *“Гавриїл Костельник як філософ історії”* (Д.Гарді, Сербія), а також про асиміляційні процеси серед русинів північно-східної Угорщини у XVIII-XIX ст. (П.Шолтес, Словаччина).

На засіданні третьої секції *“Суспільний контекст життя меншин”* обговорювалися питання збереження мовних, культурних та історичних традицій національних меншин (М.Йобадь-Жирош, М.Жирош, Угорщина), етнічних і релігійних назв русинів у Бачці і Сремі у XVIII ст. (Я.Рамач, Сербія), становища національних меншин в постсоціалістичних країнах (С.Тамаш, Сербія), освіти русинів у Воєводині з 1974 р. (А.Вуїч, Сербія), історії та сучасного стану вищої освіти на Закарпатті (І.Студеняк, Україна), а також про чорногорську династію Балшичів (А.Шекуларац, Чорногорія) та 60-літній ювілей русинського часопису *“Шветлосц”* (М.Цап, Сербія).

Фундаментальні питання русинського ідентитету, проблеми русиністики, україністики, їх етнографічні та літературознавчі аспекти розглядалися на засіданні

четвертої секції. В обговоренні взяли участь сербські фахівці у галузі означених проблем Ю.Тамаш, Л.Попович, Ю.Рамач, Ст.Константинович та науковці з України Л.Белей, Л. та Я.Гарасим.

П'ята секція *“Русинська мова у середньоєвропейському оточенні”* була присвячена проблемам генезису та розвитку русинської мови. Розглядалися питання походження русинської/південноруської мови (акад. А.Дуліченко, Естонія), запозичення з угорської (З.Андраши, Угорщина) та сербської (С.Савич, К.Джуджар, Сербія) мов, окремі аспекти розвитку русиністики у Сербії (М.Дудок, А.Рамач-Фурман, А.Мудри), Хорватії (О.Тимко), Чорногорії (А.Чиргич), висвітлення життя русинів Воеводини на сторінках ужгородської преси у 1941-1944 рр. (М.Капраль, Угорщина).

Актуальні питання розвитку русинської мови обговорювалися на засіданні шостої секції. Були оприлюднені такі доповіді: *“Церковнослов'янські елементи та їх адаптація у русинській мові”* (М.Фейса, Сербія), *“Кодифікація русинської мови в Угорщині”* (М.Лявинець, Угорщина), *“Русинська мова у Словаччині в період “третього” національного відродження”* (А.Плишкова, Словаччина), *“Русинські прізвища мадярського походження”* (Г.Фирис, Угорщина), *“Колоніальне, антиколоніальне і постколоніальне у сучасній лемківській літературі”* (О.Дуц-Файфер, Польща), *“Русинсько-польські паралелі”* (Т.Квока, Польща), *“Русинська мова у Хорватії”* (І.Греценшен, Хорватія), *“Русиністичні видання в Україні”* (В.Падяк, Україна), *“Кодифікування русинських варіантів”* (Г.Бапти, Великобританія).

Матеріали конференції будуть опубліковані на сторінках наукового часопису *“Русиністика”*.

Наприкінці роботи конференції із заключним словом виступив академік Ю.Тамаш. Він же оприлюднив підготовлену фахівцями програму *“Національна стратегія русинів у Сербії до 2020 р.”*. Після її схвалення Національною радою русинів вона буде передана на затвердження уряду Сербії.

ВЛАСЕНКО В.М.

ЮВІЛЕЇ**ЯРОСЛАВ СТЕПАНОВИЧ КАЛАКУРА -
ОРАЧ ІСТОРИЧНОЇ НИВИ: ЮВІЛЕЙНИЙ КОНТЕКСТ**

2012 рік є ювілейним для відомого українського історика, джерелознавця, історіографа, українознавця, заслуженого працівника вищої школи УРСР, академіка Академії наук вищої школи України, доктора історичних наук, професора кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Ярослава Степановича Калакури. 24 вересня 2012 р. учений відзначив свій 75-й день народження.

Майбутній професор народився в с.Рудники, Підгаєцького повіту на Тернопільщині. Закінчив Коломийське педагогічне училище (1955), історичний факультет Чернівецького державного університету (1963), аспірантуру в Київському державному університеті ім. Т.Г.Шевченка. Має понад 500 наукових, науково-популярних та навчально-методичних праць, у т.ч. 85 індивідуальних і колективних монографій, 20 підручників та посібників.

У його науковому доробку пріоритетне місце посідають ключові проблеми теорії та методології історіографії. Більше половини з опублікованих ним праць займають студії, присвячені проблемній та загальній історіографії.

У процесі відновлення державної незалежності України Я.С.Калакура не тільки переглянув методологічні засади, але й перейшов від проблемно-тематичної історіографії до загальної. Цьому сприяла як принципово інша історіографічна ситуація, утвердження нової парадигми української історіографії, так і його педагогічна діяльність, пов'язана з освоєнням нових лекційних курсів, а саме: *“Загальна історіографія”* (зародження і основні етапи розвитку світової історичної науки та історіософії) та *“Українська історіографія”*. Опрацьовуючи ці курси, забезпечуючи їх читання в студентській аудиторії, професор зосередився на дослідженні українського і зарубіжного історіографічного процесу, опублікував численні розвідки, присвячені теорії, історії та методології історіографії, національним традиціям української історичної думки, її періодизації. Його наукові погляди на українську історіографію набували дедалі чіткішого національно-державницького спрямування, що знайшло втілення в ґрунтовному курсі лекцій *“Українська історіографія”*, який рекомендований Міністерством освіти і науки, молоді та спорту як навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вузів України і витримав два видання (2004, 2012 рр.).

Серед пріоритетних проблем, порушених в історіографічному доробку Я.С.Калакури, можна виділити наступні: 1) з'ясування теоретико-методологічних засад української історіографії, розробка її категоріально-понятійного апарату, наукової періодизації; 2) дослідження внеску провідних істориків у збагачення української історіографії; 3) розгляд історіографії окремих періодів і визначних подій української історії.

Я.С.Калакурі належить значний внесок у розробку структури історичної науки, понятійно-термінологічного апарату, її методології та періодизації. До методологічного інструментарію історіографа автор відносить три основних компоненти: а) принципи (правила) дослідження; б) методи (прийоми, способи) пізнання; в) засоби (спеціальні або допоміжні) дослідження: оргтехніка, обчислювальна, комп'ютерна та фото-фонотехніка.

Окремо слід виділити внесок Я.С.Калакури у розвиток історичного джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. Він багато

зробив для успадкування і збагачення традицій першої в Україні архівознавчої та джерелознавчої кафедри, закладених професорами Федором Шевченком, В'ячеславом Стрельським та Володимиром Замлинським. У тісній співпраці з Державним комітетом архівів, членом колегії якого він був, з Українським науково-дослідним інститутом архівної справи і документознавства, з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, колектив кафедри під керівництвом Ярослава Степановича, а відтак його наступника проф. М.Г.Щербака підготував нові навчальні плани та програми для спеціальності *“Архівознавство”*, перший національний підручник *“Архівознавство”* (1998, 2002), навчальний посібник *“Нариси історії архівної справи в Україні”* (2002), термінологічно-понятійний та біобібліографічний довідник *“Джерелознавство історії України”* (1998), підручник *“Історичне джерелознавство”* (2002), *“Спеціальні історичні дисципліни”* (2008).

Чільне місце в працях Ярослава Степановича приділено діяльності історичних науково-дослідних установ, насамперед Інституту історії України як провідного центру історичної науки, а також Інститутам археології, української археографії та джерелознавства, українознавчим осередкам, історичним журналам, зокрема *“Українському історичному журналу”*, *“Українському історичнику”*. Він не обминає розвиток історичної думки у вищих навчальних закладах, зокрема в Київському, Львівському, Харківському, Одеському, Чернівецькому, Дніпропетровському, Запорізькому, Прикарпатському, Волинському, Ужгородському та інших університетах. Ці дискурси наповнені конкретним історіографічним матеріалом про провідних істориків України, їх праці, підготовку фахівців з історії, навчально-методичних посібників.

20 років Я.С.Калакура працює за сумісництвом у Національному науково-дослідному інституті українознавства та всесвітньої історії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, є членом вченої ради Інституту, редколегії журналу *“Українознавство”*. Йому належить помітний внесок в опрацювання новітньої концепції українознавства, його історичних, історіософських та теоретико-методологічних засад.

Енциклопедичність знань, педагогічний талант та блискуча лекторська майстерність завжди приваблювали до професора Я.С.Калакури колег та учнів. Студенти, аспіранти, молоді викладачі користуються кожною нагодою одержати пораду професора, проконсультуватись зі складних та дискусійних аспектів досліджуваних ними проблем. Під керівництвом ученого підготовлено та захищено 15 докторських та 49 кандидатських дисертацій, сформувалась школа архівістів та історіографів.

Ярослав Калакура - заслужений професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2003), Заслужений працівник вищої школи України (1984), відмінник народної освіти України (1997). Нагороджений Почесною грамотою Верховної Ради УРСР (1987), орденом *“За заслуги”* III ст. (2002), Почесною грамотою Верховної Ради України (2009) тощо.

Колектив кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка та редакція *“Сумського історико-архівного журналу”* щиро вітають Ярослава Степановича Калакуру зі славним ювілеєм і бажають йому міцного здоров'я, невичерпної енергії і насаги для втілення у життя всіх творчих задумів!

КОЛОМІЄЦЬ Н.А.

ІГОРЮ ГИРИЧУ - 50

23 вересня ц. р. виповнилося 50 років українському історичу Ігорю Борисовичу Гиричу. За цей час ювіляр встиг зробити вже стільки, скільки переважна більшість істориків наврядчи досягне і за ціле життя.

Народився майбутній історик у Києві в родині службовців. Домашню бібліотеку складали, як і у більшості радянських людей, “*прочетные книги*”: дозволена художня література і ретельно відредаговані мемуари військових. Тоді книжки не справили якогось помітного впливу на обрання фаху історика. Проте батьки хлопця, хоч і не мали вищої освіти, але розуміли важливість культурного розвитку. Саме завдяки їм він познайомився з музеями. Молоді роки Ігор Гирич провів на масиві Микільська Борщагівка. Назва мікрорайону походить від монастирських сіл вздовж вже “*напівпомерлої*” на сьогодні річки Борщівки, що постачали відповідним монастирям продукти для “*борщів*”: Михайлівська, Микільська, Софійська, Петропавлівська та Братська Борщагівка.

Після закінчення середньої школи бажання займатись історією вже виразно оформилось, але великий конкурс на денну форму навчання на історичному факультеті Київського державного університету ім. Тараса Шевченка (зараз Київський національний університет ім. Тараса Шевченка) викликав у хлопця сумніви щодо успішності свого вступу. Тому він вирішив піти на вечірню форму навчання, але для цього необхідною умовою було працювати за фахом. Так у житті Ігоря Гирича з’явився Центральний державний історичний архів УРСР у м.Київ (нині - ЦДІАУК), який і став для нього справжнім “*університетом*”. Тут він вперше познайомився з наріжним каменем історичної науки - історичним джерелом, отримав змогу користуватись фаховою історичною літературою, дізнався про “*заборонене українознавство*”, зокрема і про “*мейнстрім*” своїх подальших досліджень - Михайла Грушевського. Формуванню як історика не в останню чергу сприяло і оточення в архіві, досить згадати прізвища Івана Бутича, Наталії Яковенко, Валентини Шандри, Віктора Страшко... Своєрідною віхою у становленні молодого дослідника також стало знайомство із Сергієм Білоконем, зараз доктором історичних наук, лауреатом Національної шевченківської премії, а тоді дисидентом, який старанно збирав архівні матеріали про репресованих і заборонених для згадок українських діячів.

Оформленню стійкого зацікавлення Михайлом Грушевським сприяв фактично випадок, коли на замовлення Сигурда Оттовича Шмідта (протягом 1968-2006 рр. голова Археографічної комісії РАН (Комісії Інституту слов’янознавства Російської Академії наук з археографії, архівознавства і суміжним дисциплінам), тепер її почесний голова) в архіві почалось планове опрацювання фондів “*вітчизняних істориків*”. Ігорю Гиричу дістався фонд Грушевських (Михайла, Олександра, Катерини, Сергія Шамрая та ін.). Ним були описані також фонди Володимира Антоновича, Михайла Владимирського-Буданова, Володимира Іконникова, Олександра Котляревського та ін. Жоден з цих описів на сьогодні не є опублікованим, хоч вони і перекладені українською мовою, але використовуються суто для внутрішнього користування в архіві. Пізніше виданий Ігорем Гиричем покажчик епістолярної спадщини Михайла Грушевського (*Епістолярна спадщина Михайла Грушевського: (Покажчик до фонду №1235 у ЦДІА України у м.Київ).* - К., 1996. - 108 с.). У ЦДІАУК Ігор Гирич пройшов шлях від охоронця фондів до провідного наукового співробітника у Відділі публікації та використання джерел.

З 1991 р. життя Ігоря Гирича пов'язано з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, де він з 2002 р. обіймає посаду завідувача відділу джерел з історії України XIX - початку XX ст. Тут він 23 лютого 1995 р. захистив кандидатську дисертацію *“Архів М.Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху: (М.Грушевський, С.Єфремов, В.Липинський, М.Василенко)”*. Одночасно з працею в Інституті Ігор Гирич у 1995-2004 рр. був заступником головного редактора журналу *“Український історик”*; 1996-2001 рр. - завідувачем історичної редакції київського видавництва педагогічної літератури *“Гене́за”*; 1999-2001 рр. - виконуючим обов'язки головного редактора видавництва *“Гене́за”*; 2001-2002 рр. - директором видавництва Львівської богословської академії (нині - Український католицький університет); 2001-2002 рр. - заступником головного редактора журналу *“Україна модерна”*; 2002-2003 рр. - заступником головного редактора журналу *“Пам'ятки України”*; 2002-2005 рр. - заступником головного редактора (фактичним головним редактором) журналу *“Молода нація”*; науковим консультантом видавництва та благодійного фонду *“Смолоскип”*; 2003-2010 рр. - заступником головного редактора журналу *“Історія в школах України”*; з травня 2009 р. - заступником головного редактора культурологічного альманаху *“Хроніка 2000”*; з червня 2011 р. - головним редактором журналу *“Пам'ятки України”*. З ім'ям Ігоря Гирича тісно пов'язані вже раритетні *“Старожитності”*, у яких він був відповідальним секретарем. Близько десяти років Ігор Гирич працює в редакції одного з найкращих на сьогодні фахових видань - *“Український археографічний щорічник”*.

У 1991 р. історик обраний дійсним членом Українського історичного товариства (США), у 1998 р. - членом-кореспондентом Української вільної академії наук у США, у 2005 р. - дійсним членом НТШ.

Особливе місце в цій діяльності дослідника, редактора, упорядника займає систематичне видання спадщини Михайла Грушевського: праць (на сьогодні вийшло 12 томів) та епістолярію (5 томів). Загалом бібліографічний показник Ігоря Гирича нараховує понад 600 позицій і продовжує динамічно зростати.

Наукову діяльність Ігоря Гирича можна охарактеризувати назвою однієї з робіт Льва Гумільова *“Кінець і знову початок”*, яка в даному випадку символізує еволюцію від історика-архівіста до історика-концептуаліста, коли пояснення історичного факту починає цікавити більше за сам факт. Числені розвідки ювіляра засвідчили, що він володіє доволі рідкісним на сьогодні даром говорити просто про складне, хоч і не має спеціального досвіду викладацької діяльності, яка добре *“тренує”* здатність *“кабінетного”* вченого доносити свої думки до широкої і не завжди фахової аудиторії. Головні свої дослідження Ігор Гирич ще не написав: це синтетичні праці про Михайла Грушевського, В'ячеслава Липинського, Андрія Жука, Олександра Кониського, український національний рух в *“довгому”* XIX ст., шкільний та вузівський підручники і ... докторська дисертація. Тому хочеться побажати Ігорю Борисовичу сил, здоров'я, насаги та часу на всі ці праці.

У суто людському плані Ігор Гирич - чуйна, доброзичлива людина, позбавлена *“корифейської хвороби”* зверхнього ставлення до людей, щира, відкрита, з гумором, надзвичайно широкою ерудицією, яка легко та невимушено захоплює своїми інтересами інших.

Запитання *“50 років це багато чи мало?”* для кожної конкретної людини має свою відповідь. Стосовно ювіляра можна сказати, що у фізичному вимірі для нього це мало, а в науковому - взагалі мінімум, оскільки максимума Ігоря Гирича ми не знаємо.

СТАРИКОВ Г.М.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АРЦИБАШЕВА Тетяна Миколаївна - доктор культурології, професор кафедри культурології Курського державного університету

БАЖАН Олег Григорович - кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

БУРІМ Дмитро Васильович - кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, учений секретар Інституту української ареографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

ВЛАСЕНКО Валерій Миколайович - кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ГЛУШАН Олена Володимирівна - старший викладач кафедри державного управління Київського національного університету культури і мистецтв

ГОРБАТЮК Ольга Олександрівна - аспірант кафедри історії України і методики навчання Київського університету імені Бориса Грінченка

ГОРБУНОВА Галина Анатоліївна - головний спеціаліст відділу формування НАФ та діловодства Центрального державного архіву української україніки

ДІХТЯРЕНКО Альбіна Володимирівна - аспірант кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СПИК Лариса Іванівна - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка

КОЛОМІЄЦЬ Наталія Анатоліївна - кандидат історичних наук, асистент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КОРОЛЬ Віталій Миколайович - фахівець I категорії кафедри історії Сумського державного університету, здобувач кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди

МАГА Ірина Миколаївна - кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри документознавства та управління соціальними комунікаціями Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

МАГУРЧАК Андрій Миколайович - кандидат історичних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського

МАЙДЕБУРА Оксана Петрівна - кандидат біологічних наук, доцент Херсонського Державного аграрного університету

МАШЕВСЬКИЙ Олег Петрович - доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

НЕСТЕРЕНКО Вадим Анатолійович - кандидат історичних наук, доцент, в.о. завідувача кафедри історії Сумського державного університету

ПАРАХІНА Марія Богданівна - кандидат історичних наук, науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОБОЖІЙ Сергій Іванович - кандидат мистецтвознавства, доцент Української Академії банківської справи НБУ

САФОНОВА Наталія Михайлівна - кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

СТАРИКОВ Григорій Миколайович - провідний археограф відділу джерел з історії України кінця XIX - початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

ХАРЬКОВСЬКИЙ Руслан Геннадійович - кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка"

ХОМИЧ Інна Миколаївна - аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

BULLETIN ABOUT AUTHORS

ARTSIBASHEVA Tetiana Mykolayivna - Doctor of science in Culture Studies, professor at Culture Studies Department at Kursk State University

BAZHAN Oleg Hryhorovych - Candidate of science in History, senior researcher at Ukraine Institute of History of National Academy of Science of Ukraine

BURIM Dmytro Vasyliovych - Candidate of Science in History, senior researcher, academic secretary at M.S.Hrushevskii Institute of Ukrainian Archeography and Source Study of National Academy of Sciences of Ukraine

VLASENKO Valeriy Mykolayovych - Candidate of science in History, docent, is working for doctor's degree at Taras Shevchenko Kyiv National University

HLUSHAN Olena Volodymyrivna - senior lecturer at the chair of State Management at Kyiv National University of Culture and Arts

HORBATIUK Olha Oleksandrivna - post-graduate student at the chair of History of Ukraine and Methodology at Borys Hrinchenko Kyiv State University

HORBUNOVA Halyna Anatoliyivna - leading expert at the department of NAF forming and office work at Central State Archive of Ukrainian Studies

DIHTIARENKO Albina Volodymyrivna - post-graduate student at the chair of Modern History of Ukraine at department of History at Taras Shevchenko Kyiv National University

YEPYK Larysa Ivanivna - Candidate of science in History, docent at the chair of History of Ukraine at A.S.Makarenko Sumy State Pedagogical University

KOLOMIYETS Nataliya Anatoliyivna - Candidate of science in History, instructor at the chair of Archive Studies and Special Fields of the Science of History at Taras Shevchenko Kyiv National University

KOROL Vitaliy Mykolayovych - 1st category expert at the chair of History at Sumy State University, competitor at the chair of History of Ukraine at H.S.Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

MAHA Iryna Mykolayivna - Candidate of science in History, senior researcher, professor at the chair of Scientific discipline of documentation and Management of social communication at National Academy of Executive Managers in the sphere of Culture and Arts

MAHURCHAK Andriy Mykolayovych - Candidate of science in History, research worker at V.I.Vernadsky National Library of Ukraine

MAYDEBURA Oksana Petrivna - Candidate of science in Biology, docent at Kherson State Agricultural University

MASHEVSKIY Oleh Petrovych - Doctor of science in History, professor at the chair of Modern History of Foreign Countries at the department of History at Taras Shevchenko Kyiv National University

NESTERENKO Vadym Anatoliyovych - Candidate of science in History, docent, acting head of department of History at Sumy State University

PARAKHINA Mariya Bohdanivna - Candidate of science in History, research worker at Taras Shevchenko Kyiv National University

POBOZHIY Serhiy Ivanovych - Candidate of science in Fine Art, docent at Ukrainian Banking Academy of Ukrainian National Bank

SAFONOVA Nataliya Mykhaylivna - Candidate of science in History, docent, is working for doctor's degree at the chair of History of Ukraine at Volodymyr Dal Eastern Ukraine National University

STARYKOV Hryhoriy Mykolayovych - leading archeograph at Department of Sources on the end of XIX - beginning of XX centuries Ukrainian History of M.S.Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of National Academy of Sciences of Ukraine

KHARKOVSKIY Ruslan Hennadiyovych - Candidate of science in History, docent, is working for doctor's degree at the chair of World History and International Relations at the state institution Taras Shevchenko Luhansk National University

KHOMYCH Inna Mykolayivna - post-graduate student at the department of History at Taras Shevchenko Kyiv National University

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

Видавець
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Реєстраційне Свідоцтво КВ №16686-5258 ПР від 5 травня 2010 р.

Видання здійснюється кафедрою історії
Сумського державного університету

Головний редактор *С.І.Дегтярьов*

Редактори:
В.М.Власенко, В.А.Нестеренко

Коректори:
С.І.Дегтярьов, В.М.Король, А.С.Саєнко, В.О.Черненко

Адреса редакції: 40007, Суми, вул.Римського-Корсакова, 2, Н-213
тел. +38(066)3465953, +38(050)9862780; електронна адреса: starsergo@bigmir.net

Здано до набору 17.12.2012. Підписано до друку 21.12.2012. Формат 70x108/16 Папір офсетний
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15 Обл.-вид. арк. 16 Тираж 365 Зам. №

Видавець: Сумський державний університет, 40007, Суми, вул.Римського-Корсакова, 2

Віддруковано у друкарні Сумського державного університету,
40007, Суми, вул.Римського-Корсакова, 2